35. Baskı 193.000 adet

OSMANLI'YI YENİDEN KEŞFETMEK

İLBER ORTAYLI

THIS MATERIAL ON LOAN FROM
SEATTLE PUBLIC LIBRARY
PLEASE RETURN WHEN FINISHED
MULTI-LINGUAL
LEW
TURKISH

TİMAŞ

JUN 1 8 2013

i y i k i **k i t a p** l a r v a r . . .

NO LONGER PROPERTY OF
SEATTLE PUBLIC LIBRARY

TİMAŞ YAYINLARI
İstanbul 2012

timas.com.tr

OSMANLI'YI YENİDEN KEŞFETMEK
İlber Ortaylı

TİMAŞ YAYINLARI | 1453
Osmanlı Tarihi Dizisi | 10

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Emine Eroğlu

EDİTÖR
Adem Koçal

KAPAK FOTOĞRAFI
Kürşat Bayhan

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Şubat 2006, İstanbul

35. BASKI
Aralık 2012, İstanbul

ISBN
975-263-371-4

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No:5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Çınar Matbaacılık
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad.
Atahan No: 34 Kat 5
Bağcılar / İSTANBUL
Tel: (0212) 628 96 00
Matbaa Sertifika No: 12683

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

OSMANLI'YI YENİDEN KEŞFETMEK

İlber Ortaylı

TİMAŞ

İLBER ORTAYLI

1947 yılında doğdu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (1969) ile Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. Chicago Üniversitesi'nde master çalışmasını Prof. Halil İnalcık ile yaptı. "Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler" adlı tezi ile doktor, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu" adlı çalışmasıyla da doçent oldu. Viyana, Berlin, Paris, Princeton, Moskova, Roma, Münih, Strasbourg, Yanya, Sofya, Kiel, Cambridge, Oxford ve Tunus üniversitelerinde misafir öğretim üyeliği yaptı, seminerler ve konferanslar verdi. Yerli ve yabancı bilimsel dergilerde Osmanlı tarihinin 16. ve 19. yüzyılı ve Rusya tarihiyle ilgili makaleler yayınladı. 1989–2002 yılları arasında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İdare Tarihi Bilim Dalı Başkanı olarak görev yapmış, 2002 yılında Galatasaray Üniversitesi'ne geçmiştir. İlber Ortaylı, Uluslararası Osmanlı Etüdleri Komitesi Yönetim Kurulu üyesi ve Avrupa İranoloji Cemiyeti üyesidir.

Yayınevimizdeki Diğer Eserleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu (1980)
Gelenekten Geleceğe (1982)
Osmanlı Toplumunda Aile (2000)
Osmanlı Mirası (2002)
Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek (2006)
Son İmparatorluk Osmanlı (2006)
Osmanlı Barışı (2007)
Üç Kıtada Osmanlılar (2007)
Tarihin Sınırlarına Yolculuk (2007)
İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (2008)
Tarihimiz ve Biz (2008)
Türkiye'nin Yakın Tarihi (2010)
Defterimden Portreler (2011)
Tarihin Gölgesinde (2011)
Yakın Tarihin Gerçekleri (2012)
Cumhuriyetin İlk Yüzyılı (2012)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 7

İSTANBUL TARİHİNDEN ESİNTİLER / 9

MİMAR SİNAN / 19

OSMANLI'DA DEVŞİRME / 27

OSMANLI'DA AİLE KURUMU / 35

BAB-I ÂLİ / 47

BAROK İSTANBUL'DA / 55

FATİH SULTAN MEHMET / 63

FATİH VE FETİH / 71

OSMANLI MUTFAĞI / 79

OSMANLI SEYAHATNAMELERİ / 87

OSMANLI SARAYLARI – TOPKAPI SARAYI / 93

İSTANBUL'DA ULEMA SEMTLERİ / 103

OSMANLI PADİŞAHLARI / 111

OSMANLI PAŞALARI / 119

OSMANLI KADISI / 129

DİVAN-I HÜMAYUN / 137

SULTANAHMET / 147

OSMANLI İDARE SİSTEMİNDE BAĞIMSIZ EYALETLER / 157

ASAR-I ATİKA / 165

ENDERUN / 175

SON ROMA İMPARATORLUĞU / 183

Digitized by the Internet Archive
in 2023 with funding from
Kahle/Austin Foundation

https://archive.org/details/osmanlyyenidenke0000orta

ÖNSÖZ

Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, Osmanlı ekseninde yaptığım birtakım konuşmalarımın kitap haline getirilme projesidir. Bunlar çeşitli iletişim araçlarındaki yaptığım konuşmalardır. Bir nevi umumî konferans mahiyetindeki Osmanlı üzerine yorumlamalardır.

Konuşmalarımı, Engin Atatimur'un kızı sevgili Neslihan Atatimur deşifre etti. Tekrardan düzenlemek ve gözden geçirmek gibi bir ihtiyaç hâsıl oldu. Timaş Yayınları da bu kitabı yayınlamaya talip oldu. Bu hiç şüphesiz benim seve seve kabul ettiğim bir tekliftir. Umut ederim beklenen bir ihtiyacı karşılayacaktır. Okuyucumuzun bu konudaki tepki ve değerlendirmesi de bundan sonraki baskılarda veya bu tip konuşma ve konferansların yeniden çözülüp, yorumlanmasına, değerlendirmesine sebep olacaktır.

Konuşmalarımızın Osmanlı'yı yeniden keşfetmekten ziyade belki bir yorum ve birtakım az bilinen, okul müfredatlarında yer almayan kurumları ve çizgileri yorumlamak ve betimlemek şeklinde anlaşılmasını temenni ederim.

Genellikle kutlama programlarının çok manidar olduğunu düşünmüyor ve bir çığır açacağına inanmıyorum. Bununla be-

raber Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yıl kutlamaları Türkiye'de umulmaz bir ilgi uyandırdı ve Türk toplumu yedi asırlık tarihine ilgi duymaya başladı. Bu ilgi, kuru bir hamaset çizgisini geçti, anlaşılan toplumsal düşüncenin ve yorumlamaların tekâmül etmesi dolayısıyla "Osmanlı İmparatorluğu nedir? Bu imparatorluğun kurumları nedir? Yaşam şekli nedir? Bizim için anlamı nedir?" gibi sorulara cevap aranmaya başlandı. Ve bu meyanda bu tip çalışmalar, hazırlıklar yapmak ve yaptıklarımızı geniş kitleye tanıtmak gibi bir ihtiyaç hâsıl oldu.

Şüphesiz ki elinizdeki bu kitap da bunlardan birisidir ve o iddiadır. Gelecekte bu tür kitaplar yayınlanacak ve daha genişine bir basamak teşkil edecektir.

Ocak 2006
İlber Ortaylı

İSTANBUL TARİHİNDEN ESİNTİLER

"Be makam-ı Konstantiniyye el Mahmiyye..."

Yüzyıllar boyu Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün fermanlarında ve kayıtlarında şehrin adı böyle geçerdi: Konstantiniyye; "korunmuş makam"... Memalik-i Mahrusa'nın korunmuş ülkelerinin merkezi Konstantiniyye bütün Arapların tarihinde, İslam tarihi boyunca bu adla anılırdı. Kimse şehrin kurucusu olan hükümdarın ne adını küçümserdi, ne de inkâr ederdi. Hiç şüphesiz ki bu resmî ad, sadece resmî işlemlerle sınırlı değildi. Son döneme kadar, basılan bazı kitapların ilk sayfasında "*Konstantiniyye... matbası*" künyesi vardır. Büyük Konstantin'in adını taşımaktan dolayı Osmanlı İstanbul'u hiçbir zaman yüksünmüş değildir. Dolayısıyla bu konuda bir hassasiyete de lüzum yoktur.

Vakıa mütareke döneminin tatsız günlerinde Konstantin isminin Türkleri rahatsız etmesinden daha normal bir şey yoktur. Çünkü işgal kuvvetleri içinde yer alan Yunanlılar küçük Yunanistan'ın Kralı Konstantin'le tarihteki büyük Konstantin'in ismini birbirinin yerine koymaya çalıştılar. O yüzden resmen bu isim silindi. Hiç şüphesiz ki büyük şehrin başka adları da vardı. Bir kere İstanbul dördüncü asırda resmen kurulduğundan beri yeryüzünde onun kadar büyük bir şehir, ancak İtalya'daki Ro-

İstanbul. *Peter Coek.*

ma'ydı ve bir iki asır içinde İstanbul istikrarlı, zengin, kuvvetli bir imparatorluğun merkezi olduğu için, *Nea Roma* yani "Yeni Roma" eskisini gölgede bıraktı; eskisi çöktükçe, fakirleştikçe, dağıldıkça, nüfusu azaldıkça yenisi ona inat genişlemeye başladı.

İki asır sonra ise yeryüzünde bundan daha büyük bir şehir düşünülemezdi. Mısır'daki Aleksandria (İskenderiye), İtalya'daki Roma, dini bir merkez olduğu için hacimce büyük olmasa da Kudüs, eski Suriye'nin ihtişamını pek taşımasa da Antakya ve Atina ise harabeler halinde bir şehirdi. Yeryüzünde İstanbul kadar ihtişamlı başka bir şehir bulmak pek mümkün değildi. Emeviler'den sonra Şam, Abbasiler'den sonra Bağdat, satvetli devirlerinde İran'ın İsfahan ve daha evvel Kazvin, Nişabur gibi şehirler belki büyük şehirler sayılabilirdi. Ancak, şurası bir gerçek ki bin yıl boyunca İstanbul'dan daha parlak bir şehir yoktu.

Altıncı asır ortasında Miletli ve Aydınlı (*Tralles*) iki mimar *Anthemios* ve *İsidor* yanan bir kilisenin ve *İlahi Hikmet* anlamın-

daki Ayasofya'nın yerine bugünkü bildiğimiz büyük mabedi, büyük kiliseyi bina ettiler. Vakıa, bu mabet belki, 16. asırda Sinan'ın önemli destek ve yenilemesi olmasa günümüze zor uzanırdı. Ama beşeriyet ilk defa kubbeyi sütunlar ve kemerler üzerine bina etmeyi becerdi ve bir daha bunu bırakın başka milletler, Bizans halkının, Romalıların kendileri dahi geliştiremediler. 16. ve 17. asırda Osmanlı başkentini süsleyen büyük mabetlerin yapımına kadar Ayasofya'yı geçecek ne bir yükseklik ne de kubbe genişliği söz konusu olmuştur.

Tabii İtalya'daki Rönesans mimarisini de göz ardı etmeyelim; ama yaklaşık bin sene İstanbul hem bu büyük mabediyle hem de bizzat kendisi milletlerin dikkatini çekmişti. Ona gitmek, onu gezmek, onu görmek bir imtiyazdı. İtalya'nın, Yunanistan'ın, Suriye'nin, Kafkas ülkelerinin, Kırım'ın, Uzak Rusya'nın hatta o zaman tamamıyla toplayıcı ve avcı milletlerin yaşadığı İskandinavya'nın bazı imtiyazlıları İstanbul'a gelmeyi bir saadet addederlerdi. İmparatorluğun muhafız kıtaları arasında bulunan *Varegler* dediğimiz Rus ve İsveç takımını unutmayalım. Nihayet hac için bu şehre gelen Ruslar onu hayranlıkla ve hayretle tasvir etmekten geri kalmamışlardır.

Bütün Avrupa kıtasında İstanbul, yani Konstantinopolis ile yarışabilecek bir şehir yoktu. Nasıl olsun ki; en parlak zamanlarında Kolonya, yani Köln on bin nüfusa ancak ulaşmıştı. İtalya büyüyen şehirlerin yaşadığı bir bölgeydi; ama orada bile güzel Venedik, Pisa, Eski Roma ve gelişmekte olan Floransa, İstanbul'la yarışmak için ancak on beş ile on altıncı yüzyılı beklemek zorunda kalmışlardı. Onun yapılarına ulaşmak mümkün değildi. Bu yüzden eski İmparatorluk zamanında şehri ifade etmek için sadece "Urbis", (Urb, yani şehir kelimesi) kullanılıyorsa bu yeni şehrin adını da "polis", sadece *şehir* diye ifade etmek yetti. Bundan dolayı "şehre, şehirde" anlamında kullanılan *Stinpoli*, İstanbul'un

eski adı olarak ortaya çıktı. Müslüman Emevi kuşatmasında *İstinbol* deyimi yerleşti. Zamanla bu şehrin eski ismine benzeyen bir kelimeyi de Türkler kullandı. 18. yüzyılda bazı kitabelerde, mezar taşlarında, hiç şüphesiz fermanlarda ve kayıtlarda kullanılan *İslambol* kelimesi vardır. Bu, şehrin âdeta İslamlaştığının, İslam adı taşıdığının bir ifadesidir. 18. yüzyılın garip bir etnik bilincidir ve isim çok fazla yaşamamıştır. 19. yüzyılda kullanılmamıştır. Osmanlı İstanbul'u mutantandı, görkemliydi, bütün doğulu ve batılı milletlerin gözü o şehrin üzerindeydi.

İran'da, İsfahan, Orta Asya'da, Müslüman Hindistan'da, Delhi gibi belki böyle kalabalık şehirler vardır. Buna rağmen, İstanbul'un nüfusundan çok zenginliği, orijinal mimarisi, kütüphaneleri dikkati çekerdi. Develer dolusu kervanlarla bu şehre kitap taşınırdı. Kütüphaneleri dolmaya başlamıştı. Bizzat İstanbul'un bu zenginliği muhtelif milletlerin dillerinde, muhtelif isimlerle anılmasına neden oldu: Asitane, Darü's-Saadet, Der Aliyye (Yüce Ev), Darü'l-hilafetü'l-Aliyye, Der-i Saadet veya Der-Saadet gibi son zamanlara kadar halk arasında kullanılan isimler. İsimler saymakla bitmiyor. Slav milletlerin dilinde onun adı *Tsarigrad*'dı (Çar'ın, imparatorun yaşadığı şehir). Hâlâ bugün Bulgarca'da bu ismin kullanıldığını görürsünüz. Bildiğim kadarıyla Sofya Havaalanı'nın bekleme salonundaki mozaiğin üzerinde İstanbul, *Tsarigrad* diye gösterilmektedir.

Bu isimlerin hiçbirisini reddetmemeliyiz. Çünkü hepsi bin sene boyunca bütün dünyanın tek ve büyük metropolü olan şehrin adıdır. Bu şehri almak isteyenler çoktur. Onun muhteşem surları buna mani oldu. Bu şehri top kullanarak, yani modern çağın ateşli silahlarını kullanarak bizim dedelerimiz ele geçirdiler ve ondan sonra da bu şehri korudular. Önce eski büyük kilise-

leri camilere çevirdiler, bu ihtiyaçtan ileri gelen bir korumaydı. Sonra yenilerini yaptılar ve yenileri 16. yüzyılda şahikasına ulaştı.

İstanbul kendine göre bir nüfus politikası takip etti. Şehri kalabalıklaştırmak için Anadolu'dan zorla götürülenler sadece Müslümanlar değillerdi; Karaman bölgesinden Türkçe konuşan Hıristiyanlar, yani *Karamanlı* dediğimiz Rumlar, sonra Helence konuşanlar ve nihayet Ermeniler. O kadar ki Ermeni tarihinde ve dini hiyerarşisinde, hiç yeri olmadığı halde, İstanbul bir patriklik, hem de bütün Ermeni milletini yöneten bir patriklik olarak teşkilatlandırıldı.

Nihayet 15. ve 16. yüzyıllarda yoğun Yahudi göçüyle İstanbul ve Selanik, Yahudi dünyasının en önemli iki merkezi haline geldiler. Bu şehrin adları onun çeşitli milletlerin efsanelerinde, masallarında yaşadığını gösterir. Halen bugün için bile hiçbir memleket, hiçbir şehir başka milletlerin folklorunda bu kadar yoğunlukla anılmaz. Bunun üzerinde ısrarla durmak gerekiyor.

İstanbul düğün dernek şehriydi. Bu şehirdeki protokol ve törene başka milletlerde rastlamak pek mümkün değildir. Unutmayınız ki 16. yüzyıl boyunca Avrupa saraylarına hükmeden İspanyol protokolüydü. Fransız saray adabı, protokolü ancak 17. yüzyılın sonunda, 18. yüzyılda, yani *14. Louis*'ten itibaren başka milletleri etkilemeye başlamıştır.

1940'ların sonunda, Avrupa'daki bir rektörler toplantısına katılan o zamanki İstanbul Üniversitesi Rektörü merhum hocamız Sıddık Sami Onar, "En eski üniversite benim. Onu ben temsil ediyorum; dolayısıyla protokoldeki yerim de öncelikli olacaktır" demiştir. Tabii daha Theodosius devrinden beri gerçek anlamda üniversiteye sahip bu şehre de Sorbonne, Prag ve Cambridge'ler öncelik vermek durumunda kalmışlardır.

Bütün orta zamanlar boyunca milletleri hayran bırakan ve onların taklit etmeye çalıştıkları tek yer Konstantinopol, yani bizim Bizans İmparatorluğu dediğimiz yerdi. Bu şehrin törenleri, anlatılsın, öğrenilsin diye kitaplara konu olmuştu. Bizzat imparatorlar, törenlerin usulü hakkında kitaplar kaleme almışlardır: İmparator Konstantin Porfirogenetus'un 10. asırda kaleme aldığı *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*'i gibi. 15. yüzyıldan itibaren bu imparatorluk protokolü hiç şüphesiz ki Osmanlı ananesiyle devam etmiştir.

Bu şehirde hükümdarın nasıl yaşayacağı, sarayda devlet adamlarıyla günlük teması, nasıl yemek yiyeceği, muayyen günlerde, bilhassa Cuma günleri Cuma namazına gidilirken *selamlık* dediğimiz törenin nasıl yapılacağı en ince ayrıntısına kadar tespit edilirdi. Ve bu sadece imparatorluğun halkı için değil, bütün İslam dünyası için çok önemliydi. Unutmayın ki, Cuma günleri bir törenin ötesinde bir adaletin tecelli günü, halkın en alt katmanındaki insanlarla, uzak köylerle hükümdarın ve vezirlerin temasa geçtiği gündü. *Rikab-ı Hümayun* dediğimiz, padişah atla geçerken onun güya eğerini yakalayarak verilen, takdim edilen arzuhallerin içinde sırf Türkçeleri değil bir alay Slav dillerinde ve Helence olanları vardı. Bu, 19. yüzyılda dahi devam eden bir ananeydi. Bunları arşivde de görmek mümkündür. Dolayısıyla imparatorluk bir dünya imparatorluğuydu ve İstanbul da o dünya imparatorluğunun başkentiydi.

Her tören bunu göstermek için bir vesileydi. Meselâ, üç ayda bir yeniçerilerin ulufeleri verilirdi. Bu mutlaka sarayda verilirdi. Her yeniçeri ortasına teslim edilecek maaş, büyük deri torbaların içinde hazır tutulurdu ve ortanın ileri gelenleri, zabitleri orada toplanırdı. Binlerce kişinin çektiği "gülbank" ve çıkardığı "gulgule" gayet düzenli bir gürültüydü. Biz bu gulguleyi şamata, düzensiz gürültü anlamında kullanırız; ama o zaman öyle değil-

di. Ulufe dağıtımı sırasında atılan sloganlar, bir nevi gösteriler, sarayda avluda bulunan yabancı elçileri büyülerdi. Çünkü o gün İstanbul'daki sefaret heyetleri de orada hazır bulunurdu. Bu çok önemli bir gündü. Cülus alayı şehrin içinden geçilerek yapılan yürüyüşle vuku bulurdu. Aynı şekilde padişah Eyüp'te kılıç kuşandıktan sonra, şehrin her tarafından geçeceği ve görüleceği bir güzergâh, karadan veya sudan takip edilirdi.

Ramazan ortasında padişah, Müslümanların halifesi olarak, törenle Hırka-i Şerif ve mukaddes emanetleri ziyaret eder, bundan sonra törenle Hırka-i Şerif alayı tertip edilirdi. İşte dini yanı ağır basan bu törenden sonra; saray mutfaklarında hazırlanan ve yeniçeri, sipahi, topçu ve cebeci gibi Kapıkulu Ocakları askerinin her on neferine bir tepsi hesabıyla hazırlanan baklava sinileri, futalarına sarılmış olarak Matbah-ı Âmire önüne dizilirdi. Bu Ramazan ikramını oluşturan sinilerin ilkini, silâhdar ağa ve maiyyeti, bir numaralı yeniçeri olan padişah adına teslim aldıktan sonra, diğer ortalardan gelen ikişer nefer futalarına sarılmış birer siniyi nizamî olarak yüklenir; her bölüğün usta,

Beyazıt'tan Haliç, Köprü ve Galata. *J. Godfrey.*

saka, mütevelli, odabaşı gibi amirleri önde, baklava sinileri ve taşıyanlar arkada, açılan kapıdan dışarı çıkarlar, baklava alayı gulgule ve nümayiş ile Divanyolu'ndan karşılıklı sıralanmış halkın arasından alkış ile kışlalara yürürdü. Sini ve futalar ise ertesi gün iade edilirdi.

Sultan hanımlara düğün yapılırdı. Şehzadelere ise sünnet düğünü yapılırdı. Yani şehzadeler evlenirken düğün yapılmıyor. Bu *Yılmaz Öztuna* tarafından belirtilir... Fakat şehzadelere mutlaka mutantan sünnet düğünü yapılıyor. İşte o sünnet düğünleri şehrin esnafının, ulemanın, askerin gulgulesi, gösterişi için diğer bir vesileydi ve o günlerce devam eden zengin düğün töreniyle de İstanbul halkı ortaya çıkar, sanatkârlar, canbazlar ortaya çıkar, esnaf alaylarıyla bir nevi üretim teşhir edilirdi.

Bunların hepsi bin yıllık şark âdetleriydi. İran'da, Bizans'ta benzerleri görülürdü; fakat en mütekâmili Osmanlı İstanbulu'ndaydı. 19. yüzyılda bu âdetler değişmiştir ve *İstanbul* yeni bir döneme girmiştir. Bu ne demektir? Bir kere artık halkla saltanatın teması başka kalıplara dökülmüştür. Gerçi gene eski âdetler devam etmektedir. Meselâ, Cuma selamlığını herkes seyrederdi. Kadınların da seyredebilmeleri için yer hazırlanırdı. Asayişe dikkat edilirdi. Cuma selamlığındaki selam kıtalarında *sadece* Müslümanların değil, başka dinden yani millet gruplarından çavuş, mülazım ve neferlerin de bulunmasına dikkat edilirdi. Çünkü Cuma selamlığına çıkan imparator yani bizim padişahımız, son Roma hükümdarı, yeryüzündeki bütün bu milletlerin hükümdarıydı. Dolayısıyla milletler, kendisine ihtiramlarını (saygılarını) arz etmek durumundaydılar. Cuma selamlığı aynı zamanda imparatorluk protokolünün heykelleştiği bir yerdi. Dolayısıyla başkentteki sefirlerin, hatta memur olmayan ecnebilerin de bunu seyretmesi imkân dâhilindeydi ve bu imkân hazırlanırdı.

Meselâ, bir köşede de birtakım ecnebi hanımların, madamaların toplandığını ve töreni seyrettiğini görürdünüz. Bunun gibi bir başka önemli törende Kılıç Alayı idi. Eyüp'ten kılıç kuşanmış padişahın şehre makamına doğru yürüyüşünü düşününüz. Son güne kadar bu gerçekten çok dikkati çeken bir törendi. O kadar ki bunun kudsiyeti sadece bu toplumda değil, bütün dünyada tanınmak zorunda kalmıştır. I. Dünya Savaşı içinde son padişah tahta çıktığı ve cülus törenini yaptığı gün kılıç kuşanmıştır. O zaman İngilizler şehri bombardıman altına almıştı. Çiviler ve elle bomba atıyorlardı. Alay, Eyüp'ten yürümekteydi. Sultan VI. Mehmed Vahideddin; "Bugün şehir bombalanmaz" demişti. Hakikaten o gün bomba atılmadı. Çünkü bu bir protokoldü ve harbeden devlet dahi olsa Osmanlı İmparatorluğu büyük devletlerden biriydi. Düşman cephesi, onun hükümdarına da, tahtına da saygı göstermekteydi. İstanbul'daki törenler, emperyal protokol bütün şark dünyasının bir manzumesidir. Bunun üzerinde durmak gerekir. Maalesef henüz teşrifat üzerinde araştırmalar büyük ölçüde tamam değildir. Ama günden güne bunların önemi anlaşılmaktadır.

Topkapı Sarayı ikinci avlusunda bayram töreni. *P. Martini.*

19. yüzyıla kadar kimseye burnundan kıl aldırmayan İstanbul, aklımızı başımıza toplarsak gene de aldırmaz. Potansiyeli bu kadar yüksek, gelişmeye bu kadar müsait, bu kadar güzel ve bu kadar zengin mirasa sahip başka şehir nerede? Hangi şehrin böyle bir silueti var? İstanbul'un dışı cihanı yakar, içindeki keşmekeş de bizi. Elli senedir onu çirkinleştirmek için her şeyi yapıyoruz ama gene de güzel.

Onun için İstanbul'un bu olaylarının geçtiği bölgeleri çok iyi korumamız gerekir. Neresidir bu bölgeler? Sultanahmet, Divanyolu dediğimiz, yani Sultanahmet ile en azından Aksaray'a kadar uzanan cadde, Beyazıt Meydanı ve Süleymaniye civarı... Maalesef şu ana kadar korumayı beceremedik. Eğer bu yolları ve mekânları koruyamazsak ne ecdadımızın altı asırlık tarihini, ki bunun beş asrı İstanbul'da geçmiştir, ne de peşimizdeki bin yıllık Roma tarihini korumamız, anlamamız, canlandırmamız mümkün değildir. Ve bu uzun tarih bizim sorumluluğumuz altındadır. Buralara sahip olan insanların imtiyazları kadar, çekeceği külfet ve altına gireceği yükümlülük de vardır. Bu üç kilometrekareyi korumak, muhafaza etmek bizim boynumuzun borcudur.

MİMAR SİNAN

Kanunî Sultan Süleyman devri, Osmanlı İmparatorluğu'nun, hatta bütün Türk tarihinin zirvedeki, en parıltılı zamanı olarak bilinir. Hüzün ve hadiselerle dolu olan satvetli milletlerin tarihinde bu gibi zamanlar vardır... Bu bir asır mı sürer, bir buçuk asır mı sürer belli değil. Osmanlı İmparatorluğu'na da diğer büyük imparatorluklar gibi iki buçuk asır ömür biçenler var. O iki buçuk asrın gerisi *kuruluş* ve *gerileme* diye tasvir edilir. Burada imparatorlukların coğrafyası ve tarihi özellikleri üzerinde fazla duracak değiliz. Ama bu gibi dönemlere insanların özlemle bakması, sırf Kanunî devrine has değildir.

Sultan Süleyman'ın kırk dört yıllık iktidarından, saltanatından sonra da daha uzun asırlar boyu o devir bir model olarak anlaşılmış ve muhtelif tarihçilerin ve siyasetle uğraşan kalemlerin üslûbuyla, özlemiyle, yakınmasıyla bu görüş bizlere kadar devam etmiştir. İmparatorluk ve Türk edebiyatı ise bu devirde en büyük şairlerine sahiptir.

Bu insanların ne olduğunu, neler terennüm ettiklerini, sanatlarındaki özellikleri halen anlamakla meşgulüz. "Eski kitaplar artık okunmuyor" diyenler var. Okunmamaları onların kabahati değil, bin kelimeyle yazıp konuşan bizim gençliğimizin kaba-

hati ve o gençliği öyle yetiştiren bizlerin, eğitimcilerin suçudur; buna kuvvetle inanıyoruz ki biz Türkler, edebiyatımızı ve dilimizi daha iyi öğrendiğimiz, daha iyi araştırmaya başladığımız zaman bunlar tekrar keşfedilecek hazineler olacaktır. Düşünün ki böyle büyük şairlerin döneminde *Kanunî* ve *Hürrem Sultan*, yani imparator diyebileceğimiz bir padişah ve gözdesi bile şiir yazmaktadır ve bunlar kötü şiirler değildir. Önemli resim, minyatür üstadları bu dönemdedir. İstanbul kervanlarla bütün Şarktan kitap çekmektedir, öyle bir, iki, üç âdet değil yüzlerce… İstanbul'un kütüphaneleri en değerli şark yazmalarıyla dolmaktadır. İstanbul batıyı çekmektedir. Nitekim Kanunî'nin sevgili veziri önce makbul, sonra maktul sayılan -tabii siyaset cezasından kurtulamayan- İbrahim Paşa, âdeta başkente Venedik zevkini, Rönesans'ı getiren bir devlet büyüğüdür.

Unutmayın ki, onun, bugün İslam Eserleri Müzesi olan ve kendisine atfedilen sarayın önüne, Budin'den, Mohaç seferinden dönerken beraberinde getirdiği Apollon, Herkül ve Diana heykel grubunu diktirmesinin bir münakaşaya ve giderek bir isyana sebep olduğu bilinmektedir.

Türk mimarîsi, bu dönemde yerel özelliklerinden merkezîleşmeye doğru gitmektedir. Meselâ Büyük Fatih'in döneminde yapılmış bugünkü Yunanistan'da, Mora'da, Atina veya Yanya'daki bir camiye baktığınız zaman henüz *geç paleolog* dediğimiz son devir Bizans'ın etkileri görülür. Hatta başkentte bile böyle eserler vardır; ama on altıncı yüzyılda âdeta bir merkezî bakanlıkta, sanki Bayındırlık Bakanlığı'nda standart tersimle çıkan projeler gibi, Bosna'dan Halep'e, hatta Mısır'a kadar belirgin üslûba sahip medreselerin, camilerin, çeşmelerin ortaya çıktığı görülür. İşte bu merkezîleşmede bir dâhinin çok büyük rolü vardır; Mimar Koca Sinan Ağa.

Süleymaniye Camii. *Thomas Allom.*

Mimar Koca Sinan kimdir?

Devşirme olduğu biliniyor. Ordunun istihkâm sınıfına ve Hassa Mimarları Ocağı dediğimiz mimarî bölümüne devşirilen çocuklar, öbür devşirmelerin aksine daha ileri yaşta gelebilir. Çünkü bunlar belirgin bir sanatı bilen, öğrenen adamlar olmalıdır. Bazılarının etnik menşei çok abartılıyor. Oysa bunu sağlıklı olarak tespit etmemiz mümkün değildir. Mimar Sinan, Osmanlı İmparatorluğu'nun mimarıdır ve bir Osmanlı'dır. Bu kuru kuruya söylenmiş bir söz değildir; çünkü onun bütün yerelliklerin, bütün etnik özelliklerin üzerine çıktığını göreceksiniz. Mimarlar Ocağı'na alınan, yani Hassa Mimarları Ocağı'na alınan bir mimar tabii ki bir askerdir, bir zabittir.

İmparatorluğun dört bir tarafını gezer. Niçin? Çünkü uzun seferlerde her yerde köprüler onarılır. Her yerde su kaynakları onarılır. Ordunun konaklayacağı depolar, hangarlar onarılır ve tabii camiler yapılır veya onarılır ve bunlar yapılırken yerel sanatlara, yerel malzemeye vâkıf olmak, bunları öğrenmek, yerel sanatçıları kullanmak gerekir. O yüzden bunlar çok çabuk

beynelmilelleşen, bugünkü mimarî öğrencisinin bile sahip olamayacağı bir imkân ve eğitime sahip olan kişilerdir.

Bugün bir mimarlık fakültesi öğrencisine, İtalya'yı, İngiltere'yi, Mısır'ı, Çin'i ve Hindistan'ı gösterebilmek, oradaki eserleri bir anda tefsir ettirebilmek, ustalarıyla, mimarlarıyla yüz yüze getirebilmek şansına sahip değiliz. O yüzden bu mimarların Osmanlı İmparatorluğu gibi üç kıtada ve o zamanki medeniyetleri kapsayan bir bölgede yetişmesinin onlar için büyük bir şans ve imkân olduğunu bilmemiz gerekir.

Çok kısa bir zamanda, dört bir tarafta coğrafî şartları, malzemeyi tanıyan -malzemeyi tanımak çok önemli- ustaların kendine özgü bilgilerini kapan bu kişiler standart bir mimarî geliştirebilmektedirler. O kadar ki, Yunanistan'ın bugün *Trikala* denen Tırhala'sındaki Osman Şah Camii, Halep'teki camiler ve İstanbul'daki Mimar Sinan eserlerini tanıyabilmek için eğitimli mimar olmak gerekmiyor. Bunları gören, bir kaçına dikkatli bakan herhangi bir şehirli, mimarî bilgisi olmasa bile, aynı mimarın elinden çıktığını anlar. İşte böyle özgün üslûp sahibi olmak, ancak dâhilere hastır.

Türkiye sanatı, Osmanlı sanatı dediğimiz böyle bir dönemden geçmektedir. Unutmayalım, devletin yönetiminde insanlar yeni bir devre girmektedirler; 16. yüzyılda dini bakımdan daha Ortodoks dediğimiz, daha muhafazakâr bir yönetim benimsenmektedir. Eski Ortadoğu ve İslam edebiyatı kavranmaktadır. Hatta *Ebus-suud Efendi*, ki o zaman şeyhülislâm ismi daha kullanılmıyordu, konusunda son otoritelerden sayılmaktadır. Bir yandan da *Molla Kaabız* gibi daha mutaassıp bir yaşam yorumu getirenler ortalıktadır. Halk edebiyatının ve divan edebiyatı dediğimiz bölümün hangisine bakarsak bakalım, şiirde ve edebiyatta bile bu mistisizm hâkimdir. Ama bir derinlik de kaçınılmazdır. Devletin sınırları "*Orbis Ottomanorum*" yani "Osmanlıların Dün-

yası" diyeceğimiz kavramı haklı kılmaktadır. Batıda bugünkü Macaristan'dan başlayan sınırlar, doğuda Gürcistan'ı kapsamakta, Ukrayna ovalarından bugünkü Habeşistan'ın kuzeyine yani Habeş eyaletine kadar uzanmaktadır. Nihayet 16. yüzyılın akışı içinde *Garp Ocakları* dediğimiz Kuzey Afrika'daki Cezayir, Tunus ve Libya, Yemen'e kadar uzanan Kızıldeniz havzası ve Basra Körfezi bu büyük coğrafyayı tamamlamaktadır.

Bir tasavvur edelim: Karşınızda bütün dinleri ve inanılmaz sayıdaki dilleri kapsayan bir imparatorluk söz konusu. Bu imparatorluğu gezebilen, görebilen, öğrenebilen insanın eğer zekiyse ve üstün zekâlıysa yaratıcılığının muhteşem olacağına hiç şüphe yoktur. Bugün bile bu imkâna sahip bir zümre yoktur. 16. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu, askerî bir imparatorluktur ve askerî hayatın zaruretleri içinde belirli bir zümre çok şeyi keşfederek, süratli olarak öğrenebilmekte ve yeni modeller ortaya koyabilmektedir. Bu büyük dinler, diller, ırklar haritasının 18 ve 19. yüzyılın sömürge imparatorluklarıyla da pek alâkası yoktur. Çünkü bu imparatorluk, bir memleketler bütünüdür. Burada yaşayan insanların yatay olarak bir eşitliliği söz konusudur. Teorik olarak ve pratikte de en ücra köşedeki insanın yükselebilme ve devletin merkezindeki karar organlarına oturabilmesi söz konusudur.

Şer'î hukukun yanında saygın ve örfî bir hukuk vardır. Aynı zamanda Hıristiyanlar ve Musevîler için kendi cemaatlerinin hukukunun uygulanması söz konusudur. Hatta Rum Ortodoks cemaatı için "*Turkokratia*" dediğimiz dönem, yani Geç Bizans hukukunun metinleri ve içtihatlarının devamı söz konusudur. İmparatorluk büyüktür; ama Yeniçağ'ın imparatorlukları gibi sivil hayatta bir israf henüz söz konusu değildir. Doğrusu imparatorluğun zenginliğini doğuran kaynaklar ve bu kaynakların kullanımında kamusal otoritenin, kamu yönetiminin, idarenin

heykelleşmesi, soluklaşması ön plandaki endişeydi. Güzel binalar; camilerdi, sebillerdi, medreselerdi, büyük kapalı çarşılardı. Şurası çok açık bir keyfiyettir; 16. yüzyıl İstanbulu'nun, zarif de olsa en güzel ve zengin binası Topkapı Sarayı değildir. 1500'lerde bir sancak beyinin geliri 12.000 altın civarındaydı. Bursa'nın en zengin tüccarının terekesinden ancak 4.000 altın çıkmıştı. Halil İnalcık hocamız söylemektedir; henüz devletin idaresini, toprağın idaresini elinde tutan sınıflar en güvencede, en zengin kısımdır ve bunlar bu dünyayı yaratıyordu. Aynı şekilde zengin bir maaş imkânına sahip olan ulema sınıfı da; bu imkânı yeni eserler bina etmekte kullanmıştır.

Osmanlı toplumunda mimarlık basit bir inşaat ustalığı değildi. O zamanlar otorite vardı. Binaların boyu, sokaklara bir şahnişininin (balkon) taşıp taşmayacağı, bunun ihlali halinde anî bir yıkım kararı, mimarbaşının elindeydi. Bundan dolayıdır ki, Sultanahmet Meydanı altındaki sarnıçların korunması için yüksek binalar yapılmaması, 19. asır sonuna kadar uygulanan bir kuraldı. Ancak 19. asırda ve bilhassa 20. asırda buralarda bu kuralı ihlâl eden binalar ortaya çıkmıştır.

Fonksiyonları ve örgütleniş biçimi itibariyle Hassa Mimarları Ocağı, Yeniçeri Ocağı'nın bir parçasıydı ve buraya giren insan belirli bir kültürün, emperyal Osmanlı kültürünün kompartımanı içinde erir, kendine özgü bir kişilik kazanırdı. Bu kişiliğin içinde büyük dehalar ortaya çıkmıştı.

Sinan Ağa'nın eserlerinin sayısı halen tartışılıyor. Kayıpların ve kendi eserinin dışında nasıl bir tasarım yaptığı tartışılıyor. Elimize geçen planlar yok ama plan ve kroki için kâğıt defterleri var. Meselâ II. Bayezid devrine ait bir kroki, gene Fatih devrine ait bir saray planı Gülru Neciboğlu tarafından ele alındı. Bundan başka, Sinan Ağa'nın lego benzeri takımlarla her gün maket yaptığı, bu maketleri geliştirdiği, etrafı gözetlediği biliniyor. Hiç

Şehzade Camii. *Eugène Flandin.*

şüphesiz ki, demir yolu yoktu, tayyare de yoktu. Mimar Sinan Ağa'nın dört bir kuşağa yetişmesi, yani bu mimarî generalinin, istihkam generalinin imparatorluğun dört bir tarafına koşuşturması, buradaki eserlerin inşasını bizzat gözetmesi mümkün değildir. Çok açıktır ki, bir ekol sahibidir. Onun üslûbunu ve tekniğini kavrayan ustalar, diğer mimarlar ve kalfalar vardır.

O yüzdendir ki, dört bir köşede, hatta bazen bizzat gidemediği yerlerde onun izini, perspektifini taşıyan yapılar yükselmektedir. Mimar Sinan imparatorluk coğrafyasına, imparatorluğun sanatına kendi üslûbunu ve merkezi bir Osmanlı havasını veren dâhidir. Bugün Süleymaniye semti, onun sevimli mütevazı türbesinin bulunduğu semt bu yaratının, bu üslûp beraberliğinin, orijinalliğinin zirvesi sayılır...

Süleymaniye, 1.5 kilometrekare alanıyla bizim kimliğimizdir, nüfus kâğıdımızdır. Bizim bu memleketteki tapumuzdur. Buradaki lâubalî davranışımız, büyük şehrin hengâmesine bu muhiti

bırakmamız düpedüz bir intihardır. Üstelik gelecek nesillere karşı bizi utandıracak bir intihar olduğunu söylemek gerekir.

***

Sultanahmet'te Turing Kulübü'nün onardığı *Yeşil Ev* dediğimiz konak, bugün otel olarak kullanılmaktadır. İçine Milano mobilyaları monte edilmiş; bazıları orijinal bazıları değil. Ama yok olmakta, yıkılmakta olan bir Sultanahmet atmosferini canlandırabilen kurumların başında bu kulüp geliyor. Soğukçeşme Sokağı, bizim gençliğimizde dahi bir yıkıntı olarak gördüğümüz bu sokak, şimdi o ortamı anlatabilecek ve İstanbul'a gelenlerin sükûnet içinde dinlenebilecekleri, kalabilecekleri bir yer olarak ortaya çıkmıştır.

Soğukçeşme Sokağı'ndaki evlerin birinde İstanbul'un sayısız hazinelerinden biri sayabileceğimiz bir İstanbul kitaplığı, yani Çelik Gülersoy'un şahsî kütüphanesi yer alıyor. Bu kütüphanenin özelliği; İstanbul hakkındaki yerli yabancı seyahatnameler, Bizans ve Osmanlı dönemi üzerindeki monografilerden oluşan zengin bir kütüphane olmasıdır. Defter-i Hakani Hukuk Müşaviri, yani eski Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Hukuk Müşaviri olan Hasan Tahsin Efendi'nin konağı da bu civardadır.

Hiç şüphesiz ki Ayasofya ile Soğukçeşme arasındaki en önemli eser klasik devirden kalma Cafer Ağa Medresesi'dir. Türk Kültürüne Hizmet Vakfı'na tahsis edilen bu medresede, bugün hat, ebru gibi Osmanlı sanatlarıyla ilgili dersler verilmekte, sergiler açılmaktadır.

OSMANLI'DA DEVŞİRME

Osmanlı tarih ve tetkiklerinde bizi en çok meşgul eden kurumların başında devşirmelik gelir.

Devşirme, çok kısa bir tarifle, devletin kapıkulu ocakları olan sipahilerle, yeniçerilerin yenilenmesini temin etmek için ortaya çıkmıştır, çünkü insan ve savaşçı yüzü yenilenmek zorundadır. Hıristiyan çocuklardan devşirme alınmıştır. Niye Hıristiyan çocuklardan diyoruz? Çünkü Musevî toplumundan, Osmanlılık'ın Musevî kompartımanından devşirme alındığı görülmemiştir. Bunun nedeni antisemitizm veya Yahudilik aleyhtarlığı değildir, Yahudiler'in şehir toplumu olmasıdır.

Devşirme kurumunda temel kaidelerden birisi, şehir uşağının ocağa alınmamasıdır; çünkü şehir uşağının gözü açıktır, muhtelif cereyanlara, akımlara mensup olabilir. Bu yüzden kültür bakımından artık kendine göre bir kişiliğe kavuşmuştur, bir kimlik elde etmiştir. Dolayısıyla bu ocağın gerektirdiği tekdüze, tek yönlü bir kimliğin şehirliye verilmesi mümkün olmayabilir.

Bunun dışında hepimizin bildiği gibi fakat yanlış olarak tekrarlandığı üzere, Müslümanların da devşirmeye alınmadığı söylenir. Bu bir genel kuraldır; ama istisnası yok değildir. Meselâ, İslam Ansiklopedisi'nin "devşirme" maddesinde bu konuda

istediğimiz malûmatı bulabiliriz. Bazı Müslüman köylerden de çocuk devşirilir. Çünkü bu köylerin ahalisi bunu istemişlerdi.

Devşirme işlemi, birkaç yılda bir yapılırdı ve genelde sayı birkaç bin çocukla sınırlı tutulurdu. Bazen sayı 5–6 bine kadar ulaşır; ama fazlası olmazdı ve bu olay her yıl da yapılmazdı çünkü kapıkulu ocaklarındaki asker sayısını göz önüne aldığımız zaman ihtiyaç belirliydi. Binaenaleyh bir tarihte bilhassa tarihi tetkiklerden ve Osmanlı kaynaklarına inmekten âciz bazı Balkan tarihçilerinin ve onları takip eden Hıristiyan yazarların ileri sürdüğü gibi, yetişen bütün yeni gençlik Osmanlı savaş gücünün içine alınmış, Türkleştirilmiş ve böylelikle Balkanlar'da âdeta milleti sürükleyecek, ayaklanma yaratacak; belki bağımsızlığı elde edebilecek sağlıklı genç bir nüfusun yeşermesine müsaade edilmemiştir gibi bir hayalperest ifadenin gerçekle bağlantısı yoktur. Nitekim ilmi tarihçilikle hareket eden bizzat Balkanlı yazarlar, meselâ Yunanlı *Vasiliki Papoulia* da bunun böyle olmadığını çalışmalarında ortaya koymuştur.

İhtiyaca göre sadece Balkanlar'dan değil, bazen, Orta Anadolu'dan çocuklar devşirilmiştir. Mimar Koca Sinan'ın bu çevreden hassa mimarlar ocağı için devşirildiği bilinmektedir. Hatta Kafkasya'dan da devşirme alındığı olmuştur. Bu devşirme, devşirme emini ve kâtibleri denen "*ilm-i kıyafet*" (fizyonomi) dediğimiz dala vukufu olan, çocukların ne olduğunu anlayan ve hakikaten de bu konuda ehil olan ve dürüstlüğüyle tanınan kimselerden oluşur.

Devşirme emini ve devşirme kâtibleri belirli bölgelere çıkarlar ve bilhassa köylerdeki çocukları devşirirler. Devşirme işlemi dediğimiz gibi her yıl yapılmaz. Bu iki yılda olur, üç yılda bir olur, bazen uzadığı da olmuştur. Onun için böyle her yıl binlerce çocuğun devşirilmesi gibi bir olay doğru değildir. Gene aynı şekilde devşirme emini tek çocuklu ailelerin, tek oğlan çocuğu

olan ailelerin çocuğunu devşiremez. Esasen devşirme için, köy cemaatinin bir yerde rızasının alınması gerekir. Bu şundan ileri gelir zannediyorum; bir nevi çatışmayı önleyen zımnî (kapalı) bir anlaşma ve toplumsal akit söz konusudur.

Kural olarak köylere gidilir. İlk olarak köy çocuğu tercih edilir; çünkü kendi dini bakımından da kendi dili bakımından da değişmeye en açık köy çocuğudur. Burada kural vardır. *İvo Andriç*'in o pek güzel, pek etkileyici romanı *Drina Köprüsü*'nde yazdığı gibi, öyle 3–5 yaşında çocuk sepete konup götürülmez. Yani Osmanlı devşirmesi sepette taşınabilecek bir çocuk değildir; çünkü sepette taşınabilecek çocuğun daha henüz tamamlayamadığı çocuk hastalıkları vardır. Devlet kızamık, kuşpalazı gibi çocukluk hastalıklarıyla uğraşacak durumda değildir. Bunları atlatan biri ve oradaki yazıcının tabiriyle gulamçe, -Farsça'dan gelme bu kelimenin tam karşılığı batı dillerinde *garçon* veya *knabe* veyahut da *boy*- yani tam anlamıyla artık bir okul çocuğu yaşını almış biri devşirilebilir. Demek ki dokuz yaşın üstüdür, gene aynı şekilde on dört-on beş yaşın üzerinde de devşirilmesi pek âdet değildir; çünkü böylelerine de literatürde "sakallı" diye tabir edilir. Bu gibi zevatın artık yetiştirilme yaşı geçmiştir; yani ağaç yaşken eğilir kuralına uymadığı çok açıktır.

Ancak bazı klasik ve çok ihtisas isteyen sınıflar için, meselâ, ordudaki istihdam birliği ve bayındırlık birliği diyebileceğimiz *hassa mimarlar ocağı* için, *lağımcılar* için bazı işlerden anlayan çırak, kalfa gibi gençlerden söz edilir ki, galiba, Mimar Sinan bu gibi işlerden anlayan biridir. Hiç şüphesiz ki burada *kavmi yapı* rol oynamaz. Osmanlı Devleti çocuk devşirirken hangi etnisitiden olduğuna hiç bakmaz. Nitekim pekâlâ Orta Anadolu'da Karamanlı dediğimiz Türk ama dini Hıristiyan olan sınıftan devşirme toplandığı görülmektedir.

Bazı köyler o derecede fakir ve kendilerinde o derecede istikbal görmüyorlardı ki, Kafkasya'nın veya Arnavutluk'un, İşkodra'nın dağ köylerinde olduğu gibi, çocukların beslenebilmesi, istikbalde iş bulabilmeleri zordu. Çünkü ekecek tarla, sapan ve besleyecek hayvan yoktu. Çoluk çocuğa karışıp evlenebilmeleri mümkün görülmemekteydi. Böyle yerlerde aileler devşirme eminini beklerlerdi âdeta.

Genellikle çocuklar kimliklerini unutacak yaşta değillerdir. Yani ileri yaşta da hangi köyden geldiğini, anasını, babasını, akrabasını hatırlar. Örnekleri vardır. *Sokoloviç Mehmet Paşa* gibi... *Sokullu* bütün ailesini sonradan aynı şekilde devlet hizmetine almıştır. Hatta bir tanesini beylerbeyi, öbürünü Sırp patriki yapmıştır. Meselâ hoş bir hikâyedir: Ayas Paşa bir kış kendisine eski partal ayakkabılar veren bir fakir kadına, ki Güney Arnavutlukludur kendisi, bir şükran ifadesi olarak, zamanla sakladığı o pabuçların içini altınla doldurup göndermiştir. Herkes kendi yerini bilir. Fakat unutulan şey şüphesiz ki çocukların konuştukları dil ve dinleridir. Bu çocuklar toplandıktan sonra yürütülürlerdi. Bu doğrudur, çünkü artık yürüyecek yaştadırlar ve sağlıklıdırlar. Belirli merkezlere getirilir, sünnet edilirler ve ondan sonra ayrılırlar. Çok zeki ve güzel olanları Enderun mekteplerine alınırlar ki burada bunlar saray hizmetlileri olacaklardır ve belirli bir kademeden sonra *Birun'a çıkmak* dediğimiz, yani sancak beyi payesiyle veya ona eşit payelerle devlet hizmetine gireceklerdir.

Dünyada hemen hemen hiçbir devletin protokolü, yüksek zümreye baktığınız zaman Osmanlı Devleti kadar göz alıcı değildir; çünkü Osmanlı devlet protokolü hepsi fizikî bakımdan mükemmel, fevkalâde zeki ve tüm ırkların en seçkinlerinden meydana gelmiş devlet adamlarından oluşur. Bunu seyyahların tasvirinde de görüyorsunuz. O kalabalığın içinde hastalıklı

olanı yoktur; çünkü bunlar zaten seçilerek o makama gelmiş, getirilmiş insanlardır.

Her devşirme öyle bazılarının sandığı gibi gidilip zorla alınmaz. Hatta bazı fakir köyler çocuklarının bu yolla kurtulacağına, yükseleceğine inanarak gönüllü olurlar. Tabii kaderde bir asker olarak, bir yeniçeri olarak muharebede ölmek de vardır. Onu da herkes bilir. Zaten dünyada hangi olay yüzde yüz eşitlikle cereyan ediyor ki? O alınan çocukların kimisi bir yeniçeri neferi olarak kalacaktır, kimisi de Sokullu Mehmet Paşa ve Mahmut Paşa gibi koca bir imparatorluğun kaderini elinde tutan başvezirler olacaktır. Tıpkı bugün nasıl Harbiye'deki bir sınıfa giren çocuklardan biri genelkurmay başkanı oluyor; -hatta mazide cumhurbaşkanı oldular- bir kısmı da albay bile olamadan emekli olup gidiyor, bunun aksi mümkün değildir. Her Mülkiye'ye giren adam büyükelçi veya vali ya da müsteşar olmuyor, bazısı da özel idarede küçük bir memur olarak da kalabiliyor.

Bunun gibi Enderun dediğimiz mektep, sınıf bulunan bir mektep değildir; zaten burada insanlar hizmet içi eğitim görürler, koğuştan koğuşa terfi ederler. Padişah sarayında kendileri beğenildikçe padişaha daha yakın hizmetlere verilirler. Burada çok ilginç bir şekilde sözlü ve yüz yüze bir eğitim görürler. Spor da vardır, resim de vardır, hüsn-ü hat da vardır, edebiyat da vardır.

Kabiliyetine göre insan bunlardan toplayabildiğini toplar. Her devşirme âlim olacak demek değildir. Doğru dürüst eğitim görmemişse, neferlikle işe başladıysa; meselâ sonradan Kemankeş Kara Mustafa Paşa gibi sadrazam da olsa okuma yazması olmaz, bu mümkündür. Ama içlerinde bizzat Mahmut Paşa, Cagalazade, Sokullu Mehmet Paşa gibi bilgili insanlar vardır. Lütfi Paşa gibi eser yazanlar bilinir. Bu çok açıktır. Köprülü Mehmet Paşa'nın kendisi bilgili değildi; ama artık devşirme olmayan, onun sulbünden gelen çocukları devrin tanınmış müderrisleriydi.

Devşirme bir hayat tarzıdır. Bu çocuklar Türkçe öğrenir. Enderun'a alınmayanlar bile -Türk'e verilmek üzere- İstanbul civarındaki köylerdeki köylülerin yanına gönderilir.

Balkan dillerinin getirdiği kültürle konuşan çocukların bir müddet sonra Osmanlı'nın lisanını benimsedikleri anlaşılabilir. Yeniçeri adayının burada öğrendiği Türkçe ve din bilgisi de çok önemlidir. Rafine bir medrese dindarlığı verilmiyor bu çocuklara. Bir köylünün dindarlığı veriliyor, en esas unsurdur bu.

Bir dil ve medeniyet en sağlam bir şekilde alt tabakada öğrenilir. Nitekim günün birinde gençlerimiz meselâ 15, 16, 18 yaşlarında Fransızca öğrenmek istiyorlarsa, bence Fransa taşrasına gitsinler veyahut bir köylü ailenin yanında kalsınlar ve o şekilde o medeniyete adım atsınlar. Üniversitede dil öğrenmeyi herkes birdenbire kavrayamaz. Bu devşirmelerin zamanla, meselâ, eski günlerinden kalma duaları terennüm ettikleri, bir şarkıyı söyledikleri belirtiliyor.

Her devşirme köylü mü? Hayır. Bazen çok önemli ailelerin çocukları da ikna yoluyla alınabilir. Bu Osmanlı ananesine uygundur. Devletimizin ve milletimizin tarihinin serencamının ilk safhasında bize Bizans'ın asilleri de katılmışlardır. Mihaloğlu, Evrenosoğlu gibi ve bizzat imparatorluk hanedanından, paleologlardan Murat Paşa gibileri katılmıştır. Veya Şemsi Paşa gibi İsfandiyaroğlu hanedanından gelenler vardır.

Aynen Mahmut Paşa ve Sokullu Mehmet Paşa örneğinde olduğu gibi, muharebeden sonra ulema ve bilhassa devşirme eminleri, (onlar çok yetenekli kişilerdir) aileleri ikna ederler: "Çocuğunuzu verin. Müslüman olsun, bu sizin için de iyidir, bizim için de iyidir." derler. Nitekim Sokullu Mehmet Paşa, çok ünlü, bilgili bir ruhban ailesinin çocuğu olarak aramıza girmiştir.

Ama şunu söylemek gerekir ki, çok iyi bir Müslüman olmuştur. Zaten bu sistemin en önemli tarafı da budur.

Bu asimilasyon, bu eğitim amalgamı ve kabullenilmesinin nasıl olduğu çok önemlidir. Enderun başlı başına bir müessesedir ve onun tarihini çok iyi bilmek gerekmektedir. Burada insanlar birbirleriyle "siz" diye konuşurlar, lâubalîlik yoktur. Koğuş zabitleriyle, koğuşun başlarıyla son derece saygılı olmak zorundadırlar. Yeme içme, yıkanma, kalkma, yatma saatleri konusunda büyük bir disiplin içindedirler. İşte buna bazı insanlar; *Osmanlı Saray Medeniyeti* diyorlar ki, bu doğrudur. Burada uydurulan bazı şeyler üzerinde de durmak gerekir; *Enderun oğlanı* gibi uydurma lafların geçerliliği yoktur.[1]

Burada, tıpkı Rönesans'ta Hıristiyanların kurduğu *Cizvit* tarikatı gibi ama ondan daha evvel gelişen ve aklın yolu bir olduğu için benzerlikler gösteren bir durum söz konusudur. Son derece sert, yüzde yüz kişisel kurallar cereyan eder. Meselâ Cizvitler de birbirlerine "siz" diye hitap ederler. Tarikatın içinde gençlerin lâubalî olması pek mümkün değildir. Devamlı bir kontrol söz konusudur. Yani insanlar gündüz de, gece de kontrol altındadır. Enderun da böyledir. Enderun'daki disiplin dolayısıyla çok kısa zamanda bir Osmanlı saray protokolü meydana gelmiştir. Daha da ilginci Enderun'un dişi bir izdüşümü vardır. O da bizatihi Harem'in kendisidir.

Harem'deki bütün kızlar padişah için toplanmış değildir. Orada padişaha takdim edilecek, padişahın beğeneceği öncelikli özelliklere sahip bazı kızların olduğu doğrudur. Ama neticede birtakım kızlar orada hizmetli olarak kalır ve asıl önemlisi buradaki Türkçe ve İslâm'ı öğrenen ve Osmanlı saray medeniyetinin benimsetildiği bu kızların bir kısmının Birun'a çıkan Enderun halkıyla baş göz edildiğidir. Dolayısıyla bir kan aristokrasisi, bir hukuki hükümranlık statüsü tespit edilmediği halde, Osmanlı

cemiyeti de insanların genel kuralı dışında kalmamaktadır. Orada da insanların tecvizi (evlendirilmesi) yoluyla bir seçkin sınıf yaratılmaktadır. Bu seçkin sınıf eli ayağı tuttuğu, aklı işlediği sürece hükümdarın yanında devletin yönetimini götürmektedir. Bunu beceremediği takdirde derhal o sınıftın dışına itilir. Zaten hukukî hiçbir imtiyazı yoktur.

Devşirmelik 17. asırda azalmıştır. Evliya Çelebi'nin de verdiği bilgilere göre IV. Murat zamanında 8.000 kişi kadar, 18. asırda, III. Ahmet zamanında 1.000 kişi civarı devşirilmiştir. Ancak asrın ortalarında artık Anadolu Türkleri de bu kategoriye girmektedir. Meselâ, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Türk devşirmelerden biridir. Tabii *Zülüflü Baltacılar* arasında Türk devşirmeler her zaman bulunmaktadır. Baltacı Mehmet Paşa gibi, onlar sarayın dış koğuşunu meydana getirirler veya Kafkas kökenli Müslüman devşirmeler, Anadolulaşmış Ispartalı Halil Hamit Paşa gibi... 18. asırdan sonra pratikte de bu müessese ortadan kalkmaktadır.

Altı asırlık imparatorluk hayatımızda, Çandarlılar sülalesinden sonra, 15. asır ortalarından 18. asra geldik. Yani iki asrı biraz geçen bir süre bir devşirme geleneğinden bahsedilir. Uzun hayatında imparatorluk; tarihinin daha sıkıntılı köprülerini başka yöntemler bularak geçmiştir ki, bunların üzerinde de ayrıca durmak gerekir.

OSMANLI'DA AİLE KURUMU

Osmanlı ailesi nasıl bir kavramdır?

Şüphesiz ki "Osmanlı toplumunda aile" diye de ele alabilirdik ama bunu yapmamamızın bir nedeni var: Bu bir imparatorluktur ve gerçek anlamda geleneksel imparatorlukların sonuncusudur ve şurası da çok açıktır ki, doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine bu imparatorluğu oluşturan muhtelif dinlere bağlı ve muhtelif dilleri konuşan unsurların bazı ortak yönleri vardır. O ortak yönler arasında en başta gelen ailedir.

Şüphesiz ki, bu imparatorlukta bir tarafta Arabistan urbanı, yani aşiretler, bir tarafta Balkanlar'ın, Adriyatik'in kıyısındaki şehirler, en başta İstanbul gibi bir dünya başkenti yer alır. Bu kadar farklı yerleşim noktalarında insanların çok farklı yapılanmalara maruz kalacağı, farklı toplumsal çeşitlilikler göstereceği açıktır. Ama her şeye rağmen aile bu toplumda bir yeknesaklık arz eder. O kadar ki, insanların aile hakkındaki mefhumları, aile içi ilişkileri, ailenin bireyin hayatında oynadığı rol açısından ister Tuna boyundaki köylere veya şehirlere, ister Fırat havzasına gidin; ister Kafkasya kıyılarında olun, isterseniz Necef çölünde pek farklılık görmezsiniz. Daha doğrusu bazı kuralları ve kaideleri, ananeleri bildiğiniz takdirde her yerde hareketiniz için bir referans, bir demir alma noktası meydana gelmiş sayılır.

Osmanlı ailesi dediğimiz zaman, burada hiç şüphesiz ki Müslüman ve o Müslümanlığın içinde Sünnî ve diğer fıkıh mezheplerine bağlı kollardaki insanlar kadar, Hıristiyanları ve Musevîleri de kastediyoruz. Çünkü burada aile, toplumun temelidir ve aileyi iki açıdan ele alalım: Birisi devlet, birisi toplumun kendi nezdinde. Nedir? Devletin nezdinde, aile esas birimdir, üretim birimidir, dolayısıyla vergilendirilecek birimdir. 19. asırda ahz-ı asker yani, asker toplamak için temel birimdir. Devletin tebaa ile temasa geçeceği idarî ünitedir.

Müslüman tebaanın evliliği, şer'iyye siciline, mahkeme siciline kaydedilecek deniyor. Ancak bunu herkesin yapmadığı, yapamadığı açıktır. Asıl olan insanların kendi dinlerine göre küçük bir törenle, bu da şart değil; ama ananedir, birleştiklerini cemaate ilan etmeleridir. Bundan sonra, o çift karı-koca olarak tanınır ve doğacak çocukları ve varsa evdeki daha önceki nesilden ihtiyarlarla birlikte bir aileyi meydana getirirler.

Bunun kendi içinde bazı kuralları vardır. Osmanlı ailesi patriarkal, yani ataerkildir. Devlet de babayı ve oğulları vergi mükellefi olarak kaydeder. Osmanlı ailesinin bu özelliği, Müslümanlar kadar öbür dinler için de geçerlidir.

Osmanlı ailesi dinî bir işlemle kurulur. Bu bir kayıttır. Bu nedir? İmam nikâhı çok şart mıdır? Evet, anane olarak şarttır. Hıristiyanlarda bu, mutlaka kilisenin defterine kayıtla mümkündür. Yani dinî bir nikâh yapılır ve onlar böylece aile olur. Bu ailede ölüm halinde, miras taksimi de gene dinî kurallara göre yapılır. Ancak burada karşınıza çok ilginç istisnalar çıkmaktadır. Şer'iyye sicillerine, mahkeme sicillerine baktığınız zaman bazı ahvalde ahkâm-ı feraiz dediğimiz İslam hukuku miras kurallarına göre yapılan miras taksimlerine gayrimüslimlerin de müracaat ettiğini görüyoruz. Meselâ, Ermeni ailelerinde vefat edenlerin mirası; çocukları, kızı, oğlu, eşi arasında buna göre taksim edilir.

Niçin? Anlaşılan kurallar ve yaşayış biçimi birbirine yakındır. Yani kız çocuğa çeyiz verilmektedir, evlendirilmektedir. Geriye kalan oğulların tarlayı, tapanı, bahçeyi, bir yerde eşit suretle paylaşmaları istenmektedir. Yaşam biçimindeki benzerlikler ve aynı hayatı paylaşma, hukukî müesseselerde aynı paylaşımı ve standardizasyonu getirmektedir.

Bu toplumda kuşkusuz aileyi oluşturan en önemli unsur kadındır. Osmanlı Türk kadınının, imparatorluktaki yaşam biçimi üzerinde eğri doğru birtakım teoriler vardır. Bunlar kısmen çağdaş kaynakların yanlışlığından, yanlış değerlendirilmesinden, kısmen de ezbere konuşmaktan ileri gelebilir. Şunu söylemek lazım: Osmanlı ailesinde kadın ikincil durumda görülmektedir. Bu Müslüman Türk için de böyledir, Arap için de böyledir, Ermeni, Rum için de böyledir. Hiç kuşkusuz ki, uzak Arabistan'daki yaşam biçimiyle Bosna'yı, Tuna kıyılarını ve Orta Anadolu'yu bir kefeye koymak doğru değildir.

Bir kere bu *kafes arkası* efsanesi pek doğru değildir. Çünkü bu toplumda kadın evin dışına çıkmaktadır. Aynı keyfiyyet kamusal alanda da görülmektedir. İstisnalar vardır; ama kadın çarşıya, pazara gitmektedir. Bazı yerlerde tabii sokağa çıkılmama hassasiyeti devam etmektedir. Ama şurası çok açıktır ki, bilhassa İstanbul kadını ve imparatorluktaki küçük yerlerdeki kadınlar çarşıya, pazara da gider. Hatta türbe ziyaretleri o dereceye varır ki, Müslüman türbeleri biter, mayısta Hz. Meryem'in göğe yükselişini kutlamak bile vazife addedilir. Surlardaki kiliselerde *Kara Meryem* gününde Hıristiyan ve Müslüman kadınların o gün beraber olduğunu görürsünüz. Bu toplumda bu gibi şeylerin olduğunu Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk* adlı 16. yüzyıl seyahatnamesinde de yazmıştır. Bu seyyahın dediğine göre; Türk, iki karı bakacak durumda değildir. Ayrıldıkları zaman çocuk bilhassa kız çocuğu kadına verilir ve kadınlar çok

gezerler. Bu noktalar Salomon Schweigger'in gözlemidir; ama mutaassıb bir Alman Protestan'a göre bu toplum, kadının hür olduğu bir yapıdadır.

Osmanlı ailesi için "cemaat tipi aile" deniyor. Yani büyük bir aile... Biraz yanlış bir sosyolojik önyargıdır. Tarımla geçinen bir toplumda büyük ailenin geçerli olacağı düşünülür. Oysa pek öyle değildir. Hele 19. asra gelindiği zaman İstanbul gibi şehirlerde küçük aile artık hâkimdir. Çekirdek aile, yani ana, baba ve çocuklardan oluşan aile tipi.

Vakıa şu özelliği unutmayalım: Geçmiş asırlarda da Osmanlı'da çekirdek aile görülse de mahalle en önemli rolü oynamaktadır. Osmanlı ailesi için ana unsur, ana platformdur. Bunun nedenleri vardır. Bir kere mahalleye yerleşen herhangi bir hane halkı, diğer komşuların kefaletiyle oraya yerleşebilir. Dolayısıyla diğer komşular bu aileyi kontrolde, uygunsuz hareketlerini ihtarda ve mahalleden atmakta hak sahibidirler. Bu işlem her zaman uygulanır. Yani mahallenin huzuru ve uyumu çok önemlidir. O kadar ki, 16. asır sonlarında *Kraliçe Elizabeth*'in gönderdiği ilk İngiltere Büyükelçisi *Edward Barton* Tophane'deki bir mahallede oturuyormuş ve biraz eğlenceye düşkün bir adam olduğu için gayet gürültülü, içkili geceler tertipliyormuş. Mahalleli toplanıp, arzuhal verip onu bile oradan attırıyorlar. O zaman Vestfalya Antlaşması öncesinde diplomatik dokunulmazlıklar, muafiyetler yok; ama mahalleden atılan da bir kraliçenin sefiri. Aynı şey meselâ, bazı yabancı tüccarlara da uygulanabiliyor.

Demek ki yaşam tarzında, kültürde bir yeknesaklık, bir uyum olması mümkün. Birçok semtte, ahşap evlerin içinde insanlar yüksek sesle kavga etmiyorlar; çünkü mahallenin bunu duymaması gerekir. İnsanlar mahallede öbürleriyle beraber olmak için bir arada yaşarlar. Bu çok önemli bir özelliktir.

İkinci ve daha önemlisi, mahalle aileyi kapsayan bir hukukî kişiliğe sahiptir. Meselâ, avarız vergisi; avarız-ı divaniye dediğimiz fevkalâde zamanlarda alınan olağanüstü vergiler bir değil birkaç hane meydana getirir. Yani avarız hanesi birkaç haneden oluşur. Bu malî bir birimdir. Dolayısıyla mahallede yaşamak çok önemlidir.

Üçüncüsü; mahalle çeşme, suyolu denen lağım, yangına karşı tedbir gibi (pek de alındığı yok ya işte alınması lazımdır) birtakım mükellefiyetleri kendisi yerine getirir. Özellikle asayişin bozulduğu zamanlarda mahalleli kendi mahallesini kendi korur. Bu çok önemli bir özelliktir ve tabii kanun olmasa da gelenek olan şey ondan daha kuvvetlidir. Mahallede zengin fakir bir arada oturur. Çünkü mahalle, ekonomik duruma göre değil, dine göre, dini aidiyete göre oluşan bir birimdir ve bu birimin içinde elden geldiğince zengin fakiri gözetir.

Bir çocuk, ailenin yeni ferdi, mahallenin içinde doğar. Doğduğu an onu tebrike gelenler mahallelilerdir. Lohusaya yardım edenler, kendi hane halkı yetersizse, mahallelilerdir. Çocuk büyür, okula gider, mahallenin okuluna gider. İster Müslüman mahalle mektebi olsun, ister kilisenin veya sinagogun yanındaki "beyt midraş" olsun, oraya gitmeyeni cemaat her şeyden evvel ikaz eder. Başarılı öğrenciyi cemaat tebrik eder.

Bir mahalledeki evlilik olayı cemaatin işidir. Hiç kimsenin cenazesi ortada kalmaz. Hastalıkta kimse kendi başına kalmaz. Herkesin elden geldiğince yardım, destek göreceği bir yer vardır. Dolayısıyla mahalle insanların yaşayışına da burnunu sokar. "Mahalleli ne der?" anlayışı çok ciddi bir toplumsal müessesedir ve varlığıyla geçerlidir. O kadar ki, II. Abdülhamid devrinde ahlâk zabıtası teşkil edilene kadar mahallenin içinde oturan uygunsuz

takıma, böyle yaşayanlara mahallelinin baskın yapmasına şahit oluyoruz. Bunlar o devirden kalma, hatta zamanımıza kadar uzanan şeylerdir. Bugün gerek apartman hayatı, gerek yaşayış biçimimiz ve ekonomik durumumuz itibariyle biz, mahalle denen müesseseyi yıkıyoruz, ortadan kaldırıyoruz. Hatta aynı apartmanda oturanlar bile bu birlikte yaşama denen usulü bilemiyorlar, götüremiyorlar.

Osmanlı ailesinin çok önemli bir evrimi de vardır. Aslında aile ve evrim çok ters kavramlardır; çünkü aile tarihin bilgisinin ve tespitinin ötesinde bir müessesedir. İnsanlığın en etkin, en muhafazakâr müessesesidir; fakat bunun kendi içinde geçirdiği bir evrim vardır. Osmanlı ailesi, sülale ve mahalleyle birlikte yaşar. Ekonomik aktiviteler, etkinlikler o şekilde yerine getirilir ve bir destek söz konusudur.

19. yüzyılda büyük şehir ve giderek göç olgusunun ortaya çıkmasıyla bu sistem bozulmaya başlamıştır; ama şunu ifade etmek gerekir ki, bütün Orta Doğu toplumları gibi Türkiye'de halen, Avrupa'ya nispeten bu konuda en muhafazakâr toplumlardan biridir. Toplumsal müesseselerin, toplumdaki iktisadî kurumların gelişememesi durumunda aile temel rolü oynar. Nitekim bugünün Türkiyesi'nde birçok ailede üç kuşağın bir arada yaşamaması, şu ekonomik krizde aslında ne kadar olumsuz bir unsurdur.

Yani üç kuşağın bir arada yaşamasıyla, krizlerin var olduğu bir toplumda küçükler iyi bakılacak, terbiye edilecektir ve bu hayat pahalılığında ortak tencere kaynayacaktır. Bunu maalesef belirgin bir hayat ve dünya görüşüyle ve belirgin bir kutuplaşmayla aile bireyleri arasında yok edip ortadan kaldırıyoruz. Oysa orta sınıf Türk ailesi ekonomik bakımdan küçük çekirdek aileyi kurup götürebilecek durumda değil. Bunu da hepimiz biliyoruz.

***

Aile bir yerde Osmanlı toplumunda asıl mekteptir. Çocuk orada yetişir. Bunu üçüncü kuşak yerine getirir ve aile Osmanlı toplumunda her şeyden evvel bir müessesedir. Tahrir defterleri dediğimiz vergi arazi kayıtlarına baktığımız zaman; ailenin erkek bireylerinin verginin esas unsuru olduğu ve bunlara tahsis edilen çiftyeri dediğimiz bir çift öküzle sürülebilecek, onunla ekim yapılabilecek arazinin tahsis edildiği görülmektedir. Aile sülaleyle birlikte, yani yakın akraba grubuyla birlikte esasen, şehirde de bir üretim birimidir. Çarşı ustaları yanına çırak olarak yakın akrabasını, bildiği hemşerisini alır. O yüzden de zanaatlar, bir bakıma, eski toplumlarda rastgele kimselerin toplandığı yer değildir. Yakınların çırak ve kalfa yapılması dolayısıyla zanaat dalları etnik kökene göre şekillenir. Meselâ, Ermeniler kuyumcu, Rumlar marangoz, Süryaniler taşçıdır ve gümüşçüdür.

Türkler çok ilginç bir şey, işlerini iyi bilirler, camcı ve vitraycıdırlar. Süleymaniye defterleri kayıtlarından bu çıkar ve nihayet aile beslenme rejimleri ve mutfak kültürü itibariyle bu toplumdaki esas unsurdur. Ailede bir kere insanlar yemek yemeyi öğrenirler ve çok uzun yıllar Türk mutfağı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer unsurlarının mutfağı piyasaya, yani lokantaya çıkmamıştır... Bu bugün de böyledir. Acaba Türkiye'de 70 bin kadar yaşayan Ermeni'ye rağmen, Ermeni mutfağını doğru dürüst tadacağımız ticarî bir yer yani lokanta, restoran var mıdır? Bu halen evin içinde üretilen mutfaktır. Belki de Batı Avrupa toplumlarından en büyük farkımız budur.

Nihayet aile mahalli kültürün, folklorun yaşadığı bir yerdir. Osmanlı toplumunda hangi dinden olursa olsun her cemaat umacılarla, perilerle, masallarla büyür ve bunlar şaşılacak kadar da birbirine benzer. Fakat bunu yürüten yer ne matbuattır, ne okuldur. Bunlar doğrudan doğruya ailenin içinde o birimin orta-

sında büyükten küçüğe, babaanneden torunlara intikalle devam eder. Nihayet bir şeyi daha unutmayalım; kriz zamanındaki en baş sığıntı yeri ailedir.

İmparatorluğun bu muhafazakâr ve koruyucu kurumu bugüne kadar da devam etmektedir. İşsizlik sevimli bir olgu değildir; ama itiraf edelim ki işsizlik, eğer zengin batı Avrupa toplumlarındaki kadar feci ve korkunç bir görünüme gelmemişse, bunda aile müessesesinin, ailenin koruyucu rolünün büyük payı vardır.

Osmanlı ailesi Tanzimat'ta değişmeye başladı. Çekirdek aileden bahsetmiyorum sadece. Kadının yavaş yavaş hayata girmesi, ilk önce tahsil görüp muallime olması, zamanla hayatın diğer dallarına da girmesiyle birlikte ailedeki ekonomik roller değişmeye başladı. Bundan sonra hayatın kazanımı ve yürütülmesi bu şekilde devam ettiği içindir ki, ailede çekirdek konuma geçmeyen kuşaklar arasında bölünme ve ayrılma bu devirde meydana geldi ve aile kanun konusu olmaya başladı. Meselâ "Men-i İsrafat Kanunu" gibi, düğünlerde masraf yapılmaması, evlenmenin kolaylaşması için başlıkla drahomanın azaltılması, yasaklanması gibi kurallar ortaya çıktı ve bunlar devam etti. Nihayet nüfus idaresi kuruldu. Ailedekilerin nüfus kaydı yapıldı. Aile toplumun hukuken de birincil esas unsuru olarak benimsendi. Harp içinde kaldırılan Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ne rağmen 1926'da kabul edilen Medenî Kanun ile romanizasyon, yani Türk hukukunun Romalılaşma, Roma hukukunu, esaslarını benimseme ve garb hukukunu uyarlama çabaları son noktaya ulaşmıştır. Böylelikle bundan sonra birey ve aile bu kanunun esas temel unsurudur.

Boşanma bu ailede en önemli hukuki sorumlulukdandır. İslam hukukuna ve Osmanlı uygulamasına göre, kadın boşanma için mücbir sebeplere sahip olmalıdır. Bunlar bugünkü medenî kanunda da aynen sayılmıştır.

Meselâ sarhoşluk ve sarhoşlukta ısrar etme. Eş içmeyeceğine dair söz vermiştir, "Eğer içersem boşanırız", "Boş ol" diye. Tekrar içerse zevce bu nedenle boşanma hakkına sahip olur. Gaybubet; ya da nerede olduğu meçhul (*gâib*) koca için boşanma hükmüne varılır. Tabii ki kabul edilemeyecek sapkınlık halleri bunun nedenleridir. Bundan başka bazı ahvalde kadın şiddetli geçimsizlikle müracaat ettiğinde, erkek bunu kabul ederse zaten boşanmış olmaktadır. Yani hiç boşanmıyor değil insanlar; fakat kadının da hakkı vardır. Herkesin bildiği gibi "ismet hakkı" dediğimiz yani padişah ve şehzade kızı sultanların bu hakkı vardır. Onlar kocalarından boşanmayı talep edebilirler. Tüm geleneksel toplumlarda olduğu gibi her halükârda boşanma hoş karşılanmaz. Kanun ve hukuk kendisine bu kolaylığı bahşediyor diye bir erkeğin ikide bir boş olduğunu da bildiğini zannetmeyelim. Bugünkünden çok daha zordur bu. Çünkü adama "niye" diye sorarlar. O "niye" erkekleri dikkatli davranmaya zorlar. Hatta bazı durumlarda çok geçimsiz eşlerle bile hayat sürdürmek zorundadırlar.

Çocuk, anne babanın vesayeti altındadır. Eğer onlar yoksa kendisine vasi tayin edilir. Bazen mahkeme bu görevi yüklenir. Şunu da söyleyelim ki, sokağa atılan çocuklar o devirde de vardır. Bu çocuklar belirli bir maaşla bir kadına verilirdi. Onlar da bu kimsesizlere bakar, büyütürlerdi. Böylece, bu hallerde de bir koruma ünitesi ortaya çıkmıştır.

Hiç kuşkusuz ki 19. yüzyılda bilhassa gayrimüslim cemaatler, yetimhaneleri ve kurdukları vakıflar sayesinde epeyce büyüdüler. Çocuk ve aile şüphesiz bazı vakıfların konusudur. Müslümanlar ve Hıristiyanlar bu konuda gerekli vakıfları cömertçe kurmaktan çekinmezler, ama unutmayalım ki bu mütevazı yaşayan bir toplumdur. Her şey tevazu sınırları içindeydi. Zannediyorum bugünkü Türkiye'de sokaklardaki binlerce sahipsiz çocuk halen

bir utanç durumudur ve biz bu görevi yerine getiremeyen bir toplum olarak hayatımıza devam ediyoruz.

***

Ailenin eğitimi ve ailenin geliştirilmesi, bilhassa kadınlar ve kız çocukların eğitimi meselesi, 19. asırda artık bir içtimaî kural, bir doktrin, bir misyon haline getirilmektedir.

O kadar ki, insanlar aile olarak, batıda hani gramer kitaplarında gördüğümüz *Mr. Brown*, *Mrs. Brown* yahut *Madame* ve *Monsieur Duvalle* gibi aileleri benimsemektedirler. Yani iki çocuk, anne, baba ve çok çok ihtiyar büyük ebeveyn, büyük babanın bulunduğu, akşamları kitap okunulan, işte nakış işlenilen iyi aydınlatılmış, iyi ısınan evler... Ders kitaplarında aile diye bunlar okutuluyor. İnsanlar, Aksaray'ın, eski İstanbul'un izbe, ahşap hanelerindeki kadınların toplandığı, erkeklerin oturmaktan sıkılıp kendini mahalle kahvesine attığı, kendi aile düzenlerine karşı bir düşmanlık beslemeye başlıyorlar. Bu ideolojidir ki, büyük aile tipi, yani üç kuşağın bir arada yaşadığı aile tipini süratle çekirdeğe doğru götürmektedir. Götürüyor da ne oluyor? Maalesef ekonomik gelişmemiz böyle bir eğilime fazla imkân vermiyor.

Osmanlı ailesi dediğimiz, yani iki-üç kuşağın bir arada yaşadığı akrabalık, sülâle ilişkilerine önem veren ve bulunduğu mahalle içinde var olan aile tipine çok dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu özellik bütün Osmanlılar için geçerlidir. Onun için bir Osmanlı ailesinden bahsediyoruz ve bu aile tipinin kendine has iletişim ve hitap biçimleri vardır. Bu sokağa da akseder. Türkiye'de hangi dinden olursa olsun yaşlılara, insanlar "teyze" diye hitap eder; "amca" diye hitap eder, "kardeşim" diye hitap eder. Ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan göç eden insanların bu gibi adetleri Amerika'da bile taşıdığı görülür. Bu en önemli unsurlardan birisidir ki, meselâ, mahalle halkının birbirleriyle yakın ilişki kurmaması

düşünülemez. Bunun aksi bir düzen, hangi dinden ve dilden olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğu'ndan çıkan insanların bilhassa yurt dışına gittiklerinde Avrupa ve Amerika'da şikâyetçi oldukları bir konudur.

Biz aileyi muhafazakâr bir kurum olarak görüyoruz ve öyledir. Aile siyasî rejimlere de pek kulak asmaz, kendi bildiğiyle gider. Vakıa son asrın ekonomik gelişmeleri onda dramatik değişmeleri de yaratmamış denemez. Ama insanlar halen bazen geriye bakıyorlarsa, gittiğimiz yolda en doğruyu mu yapıyoruz diye sormamız gerekir. Sosyal mühendislik ve aile bağdaşmayan iki unsurdur. Bunun böyle olduğunu gelişen olaylar da göstermektedir.

BAB-I ÂLİ

Bab-ı âli; bu ismi çok duyarız. Daha doğrusu artık duymuyoruz; çünkü basın bu semtleri terk edip İstanbul'un dışına, İkitelli gibi yerlere çekildiğinden beri Bab-ı âli ismi de matbuat için kullanılmaz oldu.

Aslında biz hayatımızda Bab-ı âli'yi Türk basınına verilen bir isim, semtten dolayı basınımızı ifade eden bir kavram olarak düşünürüz; ama dünya 19. asırda Bab-ı âli denince, bundan Osmanlı Devleti'ni, Osmanlı hükümetini anlardı ve bu kelime bir terkiptir. Bunun tercümesi *Sublimeporte*, *Hohepforte*, Rusçadaki tabiriyle *Verhovniy Dvor* Osmanlı hükümeti için kullanılır. Yazışmalarda ve diplomatik raporlarda; Bab-ı âli şunu istiyor, Bab-ı âli böyle hareket ediyor, Bab-ı âli tereddütte gibi Osmanlı Devleti'nin, Osmanlı hükümetinin bu kelime ile özdeşleştiğini görürdük.

Geçen asırda Bab-ı âli deyimi doğrudan doğruya hükümeti ifade ederdi. O kadar ki, İran'da Safevî devrinde, Türk hanedanların hâkimiyetinden olacak Kazvin'de ve İsfahan'da hükümet merkezî teşkilat binalarına bu kelimeden bozma *Ali Kapı* denirdi. Yüksek Kapı anlamında bir kelimedir. Bizimkinden daha

Türkçe'ydi; fakat oralarda hükümet denilen kurum bu kadar müesseseleşmiş miydi, o tartışılır.

Bugün Sirkeci'den Gülhane Parkı'na doğru giderken bir köşeden Alay Köşkü'ne, diğer köşeden de Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin karşısında yer alan ahşap kapıya, yani bir zamanların ünlü Bab-ı âli'sine rastlarız. Bab-ı âli halen ahşab, öyle olması da gerekir. Kapının hemen ardında bahçe içinde Başbakanlık Arşiv Dairesi yer alıyor. Milano'da Brera Akademisi'nden Fossati biraderlerin eseridir. 1911'de esaslı bir yangın geçiren, nice tarihi belgenin kül olduğu ve birkaç yıl önce de defterdarlık tutuşunca gene yangın tehlikesi atlatan ünlü arşivden söz ediyoruz.

Bab-ı âli yangınlara alışıktır. 18. yüzyılda birkaç yangın geçirdi. 1808'de Alemdar Mustafa Paşa, konağa saldıran Yeniçerilere karşı Harem'de kalan bir cariyesini ve kendini silahla savundu. Sonra da cephaneliği ateşleyip konakla birlikte birkaç yüz yeniçeriyi de havaya uçurdu. Bu siyasî harakiri Türk devlet geleneğinde zaman zaman rastlanan olaylardandır. O olaydan sonra Bab-ı âli ve konak yeniden yaptırıldı. Bab-ı âli'nin ahşap dönemi Tanzimat devriyle bitti. İstanbul valiliğinin bulunduğu 1844'te tamamlanan kârgir bina eski sadrazamlık binasıdır.

Bab-ı âli geçen asırda, talebelerin, yani bir nevi devlet kapısına yönelen insanların yetiştiği muhitti. Bu yüzden Bab-ı âli efendisi, Bab-ı âli ketebesi, devlet yönetimine aday genç memur sınıfını ifade eden bir kavramdı. Nitekim olumlu ya da olumsuz olarak; Bab-ı âli zihniyeti, Bab-ı âli ikiyüzlülüğü, Bab-ı âli efendiliği, Bab-ı âli tavrı gibi birtakım kelimelerle lisanımızda yerini etmiştir. İmparatorluk bu bölgede fizikî olarak şekillenmiştir.

Çoğumuz belki farkında değilizdir. 19. yüzyıl başlarına kadar devleti temsil edecek binaların, müesseselerin, yani fizikî varlığın sayısı pek azdı. Saray-ı Amire dediğimiz Topkapı Sarayı padişa-

Bab-ı âli. *Thomas Allom.*

hın eviydi ve bunun etrafında birtakım bölümler sırf padişah evi değildi. Harem bunun ilk kısmıydı; çünkü padişahın özel eviydi.

Saray görevlilerinin ve saraya memur olarak yetişecek insanların yetiştiği okulu ifade eden Enderun ve onun ardından Enderun'un dışındaki koğuşlar, en başta Divan-ı Hümayun aslında hukukî anlamda bir müessese midir? Görünüşte Kubbe'nin altında devlet işleri tartışılırdı; fakat Divan-ı Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ve devamlı kurumlarından biriydi. Divan-ı Hümayun'dan burada kısaca söz edeceğiz.

Divan-ı Hümayun'a sadrazamdan başka Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri girer. 16. asırdan itibaren, ilmiyyenin reisi olmasına rağmen, Şeyhülislâm hazretleri buraya girmezdi. Divanın devamlı üyesi değildi. Tabii birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü vezirler var. İçlerinde Kaptan-ı Derya, büyük amiral ve sonra Yeniçeri Ağası gelir. Nişancı, çok ilginç bir biçimde, bütün tapu kadastro kayıtlarının, yazışmalarının, haricî ve dâhili yazışmala-

rın amiri durumundaydı. Bunlar Divan-ı Hümayun üyeleriydi. Buralarda mühim meselelerin tartışıldığını biliyoruz.

Ayrıca haftada bir gün, ki bu öğleden sonra Cuma'dır, temyiz görevi günüdür; yani bir yerde görülmüş, tıkanmış ya da haksızlığına hüküm getirilip bir daha buraya müracaat edilmiş davalar, hükümler aleyhinde müracaat hemen orada gözden geçirilirdi.

Divan-ı Hümayun, imparatorluğu temsil eden idarî bir kurumdu ve onun etrafındaki ofislerde de bürokratik kadrolar çalışırdı. Bu durumda sarayın sadece padişah evi olmadığını, çok mühim bir görevi olduğunu biliyoruz. Bab-ı âli dediğimiz sadaret konağı, sadaret makamı 17. asırdan beri bilinen yerinde mütemekkindir, yani yerleşmiştir ve vezir-i azam konakları, vezirin şahsi ikametgâhı olduğu gibi, halkın ve belirli devlet görevlilerinin çalıştığı ofistir.

Burada çalışan herkes sadrazamın kendi akçesinden, kendi bütçesinden maaş verdiği insanlar değildi. Gerçi eski devlet düzeninde 19. asırdan evvel büyük devlet yöneticilerinin kapı halkı dediğimiz birtakım hizmetkârları vardı. Bunların ücretini onlar verirdi. Hatta bunların bir kısmı konak işlerini görmenin ötesinde devlet işlerini gören memurlardı; yani sadrazama o ölçüde yardım ederlerdi. Bu, diğer görevliler için de söz konusuydu.

Kısacası bugünkü Bab-ı âli, ki şimdi İstanbul valisinin konağıdır, çok daha geniş bir mekândı ve bunun içinde bugün için devletin akla hayale gelmeyecek birtakım ofisleri yerleşmişti. Meselâ, Maliye buradaydı, Dışişleri Bakanlığı diye bir örgüt yoktu, ama dışişlerinin görevlerini gören adamlar vardı. Bunların başında Reisul-ül küttab dediğimiz kâtiblerin reisi bulunduğu için bu memur dışişleri diplomasisi konularında uzman sayılırdı. O kadar ki, Karlofça Antlaşması gibi bizim imparatorluğumuzun tarihinde hem olumsuz, ama yeni geliş-

meler getirmesi bakımından önemli sayabileceğimiz bir anlaşma esnasında bu memurların değeri ortaya çıktı.

Geleceğin Rami Mehmet Paşası o zaman Reis-ülküttab'dı. Daha sonra diplomasi alanındaki becerisiyle dikkati çekmiş ve ileride sadrazam olmuştu. Bab-ı âli ilginç bir biçimde devletin temel ofislerinden biriydi ve bizim bugün bakanlık diye bildiğimiz birtakım görevler bunun içinde yürütülürdü.

Buranın dışında çok daha renkli bir konu; Süleymaniye Camii'nin civarındaki yeniçerilerin serdarı olan, başı olan Yeniçeri ağasının oturduğu Ağa kapısıdır. Buranın Şeyhülislamlık olması 1826'dan sonradır ve Meşihatü'l-İslamiyye veya Bab-ı Meşihat (Meşihat kapısı), diye anılmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra da İstanbul Müftülüğü'ne çevrilmiştir. Halen de İstanbul Müftülüğü'dür.

Burada çok önemli bir arşivimiz, şer'iyye mahkeme sicilleri kayıtları saklanır ki, fevkalâde bir arşivdir. Defterlerin saklandığı dolaplar, II. Abdülhamid Han'ındır. O iyi bir marangozdu, çok kişi bilir bunu, ve o defterlerin içinde de tabii imparatorluğumuzun, büyük şehirlerimizin bütün içtimaî hayatı, kültürel hayatı, hukukî hayatı yatmaktadır. İncelemekle ve yorumlamakla bitecek bir kaynak değildir. Bunların inşallah araştırmacıların elinde zamanla yıpranmaktan kurtarılması için bir an evvel tıpkıbasımına geçilir ve sadece İstanbul'a gitmek talihine, orada yaşamak talihine kavuşanlar değil, yurdun ve dünyanın dört bucağında yaşayan Osmanlı tarihçileri de bunları kullanabilirler.

Bir diğer ofis de Kaptan Paşa'nın dairesiydi. Bu Kasımpaşa'daydı. Yavaş yavaş Bahriye Nezareti'ne ve günümüzde de donanma saha komutanlığına çevrilmiştir. Bugün amiralimiz orada oturmaktadır. Marmara ve Boğazlar'a bakan komutanlık onun resmî makamıdır. Çok ilginçtir; Şeyhülislâm efendinin konağı

yoktur. Şeyhülislâm nerede otururwhile orası aynı zamanda makama ayrılmıştır. Dolayısıyla bu dediğimiz binalar, geçen asırlarda çok ilginç bir biçimde Osmanlı Devleti'nin fizikleşmiş şekliydi ve o yüzden Bab-ı âli, devlet kapısı gibi laflar yavaş yavaş taşraya da yayılmıştı ve taşrada kaymakamlıkların, mahkemelerin olduğu yerlere devlet kapısı denirdi, kale denirdi. Meselá Safranbolu'da bir tepede yanan hükümet konağı ondan evvel bu adla anılıyordu. Şu anda o konak tamir ediliyor. Ne için kullanılacak bilmiyorum.

Bab-ı âli'den, Cumhuriyet devrinden beri İstanbul valisinin çalışma yeri olarak kullanılan konaktan yukarı çıkıyoruz. Bunun karşısında defterdarlık vardı. İstanbul defterdarlığı da eski Maliye Nezareti'ydi. Yandıktan ve tamir edildikten sonra İstanbul polisine verildi. Bunların arkasında da devletin arşivleri vardı. Hazine-i evrak'a yeri yetmiyor, yenisi de yapılamıyor. İstanbul ve Türkiye altı asırlık imparatorluğun mirasını yani arşivleri yürütemiyor. Bizim gibi devletlerin hariciye arşivleri olur, yani mazideki büyük devletlerin, ki bu büyük devletlerden birisi de Osmanlı Devleti idi. Hukuken büyük devletti bunlar, birbirleriyle büyükelçi teati ederlerdi. Eskiden her devletin büyükelçisi yoktu. Her devlet büyükelçi gönderemezdi ve her devlete de büyükelçi gönderilemezdi. Ancak büyük devlet vasfına sahip olanların hukuken bu gibi özellikleri vardı. Bunlar fevkalâde yetkili büyükelçiler teati ederlerdi. İngiltere, Avusturya-Macaristan, Rusya, Fransa, tabii Osmanlı İmparatorluğu, sonra Almanya, İtalya, İspanya da bu devletlerdendi. Bunların sefaretlerinin esasen Bab-ı âli'de olması gerekir; fakat nedense ecnebi devletler Bizans zamanından beri karşı kıyıyı tercih etmişlerdir ve onun için bütün Avrupa elçilikleri Beyoğlu tarafındadır.

Tek istisna olan devlet, İran sefaretidir. O, biliyorsunuz Bab-ı âli'dedir. Bugün de İstanbul Başkonsolosluğu olarak kullanılmaktadır. Burada dikkatinizi çekeyim, bazı neşriyatta yanlış

yapılıyor; binayı Balyanlar değil, İtalyan *Fossati biraderler* inşa etmişlerdir. Yani Fossati usulü binalardandır.

Bab-ı âli yakın zamanlarda çok büyük olaylar yaşadı. 1947'de *Tan* gazetesi olayı ve daha daha geriye gittiğimiz zaman ünlü *Bab-ı âli baskını*, yani Enver ve Talat Paşa'nın -Talat Bey henüz paşa değil- tertibiyle kabineyi toplantı halinde basıp Harbiye Nazırı'nı katletmelerini, şehit edenleri hatırlıyoruz. Bu çok kanlı bir hükümet darbesiydi, geçmiş devirlerde bile böylesi görülmemişti ve sadrazamın oturduğu konak, yani bugünkü vilayette eski kartpostallara baktığınız zaman, makineli tüfeklerle korunan makam arabasını görürsünüz. Bu bize ünlü Mahmut Şevket Paşa'nın suikast sonucu hayattan, siyasî hayattan silinmesini hatırlatmaktadır.

Cağaloğlu çok ilginç bir semttir. Burada Osmanlı tarihinin ve kültürünün muhtelif parçalarını görürüz. Bu semte *Cağaloğlu* deniliyor. Neden Cağaloğlu? Cağaloğlu, Cağalazade Sinan Paşa'dan geliyor. Tabii birçok devşirme paşa gibi Cağalazade için de rivayetler muhtelif. Joseph Hammer'ı dinleyecek olursak; Paşa Kont Cigalo'nun soyundan geliyor; bir İtalyan soylusu. Denizde Osmanlı Bahriye Kuvvetleri'ne esir düşmüş; fakat daha evvel annesi bizim saraydanmış. Bir gemide iken annesi İtalyanlar tarafından esir alınmış. Kont Cigalo bu hanımla evlenmiş. Dolayısıyla da bu gizli Müslüman hanım yani Cigalazade'nin annesi, çocuğunu Türk Müslüman terbiyesine göre yetiştirmiş. Bu yüzden devşirme paşanın ihtidası pek zor olmamış. Osmanlı tarihinin çok önemli komutanlarından, devlet adamlarından birisiyle karşı karşıyayız.

Bu muhteremin konağı orada olduğu ve kendisi orada bazı vakıf eserleri meydana getirdiği için, İstanbul'un birçok semti gibi o semtin de adı bu paşanın adıyla sanıyla anılıyor. Mektepleriyle, fotokopicileriyle, kırtasiye ve matbaalarıyla ünlüdür

ve İstanbul hayatının vazgeçilmez parçalarından biri olmaya devam etmektedir. Cağaloğlu çok ilginç bir semttir. Burada meselâ Ticarethane Sokağı vardır. Pek hoş bina olmasa da burada Başbakanlık Devlet Arşivi yer alır.

Aynı sokağa bakınca *İçtihad Evi* vardır. Modern Türk imlâsına uymayan Latin harfleriyle Fransız imlâsıyla *Idjtihad* yazılmıştır. Abdullah Cevdet'in ünlü *İçtihad Mecmuası*'nın çıkarıldığı yerdir. İçtihad Mecmuası'nın bir özelliği var. Bu basıldığından daha çok okunan, yani elden ele dolaşan bir mecmuaydı. Modernist İslamcıydı, rahmetli Cemil Meriç'in tarifiyle... Yani modern asrî hayatın 19.-20. yüzyıldaki her müessesesinin İslami kurallara uygun olduğu yönünde keskin fetvalar verirdi. Bu yüzden de mutaassıb takımın hışmına uğramıştı. Rivayet ediliyor ki emniyet bir ara bu yazıhaneyi topla beklemek ve korumak zorunda kalmıştır. Yanı başındaki Çatalçeşme Sokağı 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar bizim tarihimizi ifade eden küçük bir meydandır. Köşesinde Molla Fenari Mescidi ile birlikte İncili Çavuş Sokağı'na ve Rüstem Mektebi'ne saparız; ünlü okullar buradadır.

Cağaloğlu Kız Enstitüsü de burada yer almaktadır. İlk sanayi mekteplerindendir ve bir ara Mülkiye Mektebi bu binadaydı. Bugünkü halde de arşivde çalışanların uğradığı kitapçılar, fotokopiciler bu semtte çalışmaktadır. Dolayısıyla biz İstanbul'un işlek yayın hayatı bakımından, kültür hayatı bakımından önemli bir semtindeyiz; ama fiziki konumu bakımından aynı iyimserliği ve olumlu görüşü serdetmek mümkün değildir.

BAROK İSTANBUL'DA

18. yüzyılda Osmanlı başkentinin yanında ticaretle zenginleşen muhtelif kentler var ki, saymakla bitmez. Meselâ Balkanlar'da Bulgaristan'da Filibe, Makedonya'da Voskopol, daha yukarıda Saraybosna; Karadeniz kıyılarında Trabzon; nihayet bugünkü İsrail sınırları içinde Hayfa; Suriye'de Halep ve Şam gibi yerler bu başkentin atmosferini benimsemeye başladılar. Gelecekte Selanik, Beyrut, İzmir gibi şehirler de İstanbul'un yanında büyük metropoller olarak gelişeceklerdi. Yalnız ilginç bir şey vardı; imparatorluğun mimarîsi 16. asırda, sadece kamusal binalarda yani camiler, imaret, kervansaray, köprü gibi yapılarda değil, artık kullanılan konutlarda da standartlaşmaya başlamıştı. Bir kere bütün esnaf konaklarında belirgin üslûpla nakış ve bu duvar nakışlarının arasında, meselâ, İstanbul resimleri yer almaktaydı. Çok ilginç bir biçimde 18. yüzyıl Osmanlı mimarisînde yani kamusal mimarîde, camilerde, çeşmelerde ilginç bir Avrupa Barok üslûbunun benzerinin ortaya çıktığı görülmektedir. O yüzdendir ki, sanat tarihçileri bu asırda Osmanlı barokundan söz etmektedirler.

Şimdi barok dedik de nasıl bir şey olduğunu biraz tartışalım. Barok, çok kişinin sandığı gibi sadece mimarîye has bir üslûp

değildir. Biliyorsunuz, Avrupa sanat tarihçileri, sanatları *Apolloniyen* ve *Diyonisyen* diye iki isim altında inceliyorlar. Bunlardan biri Apolloniyen sanatları; yani mitolojideki Tanrı Apollo'ya izafe edilen bir isim. Bunlar Apollo'nun üstat olduğu mimarî, resim, heykeldir; bir de Diyonisyen sanatlar var, yani tiyatro ve bilhassa müzikal gösteri. Şimdi barok sadece mimariye ve resme has bir sanat gibi, yani Apolloniyen bir sanat gibi telaffuz edilmiyor. Diyonisyen tarafları da var, yani bir barok müzikten söz ediliyor ve barok müziğin ne olduğu galiba mimaridekinden daha iyi tarif edilmiş vaziyette. Daha da ilginci barok düşünceden, barok edebiyattan da söz ediliyor. İşte bunun üzerinde de duralım. Meselâ 18. yüzyılda *Lesage* pikaresk roman dediğimiz bildiğimiz barok devrin, barok üslûbun etkilerinin olduğu bir roman türünü temsil eder. Hiç şüphesiz ki bütün bu bilgileri 18. yüzyılın Osmanlı dünyasına aktarmak, uygulamak kolay değil; ama yabana atmayacağımız, atamayacağımız değişiklikler de var.

Biz 18. yüzyıl Osmanlı dünyasının Avrupa barokundan bu derece etkilenmesinin nasıl mümkün olduğunu tartışmak durumundayız. Şüphesiz ki bu etkilenme edebiyat ve felsefeye kadar uzanmış değildir; ama mimarîde önemli veriler vardır. Bir kere resimde garip bir şekilde perspektif kullanılıyor. Sanat tarihçilerimiz bu perspektifi daha önce de Bektaşî resimleri dediğimiz geleneksel halk sanatında tespit etmiştir. Zaten aslında 16. asır sonundan itibaren İran resmindeki bu gelişme Azerbaycan havalisini de etkilemiştir. İran resminde, perspektifin uygulandığı resimlerde, panorama dediğimiz uzun anlatımın, devamlı anlatımın yer aldığı görülmektedir. Meselâ; muhteşem sıralamalarla muharebe resimleri ve Şehname'den Zaloğlu Rüstem'in ve Zal Mahmut'un güreş tutma maceralarını veya Safevi-Osmanlı savaşlarını resmeden eserlerdir bunlar. Bu eserler konakların duvarlarında yer alıyor.

İran resminin 18. yüzyılda Osmanlı çevrelerini, bilhassa İstanbul'u çok etkilediği konusunda düşünceler var. Yani resmimizdeki bu değişikliğin köklerini illa Batıda aramayalım. İran daha yakın olabilir. Nitekim Levni gibi bir minyatür üstadı artık eski Osmanlı minyatür geleneğini bırakmış, kendince portreye ve resimlerinde insana daha fazla bir hareketlilik vermiştir. Gene aynı şekilde Enderun'dan yetişen minyatür ustaları arasında Vasıf'ın perspektifli eserlerini göz önüne getirmek gerekmektedir. Fakat asıl değişiklik mimarîdedir.

Barok mimarî Avrupa'da iki fonksiyonu yerine getirmiştir. Bunlardan bir tanesi halkın karşısında devletin somutlaştırılması ve resimleştirilmesidir. Uzun monumental geniş merdivenlerle çıkan binaların fasadı, yani ön cephesi, gayet hoş süslemelerle insanların gözünü almaktadır. Devlet muhteşem fakat o derecede de cana yakın binalarda somutlaşmaktadır ve devlet âdeta kendini kitleye kabul ettirmektedir.

Ortaçağın o hüzünlü, dikenli ve insana ancak ızdırap telkin eden sanatı, yerini yaşayan cıvıl cıvıl bir mimarîye bırakmaktadır.

Şimdi bunun böyle bir geçmişe yani Ortaçağ Avrupa mimarîsi gibi bir görünüme sahip olmayan, son derece geometrik sanatın çevreyi birbiriyle bütünleştiren bir mimarîye tatbiki ne olmaktadır? Çok açık bir şekilde barok dönemi resim sanatını Topkapı Sarayı'nda Harem ve diğer bölümlerin bazı pavyonlarında görürsünüz. Bunların çok üstün eserler olup olmadığı tartışılabilir. Ama besbelli ki cemiyet yenilik aramaktadır ve yenilik toplumların en masum isteğidir. Benzer sanat bugün meselâ, Cebeli Lübnan'da Muhtara'daki, Beytuddin'deki Dürzî emirlerinin saraylarında görülmektedir. İstanbul'un resim sanatı ve süsleme sanatı kendisini taşraya da taşımaktadır.

Filibe'nin, Gobrovo'nın konaklarında, Balkanlar'da Bosna'da, Voskopol'un konaklarında, Yunan adalarında, Mora'da bilhassa Naupliya'da (Anaboli dediğimiz) bütün bu eğilimleri görmek mümkündür. Hiç şüphesiz ki zengin Ege bölgesinde İzmir, Aydın ve bilhassa Tire'de Birgi'deki konaklarda bunu gözlemek mümkündür. Aynı eğilim Trabzon'un konaklarında ve o zamanki geniş Trabzon vilayetinin Giresun gibi sancaklarında, Suriye'de, Akka'da da kendini hissettirmektedir.

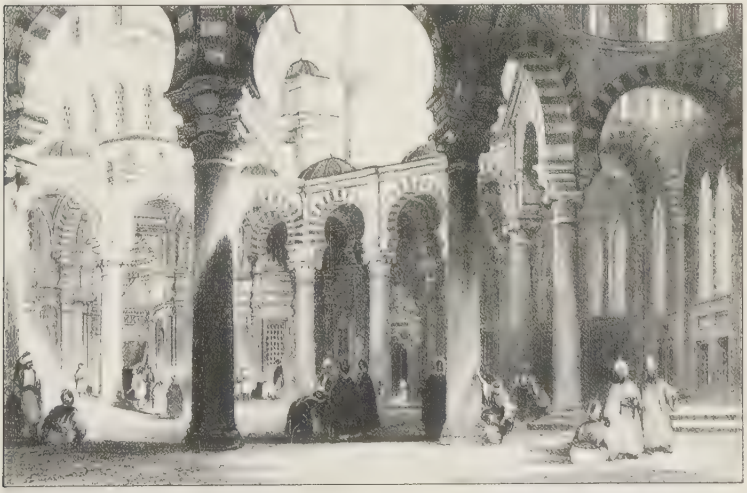
İnsanlar resim seviyor, canlı renkli resimler seviyor ve imparatorluğun neresinde olurlarsa olsunlar, İstanbul'u evlerinin tavanında, duvarında görmek istiyorlar. Mimarîmizde bitki süslemelerine dayanan barokun kendi, kurak motiflere ve çizgilere dayanan bir başat mimarî, bir ön cephe mimarîsi geliştirmektedir. İşte bunu İstanbul'daki Nur-u Osmaniye Camii'nde, çok abartılmış bir şekilde Tophane'deki Nusretiye Camii'nde, dahası var sağda solda birtakım sebillerde görmektesiniz.

Boğazın uzak semti Beykoz'da, daha evvel gümrük eminliği yapmış İshak Ağa'nın 1746 yılında yaptırdığı abidevî çeşmeyi düşününüz. Bu çeşme verimli su kaynağıyla ne kadar hoş bir biçimde bütünleşmiştir. Bizim nesil çocukluğunda buradan akan suyun bütün Boğazı beslediğini bilir. Bu su damacanalarla etrafa dağıtılırdı.

Uzak Beykoz, barok bir karaktere bürünmüştür. Etraftaki dönemin barok sanayi dediğimiz sanayisi (çünkü barok sanayi diye bir mefhum da vardı) porselene dayanmaktadır. Sümerbank kumaş fabrikası, Beykoz'un deri ürünleri kadar cam işlerinin sergilendiği tesislerin yanında I. Mahmut'un yaptırdığı kasır, Beykoz'un Boğazdaki barok merkezi mertebesine yükselmesine yardım etmiştir. Nihayet İstanbullular'ın her gün gördüğü, nereden bakarlarsa baksınlar, Selimiye'deki Sultan III. Selim'in yaptırdığı kışla sadece mimarî tarihimizin değil bütün Avrupa

tarihinin barok kışlalarına en iyi örnektir. Hakikaten aynen Avrupa'daki gibi Osmanlı'nın 17. yüzyıl ve 18. yüzyıl başlarındaki sürekli savaşların bezdirdiği asker toplumuna bir refah ve yeni bir zevk getirmektedir.

Bu dönemin vezir ve paşa konakları eski dönemlerdekinden daha mükemmeldir. Mükemmel olduğu için de hem taşrada hem de İstanbul'da bugüne kadar uzanan örnekler bu devre aitti. Daha evvelki asırlara ait konut mimarîsi, yani sivil mimarîye ait eserler çok sayılıdır. Belki Türk insanı o zaman savaşıyor ve kamusal binaları büyük gösterişle yapıyor; fakat 16. yüzyılda Alman seyyahı *Salomon Schweigger*, kendi bakış açısına göre, "Bunlar, sadece Allah'ı kandırmak için ona büyük mabedler yapıyorlar" diyor. Bu tabii bir dindarlığın başka türlü bir değerlendiriliş biçimidir ve 17. yüzyılın insanı dindardır. 17. yüzyılın insanı toplum için gösterişli eser yapmayı tercih etmektedir. Kendi hayatında o nisbette mütevazı hatta biraz fazla mütevazıdır. 18. yüzyılda bu iklim değişmektedir ve insanlar artık gelirleri nispetinde kendi

Nur-u Osmaniye Camii iç avlusu. *Thomas Allom.*

hayatlarında da değişiklik yapmaktadırlar. Tabii bu başka tür bir hayat tarzı getirmektedir. Nedir bu? İstanbul'un Kâğıthane, Göksu gibi suyolu merkezlerinde ayrı bir eğlence türü ortaya çıkmıştır. Bu eğlence öyle bazılarımızın zannettiği gibi sadece paşaları ve vezirleri kapsamaz. Esnaf loncaları da burada eğlenirler ve öyle amiyane eğlenceler değildir. Birtakım halk sanatları, Karagöz, Ortaoyunu gibi dalların buralarda inkişaf ettiği anlaşılmaktadır. Kâğıthane eğlenceleri, Türklerin hem hoşuna gitmiş hem de mutaassıb ve fakirleşen çevrelerin hasetini çekmiştir. O yüzdendir ki hem ayaklanmada, hem de çok önemli sanayileşmenin başladığı kağıthane, lengerhane, demirdöküm merkezleri kurmak gibi işlemlerde bu kasırlar acımasızca yıkılmıştır. Bunlar fuzulî olarak addedilmiştir.

Ama sadece Patrona Halil'in gergerdesi olduğu asiler değil devleti idare edenler de bu gibi konak ve kasırları yıkıp yerine bazı sınaî tesisleri kurmayı kendileri için çok hayırhah bir davranış olarak görmüşlerdir. Haliç'te bugün kalıntılarını gördüğümüz veya hâlâ kullandığımız Kâğıthane, Feshane veya Tersane'ye ait lengerhane gibi tesislerin bulundukları yerlerde, bir zamanlar çok şirin, kayıkhaneli konaklar, yalılar daha içeride de kasırlar vardı.

Barok hayat tarzı bu kadarla da bitmiyor. İstanbullular'ın arasında çok hoş halk hikâyeleri dolaşıyor. Zannetmeyelim ki barok dönemin edebiyatı sadece Nedim'in pür neşe, tertemiz Türkçeli müzikal şiirlerinden ibarettir. Bir müddet sonra Şeyh Galib'in derin mistisizmi de bu döneme aittir ve o medeniyeti tamamlayıcı bir parçadır. Nihayet "Tayyarzade", "Hançerli Hanım" gibi halk hikâyeleri de, ki içinde muaşaka hatta hafif sefahat ve geleneksel iffetli hayattan saptırıcı motifler vardır, barok İstanbul'un halk kültürüne ait parçalardır. Bu parçalar da İstanbul medeniyetinin bir sütunudur.

Küçüksu'da müzisyenler. *William Henry Barlett.*

Şu kadarını unutmayalım; biz Lale Devrindeyiz. İnsanlar, zenginlerinden fakirine, ilmiyye sınıfının en seçkin insanlarından, Ebu İshakzade'lerden tutunuz kayıkçılara, kasaplara kadar lale soğanı yetiştiriyorlar, yeni lale türleri ortaya çıkarıyorlar. Lale İstanbul'da bir moda haline gelmiş. O kadar ki *Tezkire-i şükufeciyan* bizim tarihimizde lale yetiştiricilerinin biyografilerini ihtiva eder. Bu eşsiz kaynağı okuduğunuz zaman göreceksiniz ki, Türk cemiyeti 18. yüzyılda ayrı bir tarzın içine girmiştir. Bilhassa bizim okul tarih derslerimizde bir israf, bir lüzumsuzluk olarak addedilen ve ardından kanlı ve cahil bir isyanı davet ettiği için âdeta suçlanan Lale Devri, bir medeniyetin açılması ve gelişmesi için âdeta lüzumlu bir üslûp değişikliğidir.

Halka yönelik eserleriyle tanınan ve tarihi bir bakıma kitleye sevdirmekte çok büyük rolü olan tarihçi Ahmet Refik (Altınay soyadını taşırdı), bu döneme *Lale Devri* ismini vermekle çok isabet etmiştir. Çünkü Osmanlı ve Türk hayatında Lale Devrinin önemi kavranmıştır. Hatta şu kadarını söylemek lazım gelir

ki, bu keyfiyet sadece başkent İstanbul'la sınırlı değildir. Bazı iddiaların aksine, çok uzak vilayetlerde taşralara kadar uzanan ve etkilerini gösteren bir kültürel üslûp değişikliğidir.

Avrupa; kıyafetiyle, camıyla, kumaşıyla Türkiye'ye akmaktadır; ama aynı şekilde buradan da benzer şeyler Avrupa'ya akmaktadır. Bahçelerimizi Fransız üslûbunda düzenlemeye başladığımız söyleniyor. Bu doğru; ama ne yazık ki elimize eskizleriyle ve kalıntılarıyla geçmediği için iyi bilinmiyorsa da, bir Türk bahçe tipi, bir İran bahçe tipi süslemenin olduğu anlaşılıyor. Aynı şekilde bizim kılıklarımız, türbanımız, cüppelerimiz, kumaşımız Avrupa'yı etkilemekte ve *turquerie* dediğimiz bir moda yayılmaktadır.

Dolayısıyla 18. yüzyılda Türk medeniyeti Batı Avrupa ile bir kültürel alışveriş içine girmektedir. Bunun önemi üzerinde de durduk. Çünkü şu sıralarda Fransa'da sadece tarihçiler ve Türk tarihi çalışanlar değil; Fransa tarihçileri hatta sosyologlar da, dönemin Türk eserleriyle, sefaretnamelerle çok ilgileniyorlar. Çeviriler yapılıyor ve bu onların düşüncesine yeni bir boyut getiriyor. O takdirde 18. yüzyıla bizim de yeni bir boyutla, yeni bir görüşle bakmamız gerekir...

FATİH SULTAN MEHMET

30 Mart 1432'de, Sultan II. Murad'ın bir oğlu dünyaya geldi. Başlangıçta bu çocuğun veliaht olacağı bile şüpheliydi; ama gelişen olaylar ve ağabeyinin ölümü dolayısıyla çok küçük yaşta iki kere tahta çıkmak zorunda kaldı. İki kere, artık bir imparatorluk sayılan Osmanlı tahtının başındaydı ve birinci kere de bu tahtı babasına terk ederek Manisa, daha doğrusu Saruhan, sancak beyliğine çekildi. Manisa, Saruhan'ın başkentiydi. İki kere bir gencin tahta çıkması, pek nadir bile diyemeyeceğimiz tek görülen bir olaydır.

Ama bu genç, 21 yaşında yani 1453'te bir büyük şehri, o zamanki dünyanın metropolü sayılan ve kendisinden sadece polis –şehir- diye bahsedilen bir başkenti kuşattı; öbür şehirlerin herhalde şehir diye pek görülmediği dünyada, ün getiren bir zafer kazandı. İslâm dünyasında artık yıldızı sönmeye başlayan Şam, Bağdat ve yükselen Kahire; uzak İran'daki İsfahan, Nişabur gibi şehirler dışında, Avrupa kıtasının tümünde şehir sayılacak bundan daha büyük bir yer yoktu. Bahsettiğimiz yer o tarihteki Konstantinopolis'tir. 21 yaşındaki hükümdar onu fethetmek için bildiğimiz Boğazkesen Hisarı'nı, yani Rumeli Hisarı'nı dört ay içinde inşa ettirdi.

İstanbul'un fethi büyük bir olaydır. Bu sadece Türkler'in milliyetçi tarih şuuru açısından dolayı böyle değerlendirilen bir olay değildir. Maalesef üzerinde yeterince durulmuyor. İstanbul'un fethi ateşli silahların ve modern askerî tekniklerin kullanıldığı Rönesans tipi bir savaşın doruğundaki bir olaydır.

Çünkü Rönesans devri boyunca cereyan eden savaşlarda İtalya'da şehir devletleri kiralık askerler aracılığıyla savaşıyordu. Bunlara *Condottiere* denirdi. Bunların başındaki komutanlar âdeta savaş müteahhitleriydi ve İtalya'nın orduları savaşta askerleri telef olmasın diye savaş değil âdeta bir nevi satranç oyunu geliştirmişlerdi. Meselâ İtalya'ya müdahale eden Fransa'nın savaşı, çok daha sonraki Avusturya savaşları, hatta 1618–48 arasındaki 30 yıl savaşları bile modern silahların, ateşli silahların çok etkin bir biçimde kullanıldığı muharebeler sayılmaz. Bu konuda Avrupa'da sadece Macar krallığı bir nebze öncüydü.

İşte Osmanlılar Balkanlar'da artık 100 senedir mücadele ve müdahale halinde oldukları Macar krallığının askeri teknolojisiyle baş edebilmek için ister istemez onu geçecek bir yapıya yönelmişlerdir. Genç hükümdar II. Mehmet bu işin şampiyonluğunu göğüsler ve Ortaçağ'ın en muhteşem kalesi sayılan İstanbul surları artık Yeniçağ'ın savaşlarını temsil eden dört ağır top ve ilk defa kullanıldığı söylenen havan tipi toplarla, yani hareketli toplarla dövülmeye başlanmıştır.

Dört ayda biten ve Boğazların kontrolünü ele geçirerek Karadeniz kolonilerinden yardım gelmesini önleyen bu mekanizmayla padişah, nisan başında Edirne'den çektirdiği toplarla muhasaraya başladı. Elli üç gün sürecek uzun savaş gerçekten Ortaçağ'ı kapatmıştır. Bu Ortaçağ, Avrupa tarihi için böyle olduğu gibi bizim için de öyledir. Çünkü o tarihe kadar Osmanlı, imparatorluk müesseseleri ideolojisi itibariyle gerçek bir imparatorluk sayılmazdı. Ancak İstanbul gibi bir kentin, yani Konstantino-

polis'in, Doğu İslam milletlerinin deyişiyle Konstantiniyye'nin, fethinden sonradır ki bir imparatorluk şuuru bu topluma yerleşmiştir. Bunun sanat, kültür hayatında ve saray protokolünde de etkilerini görmek mümkündür.

İşte bu imparatorluk çağı da bir yerde Osmanlı'nın yeniçağıdır. Yoksa Ortaçağ'la Yeniçağ'ı, illâ matbaanın kullanılması veya feodal kalelerin yıkılması gibi kıstaslarla ayırmak gerekmez. Unutmayalım ki, İstanbul'un fethiyle bir yerde Doğu Akdeniz'deki ticarete dayanan Venedik ve Cenova gibi Akdeniz İtalyan devletlerinin de çöküşü başlamıştır. Ayrıca bu hal, uzak Okyanuslara açılmayı gerekli kılmış ve hızlandırmıştır.

Muhasara elli üç gün sürdü. Gayet şiddetli hücumlar yapıldı ve bu arada Nisan ortalarında, 22–23 Nisan gecesinde; tamamıyla çağdaş Bizans ve İtalyan raporlarına ve sonradan *Runciman*, *Babinger* ve *Schlumberger* gibi büyük tarihçiler tarafından çok esaslı raporlara dayanarak tarif edildiği gibi gemilerin Boğaz'ın başından Haliç'e indirilmesi gibi bir ameliye gerçekleştirildi. İnce donanma hafif kadırgalardan oluştuğu için gemilerin bir gecede çekimi mümkündü.

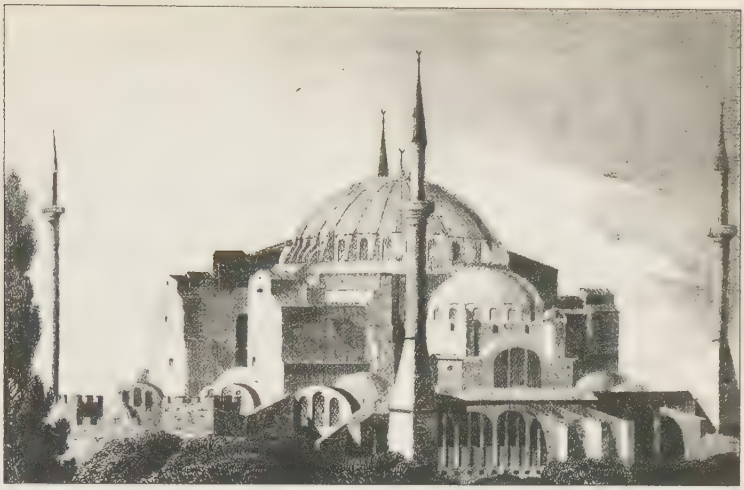
Nitekim girilemeyen ve ağır zincirlerle kapatılan Haliç bu tarihte artık önemini kaybetmeye başlamıştır. Bununla beraber savaş kara surları tarafında devam etmektedir. Bizans'ın ortaçağlar boyunca, ilk ortaçağlardan itibaren kullandığı *Grek ateşi* dedikleri bir tertibi vardır. Bugün, 20. yüzyılda su üzerinde ve karada çok daha yakıcı silahların olduğu malûm; ama tarihçilik halen bu Rum ateşinin terkibîni tam bilmiyor. Bununla şehrin denizden kuşatılması imkânsız hale getirilmiştir.

Ne var ki bu sefer yirmi küsur kara kuşatması Bizans'ın uzun tarihinde ilk görülen vakıadır. Doğu Roma diyoruz İstanbul'a, Bizans demiyoruz; çünkü Bizans, bu imparatorluk yıkıldıktan

sonra Avrupa'nın verdiği bir isimdir ve imparatorluk geleneğini küçültmek için konan bir isimdir. Çünkü Almanlar, biliyorsunuz, gerçek bir imparatorluk sayılmayan Roma-Germen veya Mukaddes Roma Germen İmparatorluğu'nun Roma olduğunu ve eski Roma'nın varisi olduğunu ileri sürmek için Bizans'ı tarihten elemek istemişlerdir. Onun için kendine Romalı diyen, Roma devleti diye isim veren bu imparatorluk, Batı'da, yıkımından sonra Bizans diye adlandırılmıştır. Bu ismi kullanmakta son derece de dikkatli davranmalıyız ve icap ederse çok alışılmış bu tabiri tarih yazımından silmek durumundayız. Çünkü Bizans çok eski Helenistik devirden kalma, hatta Helenizim öncesinden kalma koloni bir şehirdi ve bugünkü Sarayburnu'nu geçmeyen bir hacimdeydi.

İmparatorluk yirmiyi aşkın kuşatma görmüştür tarihinde; bazıları çok şedit ve savaşçı–barbar sürüleri tarafından, bazıları askerî teşkilatı oturmuş devletler, ordular tarafından yapıldı. Bunların hiçbiri muvaffak olamamıştı; ama ilk defa bir ordu modern çağı açan silahlarla onu kuşatıyordu. Rönesans Bizans'ın dibine gelmişti. Bazılarının belirttiği gibi Rönesans'ın belki de çok somut bir görünümü bu savaşla mümkündür. Bilhassa "6 ve 12 Mayıs'ta çok şiddetli kuşatmaların olduğu" üzerinde Batılı ve yerli tarihçilerimiz birleşmektedir. Çok kanlı hücumlar olmaktadır. Surlara karşı son derece önemli mancınıklarla, güllelerle, ağır topların gülleleriyle gedikler açılmaktadır. Şehir kendini savunmaktadır. Kuşatma ordusunun sayısı üzerinde kesin fikir sahibi değiliz. Meselâ *Barbaro* adlı bir çağdaş İtalyan gözlemci 100–160 bin civarında bir rakam veriyor. Hâlbuki Bizanslı tarihçi *Halkokondiles*, 400 bin rakamını veriyor. Gelin ortasını bulun.

Modern tarihçiler de, *Schlumberger*'den *Runciman*'a kadar çok çeşitli rakamlar vermektedirler. Her halükârda, Ortaçağ ordularının lojistik, ulaşım, beslenme sağlık meselelerini çö-

Ayasofya Camii. *Dumouxa.*

züşünü göz önüne alırsak sayısı öyle 200–300 bini bulan bir ordudan söz edemeyiz; çünkü 100–150 bin kişinin bir yerde temizliğini temin etmek lazımdır, aksi takdirde derhal salgın hastalıklar çıkar. Böyle bir vakıa olmadığına göre bu ordunun sayısını fazla büyütemeyiz. Hiç kuşkusuz ki, şehri savunanlar da bunun çok altındaydı. Onlar daha ziyade savunmadaki güçlerine, cesaretlerine, dirence ve surların yapısına borçlular. Bizans, yani Hıristiyan Roma İmparatorluğu tarihindeki menkıbeler, inançlar sükût-u hayale uğramayı birden yaşamıyordu. Halk son ana kadar Meryem Ana'nın kendilerini kurtarmasını bekledi. Son gece Ayasofya'daki ayinde imparator, Meryem Ana'nın geleceğini tebliğ etti. Halk hâlâ, Türkler içeri girdiği zaman, meleklerin duvarları yarıp ortaya çıkacakları ve Türkler'i kovacakları beklentisi içindeydi. Menkıbeler felaket anında canlanırlar. Bin yılı aşkın bir süre bütün dünyanın hayranlıkla tasvir ettiği Hıristiyanlığın bu büyük merkezi yeni bir kuvvetin eline geçiyordu.

Ayasofya halkın gözünden düşmüştü; çünkü Katolik dünyayla birliğin simgesiydi. Katoliklik'i Roma'nın halkı teoloji, ilahiyat

mülâhazalarıyla reddediyor değildi. Onlar için Katoliklik 1204'de muhteşem şehri işgal eden, hileyle, onun bütün zenginliklerini hatta Ayasofya'nın önündeki hipodromda etrafı pirinç levhalarla kaplı dikilitaşın pirinç kaplamalarını bile yağmalayacak kadar görgüsüz, kan dökücü ve bütün kütüphaneleri yok eden Lâtin istilâsı demekti. Bu nedenledir ki, hem Bizans'ın son başbakanı *Notoras* hem *Gennadios* gibi halkın çok itimat ettiği ruhaniler, "Bu memlekette, Freng'in ekmeğindense Türkün sarığını ve kılıcını tercih ederiz" demişlerdir.

Fetihten sonra şurası açık bir vakıadır: Şehir teslim olmadığı için üç gün boyunca ganimete, yani yağmaya müsaade edilir. Bu bir kuraldır. Eğer şehir bir ayda teslim edilseydi bu olmayacaktı.

Hiç kuşkusuz ki, Bizans'ın son imparatoru, "Bunu yapmaktansa ölürüm. Ben en büyük ve hakiki Hıristiyan imparatorluğun başındayım" demiştir. Son imparator *Konstantin Paleologos*'un naaşı cesetlerin arasında bulunmuştur ve Fatih kendisine dini tören yaptırmış, gereken saygıyı göstermiştir. Hiç kuşkusuz ki, Ayasofya, Hıristiyanlığın ve dünyanın bu en büyük mabedi, şimdi İslâm'ın büyük mabedi haline getirilmiştir. Bu fizikî büyüklüğünü 1550'lere, yani önce Süleymaniye'nin sonra da Selimiye'nin inşaasına kadar koruyacaktır. Batı Avrupa'da hatta Rönesans İtalyası'nda hiçbir yapı Ayasofya kadar cazip değildir. Rönesans'ta yapılan büyük kiliselere kadar Ayasofya bütün Hıristiyan milletlerin hayalini süslüyordu.

Onun için bunun cami haline çevrilmesi çok önemlidir. Aynı şekilde 1930'dan sonra Cumhuriyet Türkiyesi'nin, beşeriyetin yüzlerce yıl kavgasına neden olan ve tanıklık eden bu büyük mabedi bir müze haline çevirmesi de çok anlamlı bir siyasî-kültürel tasarruftur.

* * *

Fatih, İstanbul'un fethinden sonra hiç şüphesiz ki harap bir şehirle karşılaşmıştır. Bu harabe 13. asır başlarına gelmektedir. Haçlı istilâsı ve elli yıllık Lâtin hâkimiyeti boyunca şehir çok kan kaybetmiştir ve küçülen bu devletin başkenti olduğu için de kendisini toparlayamamıştır.

Şimdi bu şehri yeniden imar etmek gerekmektedir. Bunun için neler yapılmıştır? İnsan deposu sayılan bugünkü Konya, Niğde ve Aksaray vilâyeti, yani o zamanki Karaman ve Karaman'ın muhtelif merkezlerinden hem Müslüman Türkler hem de Hıristiyan Türkler-kısmen İstanbul'a getirilmiştir. Bu da yetmemiştir. Fatih imparatorluktan kendi kontrolümüzdeki yerlerden Ermeni nüfusu yerleştirmiştir. Bu nedenledir ki 1461'de Bursa'nın metropoliti *Hovakim* Osmanlı Ermenileri'nin, yani bu milletin başına tayin edilmiştir. Millet başı olarak, İstanbul'da bir patrik ilk defa patrik olarak tahta çıkmaktadır.

Ecmiyazin, Sis ve Vaspuragan yani Ahdamar katoğikoslarından sonra bir ruhanî lider daha ortaya çıkmaktadır. Fakat bu daha çok idari bir liderdir, millet başıdır. Bu çok önemlidir. Aynı şekilde burada bir Musevî cemaati bulunmuştur ve bilhassa fetihten sonra, bir yanda da Endülüs'ün yıkılmasıyla, yavaş yavaş 100 sene kadar sürecek bir Yahudi göçü olmuştur. İstanbul'da kalabalık bir Yahudi cemaati, elliden çok sinagog cemaatinden (kahal) oluşmaktaydı.

Artık İstanbul'a *Konstantinya* denmesinden hiç çekinmeyelim; çünkü Osmanlı evrakında da bu isim kullanılmaktadır. Fermanlarda hatta basılan kitaplarda 20. yüzyıl başında vakıa arada bilhassa 18. yüzyılda *İslambol* dendiği fermanlarda, kitabelerde, mezar taşlarında da görülmektedir. İsimler konusunda hiçbir şekilde bağnaz olunmamalıdır; çünkü bu şehir büyük bir dünya başkentidir.

Burası Osmanlı'nın idaresi altına geçmiştir. Onun sahibi ve hamili Osmanlı olmuştur. Şehirde eski çarşıların yeni tekniklerle geliştirildiği, bu arada Kapalıçarşı'nın meydana geldiği görülmektedir. Anlaşılan şehrin topoğrafik tetkiklerine göre, ki buna Patroloji (*Patria Konstantinopolou*) denir, Bizans döneminde burada çarşı olduğu açıktır; fakat bunun bildiğimiz kapalı çarşı tarzında düzenlenmesi bu devre aittir.

Kısa zamanda şehir, yapılan camiler ve camilerin etrafında kurulan çarşılar, hangah ve dergâhlarla kendi görünümünü kazanmaya başlamaktadır. Her mahalle o camiyi, hanı, hamamı yaptıranın adıyla anılmaya başlamaktadır. Onun için İstanbul'a paşalar şehri de denir ve 16. yüzyılda bu şehir asıl gelişimini yaşayacaktır.

FATİH VE FETİH

Hiç kuşkusuz İstanbul'un fethinin büyük etkileri arasında, ölmekte olan bir dünya başkentinin yükselmesi ve Balkanlara yerleşen bir Müslüman imparatorluğun biçimlenmesi vardır. Bu olay beklense, korkulsa, tahmin edilse bile ilk anda kolay hazmedilecek gibi değildi. Ayrıca bunun hazmının sadece Batı Hıristiyan dünyası için değil, Doğulular için de mesele olduğunu unutmayalım.

Macarlar bir Haçlı seferi tertiplemeye kalkıyorlar. Papa, Hıristiyan milletleri alarma geçiriyor, "Birleşin" diyor. İtalya korkular içerisinde, zaten bir müddet sonra güneyde topuğun ucu olan Puglia eyaletinde Otranto'ya Gedik Ahmet Paşa çıkacaktır ve orada istilâ hakkında anlatılan şeylerin çoğu farazîdir, bunu bilelim. Ayrıca bunu sadece Müslüman düşmanlığına bağlayamazsınız. Bu Hıristiyanlar'ı birleştirmek için bir propaganda tekniğidir. Yani orada sözde yüzlerce kişinin katledilmesi, "din değiştir, değiştirmezsen öldürürüz" gibi tehditler bugüne kadar tarihçiliğin dilinde yaşamıştır. Asıl önemli olan tarihçilerin bunu muhakeme etmemesidir. Yoksa o devirde bu gibi haberlerin yayılması gerekirdi. Bu bir savunma mekanizmasıdır. Şu kadarını söyleyelim; Batı'da bu kadar etki uyandıran Fetih olayı yanı-

başımızdaki Akkoyunlu Devleti'nde resmî tarih olan "Kitab-ı Diyarbakıriyye"de, hiç değinilmeden geçiştirilmiştir. Yani âdeta negatif bir üslûp söz konusudur.

Niçin? Çünkü İstanbul'un alınışı mühim bir olay ve Akkoyunlulara değil, rakib hanedana nasib olmuştur. Ayrıca tabii unutmayalım, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Kommen sülalesinin yönettiği ve 1204'teki Haçlı felaketinden sonra kurulan Trabzon Pontus İmparatorluğu hanedanıyla akrabadır. O yüzden de geleceğin Safevi Şah İsmail'i baba tarafından ünlü Müslüman Türkler, ana tarafından da mavi imparatorluk Kommenus kanı taşımaktadır. Kendisi Kommenlerin torunudur. Evet, böyle bir devletin de tabii Osmanlı hâkimiyetini pek hoş karşılamayacağı açıktır. Ama şunu söyleyelim ki, iç Hıristiyan dünyanın içinde birtakım kuvvetler yeni hükümdarlarla ve yeni hükümetle bir an evvel temasa geçmeyi kendileri için ehven görmüşlerdir.

Bu çok mühim bir olaydır. Zaten bir müddet sonra da, yıkılan Altınordu Devleti'nin yerine kuzeydeki Kıpçak Türk devletleri arasındaki kavgadan çıkan hanedan idaresindeki Kırım Hanlığı paçayı kurtarmak için derhal Osmanlı Devleti ile bir ahidname yaparak, düpedüz bir sözleşme hükümranlığı kurarak, Osmanlı'nın etkisini tanımayı yeğ tutmaktadır. Bu olaydan sonra, 1475'ten sonra Kırım Yarımadası'nın Kefe ve Sudaka kadar uzanan önemlice bir bölümü doğrudan doğruya bir Osmanlı sancağı olarak merkeze bağlanacaktır. Üst tarafları da vasal, bağımlı, statüdeki Kırım Hanlığı'nın yönetimine bırakılacaktır.

Gene aynı şekilde 1461–63 arasında Balkan fütuhatı tamamlanmıştır. Arnavutluk ve Bosna'nın fethi nedir? Kalabalıklara bazı şeyleri yazıyla ve sözle anlatmanın imkânı yoktur. Bu çok doğaldır. Tarih kâğıtla ve sözle olmaz, coğrafyayı bilmek gerekir. Onun için genç kuşaklarımıza tavsiyem, ne yapıp edip buraları görmeleridir. Yanya'nın, İşkodra'nın, Bosna'nın engebeli arazisini

gördüğünüz zaman bu fütuhatın ve bunu tamamlayan diplomasinin ne kadar ustaca ve ileri tekniklere dayandığı anlaşılır.

Osmanlı Devleti artık bir "arbiter mundi" yani dünya hakemi ve dünya kuvvetidir. Bunda tartışılacak bir şey yoktur ve gerçek anlamda 15. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı cemiyetinin evrensel anlamda imparatorluk misyonunu, hem de şuurlu bir şekilde yüklendiği devirdir.

Papalık, bu yeni hükümdarla, artık barbar, baş belası bir Müslüman hükümdarla münasebete geçmenin yararı olmadığını anlamıştır. Bu kendi kendini aldatmadır ve Papa II. Pius bir mektup yazmaktadır: "Hıristiyan ol, Hıristiyan olduğun takdirde dünyanın hâkimi zaten sen olacaksın" demeye getiriyor. "Bunun için sana gereken şey..." -aynen kelime şudur: "aquae pauci" - "birazcık su", yani vaftiz olmasını öneriyor. Vakıa bu mektubun gönderildiğine dair bir delil yoktur; fakat müsveddeleri ve ana teması esas itibariyle arşivlerde bulunmuştur ve vardır. Tabii ki Fatih'in buna iltifat etmesine imkân yoktur. Burada şöyle bir münakaşa çıkıyor. "Fatih aslında Hıristiyan'dır" deniyor.

Hayır, öyle şey olmamıştır; ama hiç şüphesiz ki, Fatih Sultan Mehmet bizim anladığımız anlamda yani oğlu II. Bayezid gibi sofu, torunu Yavuz Sultan Selim gibi bir hükümdar değildir. Yani şüphesiz itikadı vardır; ama herhalde davranışında ve üslûbunda bu kadar koyu değildir. Nitekim idaresi boyunca kozmopolit davranışlara çok meyletmiştir. Kendisi Fazlullah'ın Hurufileri ile yakın ilişkideydi. Burada bunun üzerinde çok fazla duramayız. İran'dan neşet eden bu garip tarikatın en büyük özelliği, tıpkı Yahudi Talmut Kabalistleri gibi ebcede ve rakamlarla harfler arası ilişkilere dayanarak birtakım kehanet ve yorumda bulunmasıydı; ama bütün bu söylemin etrafında her dinden ve mezhepten insanları da etrafında toplamıştı. Bu kozmopolit yapılı hareket padişahın da duyduğu sempatiyle, belki de mensubiyetle bü-

yüme istidadı göstermişken, aslen bir devşirme olan hem de Hıristiyan ruhban bir aileden gelen Mahmut Paşa (ki kendisine sonradan 'veli' unvanı verilmiştir) bu hareketi şiddetle ve kanla bastırmıştır. Kanla da pek diyemiyoruz, ateşle bastırmıştır. Adam yakmak, İslâmî gelenekte pek olmayan bir yöntemdir; herhalde eski kültürden tebarüz etmişti. Onun, Fatih Sultan Mehmet'in yaptığı sürgünler dolayısıyla getirip yerleştirdiği halkın tepkisini yatıştırması, Karaman eyaletinden yapılacak sürgünleri bir nebze önlemesi takdir toplamıştır. Ayrıca o zamanlar devlet devamlı bir savaş ekonomisi içinde olmasından dolayı, bazı dergâh, zaviye toprakları miriye padişah tarafından alınıyordu. Bunu kısmen önlemesi, onu geniş halk zümreleri bilhassa ulema, meşayih, tarikat erenleri, dervişleri arasında çok sevilen bir kişilik haline getirmiştir. Fatih maalesef bu sadrazamı katletmek konumunda kalmıştır. Çünkü arada tatsız olaylar geçmiştir. Bu olaydan sonra bilhassa halk kendisine *veli* ünvanını vermektedir ve Mahmut Paşa menkıbesini içeren elyazmaları herhalde Osmanlı elyazma edebiyatının en kalabalık kısmını meydana getirir ve zamanımıza kadar da ulaşmıştır, bugün bile herhangi bir şarkiyatçı, herhangi bir tarihçi bu yazmaları gayet kolay bulabilir.

Fatih çok büyük bir hükümdardır. Büyük bir politikacıdır. Büyük bir kültür adamıdır. Bizim için de öyledir. Tarihçinin yorumlaması ve değerlendirmesiyle büyük adamlar illa zamanında büyüklükleri anlaşılan ve buna göre sevgi gören kimseler değildir, olmayabilir ve bu vakıa bunun tipik bir örneğidir. Çünkü Fatih bir imparatorluk inşaa etmektedir; ama şunu da ifade edeyim ki altı asırlık imparatorluğun tarihi içinde sadece anavatanımız Anadolu'yu değil, Türkiye'nin dışında kalan Osmanlı ülkelerinin de içtimaî, dinî, kültürel yapısını en çok değiştiren hükümdar Fatih Sultan Mehmet'tir. Bunun böyle olduğunu bilmek gerekir.

Fatih Camii.

Fatih bir Rönesans senyörüdür. Rivayetler kendisinin çok lisan bildiği etrafındadır. Bu boş bir söz değildir. Meselâ *Trapezuntus, Giacomo Languschi* diyor ki; onun kadar Helen kaynaklarını iyi okuyan yok.

Burada abartma payı olabilir ama besbelli Rumca bilmektedir. Bu gibi kaynakları okuttuğu zaman en azından pek tercümeye ihtiyaç duymamaktadır, anlamaktadır. Geniş bir kelime hazinesi vardır. Lâtince için aynı şey söylenmektedir. Arapça, Farsça'yı bildiği zaten malûm; çünkü o da hanedanın birçok üyesi gibi şairdir. Bu yazdıklarından anlaşılmaktadır. Kendisinin coğrafyaya ve tarihe çok meraklı olduğu açıktır. Troya ile çok ilgilenmiştir. Tabii o zaman Troya bulunmuş bir yer değildi; ama tahminen o günkü asırda çok bilgi edinmektedir. Çok iyi tanıdığı bir dünya bölgesi de hiç şüphesiz İtalya'dır. Haritayı ezbere bilmektedir ve gelecekte ölmese mutlaka fethedeceği bu kıtayı adamakıllı tanımaktadır. Zaten başkentteki Venedik, Cenova elçileri olan

baglio'nun ve podesta'nın raporlarından bunun böyle olduğu anlaşılmaktadır.

Fatih kadar İtalya'yı ve İtalyan kültürünü tanıyan bir Osmanlı hükümdarı, bırakın Şark'ta, Garp'ta da böyle bir hükümdar yoktur. İtalya her yerdeydi, Kahire'deydi, İskenderiye'deydi, İran'daydı, Doğu Anadolu'daydı tabii, ama hiç biri doğulu hükümdar Fatih kadar bu kültürü ve dünyayı tanımadı. Ama o dünyanın da aslında iktisadiyatının kökünü eriten Fatih Sultan Mehmet'tir. İstanbul'un alınışı, Akdeniz adalarının yani Eğriboz adası, Semadirek vs. kontrol altına alınışı, bilhassa Karadeniz kolonilerinin, 1463'te Pontus'un ortadan kalkışı ve Kırım'ın 1475'te tamamen ele geçirilip kontrol edilişi, Eflak Boğdan'da hâkimiyetin tesisi, Adriyatik üzerinde Osmanlı şemsiyesinin kurulması, Venedik'in klâsik büyük imparatorluğunun sonunu getirdi.

Oradan itibaren artık Venedik Cumhuriyeti'nin inhitatından bahsedebiliriz. Bundan dolayı Fatih Sultan Mehmet hakkında yazılan müspet yazılara, değerlendirmelere rağmen, belki de Fatih Batı dünyasında en çok korkulan, nefret edilen yöneticidir. Millî tarihimizde, Fatih, Batı ile Doğu'nun dengesini kuran, devlet ve milletimizi bilhassa kültürümüzü müesseseleriyle batıya açan mübeşşirlerin başında sayılmalıdır. Burada önemle şunu belirtmek isterim; Fatih, Batı'ya karşı kompleksi olmayan Doğulu'dur. Bu tip bir insan bırakın devlet adamlarımız arasında, zamanımızın aydınları arasında bile çok az bulunur. Doğulu'dur ve aynı zamanda da Batı'yı sever ve bilir. Bu nedenledir ki 15. yüzyıl Türk İmparatorluğu kendisinden sonraki devirlere göre bile çok daha becerikli bir kültürel atmosferden geçmektedir. Bunu imparatorluğun inşaasında da gözlemek mümkündür.

Bazı vakıaların üzerinde duralım. Meselâ, Venedik'in 1204'te Roma İmparatorluğu'nda, Bizans'ta tesis ettiği hâkimiyeti Fatih sona erdirmiştir. Cenova lehine bir denge politikası gütmüştür.

Tabii ki Cenova da erimektedir. Fatih inanılmaz bir biçimde Avrupa devletlerinin iç hayatı ve kültür hayatı hakkında bilgi edinmektedir. Nihayet çok açık bir şekilde görülmektedir ki, Fatih sadece mekânlarla yaygınlığıyla ilgilenen biri değildir, zamanlarla da ilgilenmektedir. İmparatorluğun muasır yazarları, *Kritovulos* ve sonradan *Kemalpaşazade*'nin de değindiği gibi, başkentine eski Yunan Roma heykellerini getirmekte, bunlar meydanlara dikilmese bile, eski Yunan Roma tarihi hakkında kendisinin etrafında İtalyan Rum müşavirler bulunmaktadır.

Fatih'in cemiyetinde yerli tarihçimiz Tursun Bey, Doğu Roma'dan Kritovulos ve Languschi gibi diğerleri bir arada bulunmaktadır. Ayrıca şu kadarını ifade edeyim; başkentin Musevîlerinden Haham Kapsali de yazdığı tarihte, Fatih'i göklere çıkarmakta ve bu dönemi tasvir etmektedir. Başkent bir kültürel amalgam halindedir. Bu kadarı da yetmiyor, büyüyen imparatorluk emperyal ideolojisini ortaya çıkarmaktadır. Nasıl mı? Bizim bu tarihe kadar kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti'nin olaylarını, harplerini, gelişimini ele alan çağdaş vakayinamemiz yoktur. İlk defadır ki bu vakayinameler II. Murat Han'ın son zamanlarında, yani babası ve bilhassa Fatih devrinde ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı tarihyazıcılığının, historiyografisinin, gerçek anlamda doğuşu ve ilk gelişmesi Fatih Sultan Mehmed Han tarihine ait bir olgudur ve bu yazılan tarihte artık bir imparatorluk ideolojisini gözlemek mümkündür. Demek ki, bir yerde yeni bir düzen, yeni bir dünyaya bakış, yeni bir yaşam biçimi gelmektedir. Fatih saray protokolünü tespit etmektedir, vezirleriyle artık yemek yememektedir. Babasından kalma âdeti bırakarak divana başkanlık etmiyor, divan görüşmelerini kafesten izliyor. Fatih, Rum Patrikhanesi'ne hürmet gösteriyor, imtiyazlar veriyor; çünkü artık o bir Roma İmparatoru'dur. Bunu zaten sırf

o değil Türk tarihçiler de yazıyor. Trapezuntus gibi, Kritovulos gibi tarihçiler de Roma tahtına geçen Fatih'in Roma kayzeri olduğunu, kendisinin zamanındaki tarihçiler ve kendisinden sonra gelen İbn-i Kemal, Kemalpaşazade gibi bir tarihçiler de bunu söylüyor. Roma tahtına oturmuş, diyor ve Bizans'ın son yönetici hanedanlarını, yani ünlü aristokratlarını da katlettirmesini buna bağlıyor. Çünkü bu devlette bu etkileri kaldırmakta ve eski mirasa kendisi oturmaktadır.

Fatih, "Gökteki güneş nasıl tekse dünyada da tek devlet, tek din olmalı" sözünü söylemiştir. Bu evrensel bir nazariyedir, bu ünvanı her zaman kullanmaktadır. Bizzat Ortodoks kilisesinin de Roma ismini kullanması Rum-Ortodoks olması bu evrensellik ile ilgilidir.

Bu evrensellik, hiç şüphe yok ki, Doğu'da da Batı'da da kolay kabul edilmez. Ama millet sözle kabul etmese bile, zihnen bunu kabul etmiştir; buna göre hareket etmektedir, zaten başka çare de yoktur. 15. yüzyılda bütün Türk tarihi âdeta bu imparatorluğun kuruluşunu doğurmak için gelişmiş gibidir. Yani nasıl ki Rönesans bir yerde Batı medeniyetinin bütün eski köklerinin kristalize edildiği bir dönem ise, aynı dönemde 15. yüzyıl da Türk dünyasının, Şark dünyasının bütün elemanlarının, bütün oluşumlarının âdeta kristalize olduğu bir dönemdir.

Bundan sonra tarih Osmanlılık etrafında şekillenmektedir ve bizim tarihimizde, Türklerin tarihinde, Müslüman milletlerin tarihinde ne Osmanlılığa yakınsa o bundan istifade etmiştir, ne de onun uzağında kalmışsa kendisini çöküş beklemektedir. Volga'nın kuzeyinin macerası böyledir. Dünyayı aydınlatan, bir zamanlar en azından üç asır ilmî ve kültürel sahada dünyayı aydınlatan Endülüs'ün hazin, trajik macerası da böyledir.

OSMANLI MUTFAĞI

Geçmiş devirlerde nasıl besleniyorduk? Osmanlı–Türk mutfağı denen müessese nedir? Evet, Osmanlı–Türk mutfağı bir müessesedir, bir ananeler toplamıdır. Hiç şüphesiz ki bu konudaki tetkikat zayıftır. Çünkü iş öyle hanım ninemizin, annemizin pişirdiği patlıcanla veya hazırladığı tatlıyla anlaşılacak gibi değildir. Maalesef yapılan tetkiklerin bir kısmı böyle bir yöntem ve muhtevaya dayanır.

Bazı üstadların meselâ *Stefanos Yerasimos*, rahmetli *Süheyl Ünver* Hoca, dostumuz *Turgut Kut* gibi kimselerin vesikalara istinaden hazırladıkları çalışmaların bu konuda aydınlatıcı olacağını söyleyebiliriz. Ama hiç şüphesiz muazzam bir Türk mutfağı tarihi yazılmamıştır. Esasen bunu yazmak da öyle kolay bir iş değildir. Beynelmilel bir çabayı gerektirebilir.

Günümüzde sıkça karşılaştığımız yanlışlardan bir tanesi Osmanlı Türk mutfağını İstanbul'a hasretmektir. Bu çok tutarsız bir yaklaşımdır. Büyük mutfaklar öyle bir şehrin veya başkentin mutfak zenginliğiyle anlaşılır bir vakıa değildir. Bugün Fransız mutfağının Paris veya Versailles'le sınırlı olduğunu zannedenler çok yanılırlar. Gerçi zannedemezler; çünkü Fransızlar böyle bir yanlışlığı önleyecek araştırmayı, envanteri çoktan ortaya koy-

muştur. Diğer ünlü mutfak olan Çin mutfağı için de durum buna yakındır; ama bizde maalesef imparatorluğumuzu meydana getiren eyaletlerin ve şehirlerin mutfakları hem anane olarak, hem bugün yaşayan kalıntılar ve de bazı vesikalar değerlendirilmediğinden bu mutfaklara dair tahmini yaklaşımların çok yanlış olduğunu görüyoruz.

Meselâ zeytinyağlıyı Egeliler bilir ve zeytinyağını kullanırlar. Anadolu bunu bilmez denir, çok yanlış. 17. asır kadı sicillerine göre kaadının, Lonca temsilcileriyle fiyat tesbit ettiğini biliyorsunuz. Bir şehre gelen kadı hem orada yargıçtır, hem de belediye reisidir ve belediye reisi olarak yaptırdığı en önemli işlerden birisi de çok alınıp satılan *hevayic-i zaruriye* denen malzemeye *narh* koydurmaktır. Narh defterinde "rugan-ı zeyt" diye zeytinyağının adı geçiyor. Yani öyle bir iki yerde de değil. Dediğim yer Ankara'dır. Ankaralılar zeytinyağını Ege gibi olmasa da kullanıyor. Zaten *Deniz Alphan*'ın Türk Yahudi mutfağı üzerine yazdığı *Dina'nın Mutfağı* adlı kitapta da görülüyor. Sütle eti bir arada yasaklayan Yahudi Koşer kuralına göre tereyağla et pişmez; Türk Yahudileri bu nedenle bulundukları yer Ege bölgesi olmasa da mutfaklarında zeytinyağı kullanıyorlar. Diğer halk da zeytinyağını kullanıyor.

Demek ki o zamanın 20 bin nüfuslu Ankarası'nda zeytinyağı birtakım kalabalığın kullandığı bir şey. Pekâlâ, anlaşılıyor ki Ankaralılar zaten yemek pişirmeyi ve yemeyi severler. Zeytinyağlı yemeklerden de kendilerini mahrum etmemişler. Elbette bunu Aydınlılar, Saruhanlılar, Manisalılar kadar kullanmıyorlar; ama belli ki o mutfağa zeytinyağı girmiş. Sonra bilhassa Ramazanlarda, Arabistan'dan ve başka Arap ülkelerinden gelen cins cins yiyecekleri İstanbul'da görüyorsunuz. İstanbullu, Kayseri pastırması yiyor. Bu nereden geliyor? Kayseri'den geliyor ve çok iyi biliyoruz ki Kayseri'den bu gibi mahsulât sevk ediliyor. Dahası

var, birtakım yerlerde başka vilayetlerden gelen sabun kullanılıyor. Yani bunlar yiyecek maddeleri değil; ama zarurî maddelerdir.

Tabii ki en yaygın şey, Türkiye gibi bir ziraat ülkesinde ama buna rağmen iklim dolayısıyla bazı ahvalde sebzenin kıt bulunduğu bir bölgede çok önemli olan turşudur. Turşu Anadolu'nun bütün bölgelerinde yer yer ve kendine has özelliklerle kurulur. En önemli unsurlardan birisi de tahıla dayalı baklavalardır. Vakıa Osmanlı mutfağında ve İstanbul zevkine rağmen insanlar Haleb'in, Şam'ın baklavasını da sever, ararlardı; ama her vilayetimizin ve şehrimizin kendine has bir baklavası vardır ve bunların kendine has bir lezzeti vardır. Dolayısıyla bizim Türk mutfağı dediğimiz şey mazide bir zenginlikti, bugün ise eriyor.

Geldiğimiz bölgelere bakarsak; ne Orta Asya'da ne de İran'da bu kadar zengin ve leziz mutfak bulunmadığı anlaşılıyor. O zaman burada ne yaptık? Muhtemelen reçel gibi veya diğer sebzelerin kullanımı gibi bazı konularda Anadolu'da yaşayan milletlerin bir payı vardır. Meselâ Ermeni mutfağının, herhalde balık konusunda Helenlerin ve diğer sahillerde yaşayanların bir katkısı vardır. Hiç şüphe yok ki çok erken başlayan ve uzun devam eden Balkan hâkimiyeti birtakım anane ve adetler gibi mutfağın da geçmesini sağlamıştır. Oralara bazı şeyleri bıraktığımız gibi muhtemelen oralardan da bazı pişirme tekniklerini almışızdır. Ama bu bir muamma değildir ve görünen gerçek bugünkü Küçük Asya'nın etraf ülkelere göre halen çok zengin bir mutfağa sahip olmasıdır. Bu nasıl olmuştur? İşte bu bir muammadır.

Bunu çözemiyoruz ve kolaylıkla anlayamıyoruz. Hiç şüphesiz ki pişirme teknikleri, depolama teknikleri, saklama teknikleri itibariyle eski mutfağımızı terk ediyoruz. Bugünün insanı maltız kullanmıyor. Maltızı bizim çağımızdaki insanlar bile bilirler. Niçin kullanılmıyor? Çok mu zor? Bugünün insanı artık toprak kapları da kullanmıyor, kolayına geliyor belki çelik tencerede

yemek pişirmek. Nihayetinde bugünün insanı yemek yapmayı büyük bir külfet ve angarya olarak düşünüyor. Hâlbuki bilmiyorlar ki bu, özendiğimiz Batı kültüründe bir meziyettir. İyi yemek yapmak bir kültür göstergesidir. Herhangi bir entelektüelden çok daha fazla takdir edilen kişidir iyi bir aşçı. Zengin bir mutfakta yetiştiğimiz halde analarımız, ninelerimiz bu mutfağı tatbik ettikleri halde onların torunlarının kız veya erkek olsun bu külfetten kaçınmalarını bir kayıp olarak görmeliyiz.

Mutfağı bırakalım. Amacımız zaten pek o da değil. Bu şehirler nasıl besleniyor? Hiç şüphe yok ki imparatorluğun küçük şehirleri etrafındaki bağlar, bahçeler, bostanlar, çok yakındaki tahıl depoları, değirmenler kolayca ulaşılabilen kaynaklardır. Zaten küçük şehirlerde mezbaha da yoktu. Çiftlikte veya evde kesim yapılırdı. Bu şehirlerde yemeği pişirmek de, yemek de vakit geçirilen ve dikkat edilen, insanların iltifat ettiği bir uğraştı. Bizim bunu bilmemiz lazım; ama karşınızda büyük bir şehir var. İstanbul aşağı yukarı milâdi 4. asırdan beri dünyanın büyük şehriydi. Ne Avrupa'da böyle bir şehir vardı ne de henüz Asya'da. Asya'da Kahire gibi Bağdat gibi, sonraları İsfahan gibi şehirler İstanbul'dan çok sonra inkişaf etmişlerdir. Nüfusları ondan sonra artmıştır. Tabii oralarda da benzer problemler vardı. Bu şehirler için tarihçiler tarafından yanlış olarak milyonla nüfus takdir ediliyor; o zamanlar için bir şehirde 1.5 milyon insanın yaşaması mümkün değildir. Çünkü buralar altyapı bakımından, kanalizasyon sistemi bakımından, sağlık bakımından son derece nüfusun idamesi mümkün olmayan yerlerdi. Dolayısıyla birkaç yüz bin kişi çok nüfus sayılıyordu. Bunların tahılı nereden geliyordu? Unu, buğdayı, eti nereden geliyordu? Sebzesi, meyvesi nereden geliyordu? İşte bunu imparatorluklar, mecburî tekel sistemi dediğimiz, bazılarına zorla verilen taşımacılık sistemiyle sağlamışlardır.

İstanbul'un tahılı, unu, buğdayı Dobruca'dan gelirdi. Süt ürünlerinin, yağ ve peynirin Kırım'dan geldiği anlaşılmaktadır. Çünkü onun arkasındaki steplerde hepimizin bildiği gibi süt elde edilmektedir. Bu ürünler Kırım'ın kendi imkânlarıyla, deniz yoluyla nakledilebilmektedir. O yüzden de meselâ Kefe liman ve sancağı Kırım Hanlığı'na değil, doğrudan İstanbul'a bağlıydı. Kefe sancağında karaborsaya yani istifçiliğe ve kaçağa karşı çok feci tedbirler alınmıştır. Çünkü bizim mecburî tekel yoluyla taşıttığımız şeyleri, Akdeniz'in tüccar devletleri bilhassa 16. yüzyıldan sonra Batı'ya aktarmak için kaçak ticaretle geliyorlardı. Yani biz tekelle meselâ buğdayı 10 liraya taşıtıyoruz, yabancı tüccar 11–12 lira veriyor.

Et gene Bulgaristan Trakya havzasından gelirdi ve sürüleri sevk etmek, "celebkeşan" dediğimiz ayrı bir kasap celeb grubuna aitti. Üzüm, Akdeniz adalarından, Ege'den gelirdi. Gemilerde ara limanlara uğrayıp mal boşaltmamaları, ecnebi gemilere mal devretmemeleri için fermanlar bulunduğuna göre demek ki kaçak ticaret oraya da musallat oluyordu. Her halükârda İstanbullu çok uzun yıllar boyunca kolay geçinebilen, kolay yaşayabilen bir nüfus değildi.

Bazı zamanlar uzun, şiddetli kışlar olurdu. Kimi zaman isyan çıkar, dükkânlar fırınlar kapatılır, şehir gıdasız kalırdı. Kimi zaman kıtlık olur, birdenbire fiyatlar fırlar; yakacağın fiyatı fırlar, unun fiyatı fırlar, hiçbir şey bulamazsın. O zaman işte halk, çok sıkıntı çekerdi ve bu sıkıntıdan dolayı çok İstanbul kadısının, ki şehrin yargıcı en büyük hâkimi, belediye reisi ve ilmiyye de yüksek rütbesi olan bir memurdu, hatta sadrazamın, çünkü İstanbul'dan sadrazam ve kethüdası sorumluydu, başı yanardı.

Dolayısıyla şehirde böyle bir sıkıntı başladığı, bazı mallar bulunmadığı veya konan fiyatlar aşıldığı takdirde bundan İstanbul

kadısı ve vezir-i azam sorumlu tutulurdu ve bu konudaki yalan, gizleme, yanlış bilgi verme hükümdarın çok şiddetini çekerdi.

Şunun üzerinde ısrarlar durmalıyız. Bu şehirde yangınlar da büyük problem yaratırdı. Çünkü bir yangından sonra yok olan yüzlerce ahşap binanın yeniden inşası için malzeme ve usta ve amele yani işçi bulmak çok zordu. Derhal bütün vilayetlerden usta, amele ve mimar zorla cezbedilir, ani olarak fermanlarla malzeme getirilmesine çalışılır ve şehir kendini yeniden restore edebilsin, düzenleyebilsin, yananlar, yıkılanlar yapılabilsin diye hummalı bir faaliyet başlardı; ama bu faaliyet ucuza da mal olmazdı.

İstanbul'un beslenmesi gibi bir sorun hiç şüphesiz ki bir yerde büyük şehir halkının, belki de vilâyetlerdeki kadar eli açık ve rahat olmamasına sebep olmuştur. Ama ulaşım imkânlarının geliştiği 19. yüzyılda iş değişmeye başladı.

Evvela o zamanki İstanbul'un etrafı bostanlar, sebze bahçeleriyle doluydu. Hatta Boğaz köyleri bile böyleydi. Bugün için bize Langa'da yetişen marul, Çengelköy'ün salatalığı, Arnavutköy'ün çileği efsane gibi geliyor. Bu gibi ürünleri ancak çok meraklıları bir hafta boyu bir yerlerde bulup alabiliyorlar. Çünkü artık bunlar kalıntı halde yetişir; ama o zaman İstanbul bu gibi şeyleri kendi yakın çevresinden de temin edebiliyordu.

Ekmek ve et için ise aynı durum söz konusu değildi. O Anadolu'dan gelmek zorundaydı. İtiraf etmek gerekir ki bizim Bağdat demiryolu dediğimiz Ankara-İstanbul, İstanbul-Afyon üzerinden Konya'ya bağlanan demiryolu etrafına yerleşen Rumeli göçmenlerinin ziraat faaliyetleri sonucu şehre tahıl akmaya başlayana kadar Türkiye, Rusya'nın ve Dobruca'nın buğdayına muhtaçtı. Ayrıca bunların çıktığı ülkeler Rusya'nın Odessa bölgesi gibi değildi, biz yabancı buğday yiyorduk.

İlk defadır ki Yunan muharebesinde 1890'dan sonra Anadolu'ya uzanan demiryolu sayesinde ordumuz Anadolu buğdayı yiyerek savaşabilmiştir. Hiç şüphesiz ki bu gibi modern ulaşım araçları bizim hayatımızda bir çağdaşlaşma sağlamıştır ve Fatih'te, Aksaray'da ve daha pek çok yerde artık eskisine göre daha rahat et, ekmek ve bilhassa sebze meyve buluyoruz. Asıl önemlisi Avusturya ve Rusya'nın kelle şekeri sayesinde, şehir bu problemi halletmişti. Ne zamana kadar? Birinci Cihan Harbi patlayana kadar. Harp patladığı zaman insanlar bu yabancı ithal şekeri bulamadılar. Kendi eski alışkanlıklarını yani bal, pekmez vs. kullanmayı da kaybettikleri için düpedüz şekersizlikten dolayı hastalandılar. Herkes biliyor ki bu gibi kıtlığın mühim tezahürü, insanların uyuz hastalığına yakalanmasıdır. İnsanların *influenza* gibi birtakım hastalıklara karşı dayanıksız olmasından dolayı telef olduğu görülüyor. Birinci Cihan Harbi'nde İstanbullu bu yüzden çok kayıplar vermiştir.

Bütün bunlar bir gerçeği gösteriyordu. Türkiye ziraî bakımdan kendi atıl kaynaklarını işlemek, kullanmak zorundaydı. O nedenledir ki Cumhuriyet döneminde ilk yapılan iş şeker fabrikaları kurmak olmuştur. Bugün bizim bunaldığımız ve "artık üretiminden vazgeçelim, astarı yüzünden pahalıya mal oluyor" dediğimiz şeker bu yüzden devleti yönetenler için stratejik bir maddeydi. Onsuz yaşayamayız, onu üretmezsek yapamayız deniyordu.

Hiç şüphesiz ki İstanbul mutfağının zenginliği ve bir geleneksel ekonomide, gelişmemiş bir ulaşım sisteminde bulunmayacak gıdaların bile hem İstanbul'a hem de bazı vilayetlere getirilmesi insanların ağız tadında bir inceliğe neden olduğu gibi, onların kıtlığa karşı da tahammülsüz olmasını sağlamıştır. Birinci Cihan Harbi içinde millet çektiği sıkıntılara hiçbir şekilde tahammül gösterememiştir. Oysa aynı sıkıntı Viyana'da da yaşanıyordu,

Berlin'de de yaşanıyordu. Muhtemelen bizde tevdiat ve karne sistemi oradaki kadar iyi işlemiyordu.

Harbin sonlarında ölen Abdülhamid Han Beylerbeyi Sarayı'ndan ebedî istirahatgâhı olan Divanyolu'ndaki Sultan Mahmut Türbesi'ne doğru uğurlanırken, bu yüzden bütün evlerin pencerelerinden sarkan mahalle hatunları ve halk; "Bizi doyuran padişahım bırakıp nereye gidiyorsun" diye hem ağlamışlar hem de günün hükümetini protesto etmişlerdir. Kolay değildi, uzun süren topyekûn bir harbe hazırlıksız olarak girmiştik...

İkinci Cihan Harbi'nde de, savaşmadığımız halde darlık korkusuyla hükümetin gıda maddeleri üzerinde kontrol kurması aynı neticeyi doğurmuş ve pahalılık meydana gelmiş, bu da uzun zaman unutulmamıştır. Tatsız meseleleri bırakalım. Ancak şurası bir gerçek ki bu iki cihan harbi Türkiye'de bu konuda bir iradeyi de ayağa getirmiştir. Yani şunu söylemek istiyorum; Türkiye organize olmuştur.

Harpten sonra Türkiye en uzak ücra köyün bile pazara mal çıkarabilmesini sağlamıştır. Aslında, bugünkü Türkiye'de 19. yüzyılın şehirleri gıda bakımından sıkıntı çekmiyorlar. Ara sıra meydana gelen zeytinyağı kuyrukları dışında da biz her istediğimizi buluyorduk. Bugün bu sorun da yok ve beslenme alanında Avrupa'nın en ucuz geçinebilen ülkesiyiz.

OSMANLI SEYAHATNAMELERİ

Hiç şüphe yok ki, Osmanlı Devleti ve daha evvel onun selefi olan Selçuklu İmparatorluğu hakkında bilgi edindiğimiz kaynakların başında yabancı seyyahlar gelir. Vatanımız 11. asırdan itibaren Türkleşti. Bunu bizden çok daha önce 12. asırdan itibaren burada ticaret ve diplomasi ile uğraşan İtalyanlar; ülkemizi *Türchia*, yahut *Turcmenia* diye söylüyorlar. Yani Yakındoğu'yu iyi tanıyan ve burada ticaret yapan İtalyanlar, Cenevizler, Venedikliler topraklarımıza *Türkmenya* veya *Türkiya* adını o zaman vermişlerdir. Biz ise imparatorluk misyonumuz, iddiamız dolayısıyla topraklarımıza Rum ülkesi, Rum iklimi, Rum Selçukluları, Rumeli gibi isimler vermişizdir. Bu Roma'yla ilgilidir. Buraları gezen insanların notları çok önemlidir.

Miladi 1135'ten itibaren Türkiye üzerindeki sistematik ve devamlı raporları bugün Vatikan arşivlerinde bulmak mümkündür. Bu en eski arşivdir. Hiç şüphesiz ne olduğunu henüz tam bilemediğimiz Venedik ve Cenova arşivleri de bu zenginliği tamamlamaktadır. Basılı eserler çoktur. Sadece 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyası üzerine yazılan seyahatnamelerin sayısı 5000'i geçmektedir. Türkiye üzerine okuduğumuz en eski Fransızca ve Almanca seyahatnameler daha öncesine yani Osmanlı öncesine

uzanmaktadır. Bunlar Bizans İstanbulu'ndan geçmişlerdir ve elbette ki Türkler'in elinde olan o zamanki Anadolu'yu da canlı bir biçimde anlatmaktadırlar. İşte Kastilya elçisi *Klavijo'dan* biraz sonra II. Murad devrini anlatan ünlü Fransız gezgin *Bertrandon de la Broquiere* ve gene aynı döneme ait bir başka Alman gezgin daha doğrusu esir ve gözlemci *Hans Schiltberger* bunların başında gelir. Üstelik *Hans Schiltberger* Tatarca yani Kırım-Kazan Çağatay Türkçesi ile bir "pater noster-gökteki babamız" duasını da kaydetmiştir. Bu çok enteresan bir olgudur. Demek ki misyonerler daha o zamandan Türk halklarına yönelik propaganda olarak İncil ve dua metinleri gibi şeyleri hazırlamaktadırlar.

Avrupa halkı Doğu ile ilgileniyor. İşin daha da ilginci bu kitaplar, meselâ Hans Schiltberger'in kitabı matbaadan evvel yazılmıştır ve matbaa icat edilip kullanıma geçmeden çok evvel el yazmasıyla onlarca nüshası etrafa dağıtılmıştır. Yani matbaadan evvel bazı milletler o kadar okuyor ki Türkiye'yi dahi tetkik ediyorlar. Bu zenginliklerin ortasında gerçekten seyahat, felsefe ve coğrafya edebiyatının şaheserleri vardır. 17. asrın ünlü Fransız'ı *Jean Chardin, Paris'ten Tiflis'e ve Paris'ten İsfahan'a* başlıklı seyahatnamelerin yazarıdır. Burada canlı ve bize hakikaten çok şeyler öğreten seyahat tasvirleri yanında başka bir şey daha görüyoruz. Avrupalı artık Şark'a yani Akdeniz'in doğusuna; "atıl, değişmeyen, gelişmeyen ülkeler" diye bakmaya başlamıştır. Chardin bu görüşünü "Asya'da hiç bir şey değişmez. Bir atalet vardır. Avrupa'da ise devamlı değişme vardır" diye ifade etmektedir. Artık Avrupalı'nın kendine tapınmasının doruğa ulaştığını, 17. asırda yani Barok aydınlanma çağında *Jean Chardin* gibi fevkalâde bir yazarın kaleminde görebiliyoruz. Aynı şeyleri Fransız aydınlanma çağının önemli seyyahlarından biri olan, bilhassa Doğu Akdeniz seyahatnamesini (*Voyages de Levant*) yazan ve "İran ve Türkiye'de Altı Seyahat" başlığıyla kitaplarını yayınlayan *Jean*

Ok Meydanı'ndan İstanbul. *William Henry Barlett.*

Baptiste Tavernier'de de gözlemliyoruz. Bu iki gezginin notları, hakikaten sadece verilen bilgi bakımından değil; ayrıca artık Garplı'nın Şark'a nasıl bakmaya başladığını daha doğrusu Garplı'nın Şark diye bir kavram ve medeniyet yarattığını göstermesi bakımından da önemlidir.

Başka yönlere bakalım. Bize devlet ve toplumumuz hakkında bilhassa toplumsal yaşayışımız hakkında çok ilginç bilgiler veren "*Navigation into the Turkie*" (Türkiye'ye Deniz Yolculuğu) adlı eseriyle *Nicolas de Nicolay*'dır. Dikkatinizi çekerim bugünkü İngilizler gibi *Turkey* diye yazmıyor; gerçi memleketimizi hindiye benzetiyorlar diye komplekse girmemize gerek kalmıyor, ama *de Nicolay* düpedüz *Turkiye* yazıyor.

16. asır sonunda ülkemize gelen Salomon Schweigger oldukça mutaassıb bir Protestan papazıdır. Seyahatnamesindeki bilgilerin yanında daha çok bu dünyaya bakışı ilginçtir. Onun yeniden tıpkıbasım haldeki seyahatnamesine bakarsak, bizim Topkapı Sarayı'nı nasıl anlatıyor görürüz. Bu yeni zaman Al-

mancası, kendine has grameri, kelimeleri ve yazardan yazara değişen imlâsıyla çirkin bir metindir. Eser gerçi dilimize son zamanlarda kazandırılmıştır. Türk hamamını tasvir eden sayfasında her Batılı'nın korkulu rüyası olan Türkler'in ordularını görürüz. Bunu anlatmaktan ve çizmekten kendilerini alamamaktadırlar. *Schweigger*'in çok ilginç gözlemleri vardır: "*Adamlar hamamda bile bir örtü kuşanıyorlar. Ne kadar edepli insanlar. Bu edep ve namusu bu barbarlardan öğrenmemiz lazım*" diyor. Bir başka gözlemi: "*Evleri o kadar fakir ve hem de o kadar pahalıdır ki, bizdeki okkalı bir burjuva evinin fiyatına mal olmaktadır*" diyor. Daha ilginç bir gözlemi: "*Bütün sahte dindarlar gibi Allah'ı aldatmak için büyük mabetler ve kamu eserleri yaparlar, oturdukları ev bir şeye benzemez*" diyor.

Viyana'ya giden elçilik heyetinde de bulunduğu için Osmanlı dışı ülkeyi de tasvir eden Evliya Çelebi, bugün sadece bizim değil; bütün tarihçi âlemin ve bütün Avrupa dünyasının merakla takip ettiği bir kaynaktır.

Evliya Çelebi bir kere, keskin hicvi zekâsıyla ve hiciv merakıyla olmadık tezatları gözleyip kaleme almıştır. Ayrıca fevkalâde kulağı olduğu için fevkalâde lisan kaydı yapabilmektedir. O kadar ki bugün kaybolup giden Kafkas dillerinin bazı izlerini onun seyahatnamelerinde bulmak mümkündür. O yüzden Kafkasyalılar için vazgeçilmez bir kaynak haline gelmiştir.

Evliya Çelebi'nin de yanıldığı yerler vardır. Hayalinin ürünü olan yerler olabilir. Arada sırf eğlence olsun, espri olsun diye damdan dama atlarken donan kedi gibi unsurlardan da söz edebilir. Ancak şunu unutmayalım ki, seyahatnamesi incelemekle bitmeyecek bir Türkoloji, bir Türk dili kaynağıdır. İncelemekle bitmeyecek bir coğrafya ve kültür kaynağıdır. Abidevî bir eserdir. Evliya Çelebi gibisi ne daha evvel ne de ondan sonra bizde olmuştur; ne de Avrupa'da kolay rastlanır.

Hiç şüphesiz ki Evliya Çelebi gibi olmasalar da bugünlerde yeniden ortaya çıkan kaynaklar vardır. Hepimizin bildiği *Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi Seyahatnamesi* buna bir örnektir. Fransa'da Rejans Dönemi dediğimiz, yani XV. Lui'nin çocukluk krallığına rastlayan bu dönemi Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'den öğrenecek değiliz. Resmi, gayri resmi kayıtlar, mektuplar, kitapların haddi hesabı yoktur. Birçok milletin âlimlerinin incelediği bu kaynaklara; Fransa medeniyetinin, Garp medeniyetinin kaynağı olan bu kitaplara rağmen niye insanlar hâlâ hem de sadece Türkologlar değil, Fransız sosyologları ve bütün Avrupalı sosyologlar, tarihçiler Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin sefaretname tercümesine saldırıyorlar. Çünkü bu eserde başka bir göz, başka bir eleştiri, başka türlü bir takdir söz konusudur.

Buradan şu çıkıyor; herhangi bir medeniyet geçmişini anlamak için sadece evrak kalabalığına, sadece ecdadı ve kendi büyükbabalarının tuttuğu notlara değil; ayrıca başkalarının da değerlendirmesine muhtaçtır. Bunun böyle olduğunu bilmemiz gerekir. Hele Osmanlı medeniyeti ve devleti gibi çeşitli milletlerin coğrafyası üzerinde kurulmuş, birçok etnik grubu idare etmiş, altı asır yaşamış ve yeniçağlara hükmetmiş cihanşümul bir devletin içtimaî hayatını, ekonomisini ve kültürünü anlamak için bu kaynaklara başvurmamız kaçınılmazdır.

19. yüzyıl ise değişiklik asrıdır. Şimdi 19. yüzyılda *Olivier* gibi birisi çıkıyor. Sonra *Texier, Mordtman* gibileri çıkıyor ki, bazıları gerçekten nitelikli adamlardı. Bunlar artık sadece maddi çevreye değil; bu medeniyete de kendi ön yargılarıyla yaklaşıyorlar. Çok bilgili kişiler oldukları hatta Türkçe bildikleri için bu ön yargıları bir yana atamayız ve elimizin tersiyle de itemeyiz. Dikkatle anlamak zorundayız. Unutmayın ki 19. yüzyılın Türk seyahatnameleri de çok ilginçtir. Meselâ direktör *Âli Bey*'in Bağdat'a ve Hindistan'a kadar giderken yazdığı "jurnal" son derece

ilginçtir. Zamanın Bağdat'ına, ki bu aşağı yukarı Midhat Paşa'nın reformlar yaptığı bir Bağdat'tır, Âli Bey nasıl yaklaşmaktadır, nasıl gözlemlemektedir; Hindistan'a nasıl bakmaktadır? Bütün bunları bu kitapta bulabiliriz. Ayrıca bu devirde, Türkler'in kaleme aldıkları Hindistan seyahatnameleri çok ilginçtir.

Asıl önemlisi 20. yüzyılın Türk seyyahı, ki başlarında Falih Rıfkı Atay gelir, dış dünyaya nasıl bakmıştır? Balkanlar'a, Batı Avrupa'ya, komünist Rusya'ya, Faşist İtalya'ya ve o zamanki Britanya Hindistan'ına... Her yerde bir siyasî görüşün, bir dünya görüşünün izlerine rastlamamak mümkün değildir. Seyahatnameler bu bakımdan sadece maddî olayları, maddî varlıkları ve geçmişi tespit edebileceğimiz kaynaklar değil; fakat aynı zaman da tarihçi için anlaşılması en zor olanı anlaşılır kılan kaynaklardır: İnsanların zihniyeti, kafalarının içi, dünyaya ve komşuya bakışları gibi...

Bu bakımdan seyahatnamelerin Türkçe'ye de derhal çevrilmesi, çeviri yoluyla kazanılması gerekmektedir. Oysa bunu yapmak bir yana, bizler seyahatname yazan hem de iyisini yazan kendi ecdadımızınkini bile eski harflerden yenisine aktaramadık. Bununla beraber, bu seyahatnamelerin, gazetenin, mektubun, resmî evrakın, resmî kayıtların veremediğini verecek kaynaklar olduklarını unutuyoruz.

OSMANLI SARAYLARI — TOPKAPI SARAYI

Osmanlı İmparatorluğu'nun sarayları ve şaşaası üzerine çok söz söylenir; çok slogan atılır. Bütün bir nesil, okul kitaplarında yer alan "Maliyenin iflası ve saraylar" hikâyesiyle büyümüştür. Oysa insanlarımız, son on yılda Avrupa'nın ve Rusya'nın başkentlerini gezmeye başladıktan ve buradaki saray ve kasırları gördükten sonra daha iyi fark ediyor; 19. yüzyılın Osmanlı devlet tüketimi diğer büyük devletlerle mukayese edilemeyecek ölçüde mütevazıdır.

Unutulmasın ki Osmanlı İmparatorluğu "büyük devletler" denilen kategoridendir. Büyük devletlerin kendilerine has protokolü olur. Bu protokolün kendine göre gerekleri vardır. Bunlar her şeyden evvel büyükelçi teati ederler. 20., 21. yüzyılda dünyada bütün devletler büyükelçi teati ediyor, önceki asırlarda ise az sayıda devlet birbiriyle büyükelçi teati ederdi. Bu devletlerin başkentlerinde diğer devletler "orta elçi" diyebileceğimiz veya "fevkalâde yetkili orta elçi" diyebileceğimiz görevliler, diplomatlar tarafından temsil edilirlerdi ve bu iki grup birbirinden farklıydı. Büyükelçiler bulundukları devletin saray protokolüne girerlerdi. Hükümdar veya devlet reisi nezdinde bunların oturdukları yerlerin adı saraydı, sadece residence değildi. Tıpkı İstanbul'daki

Palais de France vs. gibi ve buralardaki koruma da ayrıydı. Bu elçilerin gördükleri itibar da ayrıydı, meselâ bir sefaretin yolunun açılması ev sahibi hükümetin boynunun borcuydu. Sefaretlerin yakınında yapılacak inşaatlara dikkat edilirdi. Büyük bir sefaretin yakınında meyhane inşa edilemezdi, İstanbul'da açılamazdı. Gene aynı şekilde o büyük devletin sefirinin arabası, kayığı tanınırdı. Bunun protokolde önceliği vardı.

19. yüzyılda hiç şüphesiz ki bizim Topkapı Sarayı'nın mevcut devlet protokolüne hizmet verebilmesi mümkün değildi. Topkapı Sarayı'nda ne bir devlet reisi ağırlanabilirdi, ne muahede töreni yapılabilirdi, ne de artık burada bir sefirin kabulü mümkündü. Özellikle 1815 Viyana Kongresi'nden sonra diplomatik kurallar yeniden tespit edilmişti ve bu ortamda bizim ecdaddan kalma sarayın işlerliği hükmünü yitirmişti. O yüzdendir ki II. Mahmud Han haklı olarak bu sarayın dışında yaşamıştır. Her ne kadar onun zamanında yeni bir saraya geçilmemişse de, II. Mahmud'un oğlu Abdülmecid Han hepimizin bildiği gibi saltanatının son demlerinde Dolmabahçe Sarayı'na geçebilmiştir. Onun biraderi Sultan Abdülaziz Han zamanında Çırağan, Beylerbeyi gibi saraylar da bu protokole dâhil edilmiştir ve nihayet Sultan Abdülhamid Han Yıldız Sarayı'nı yaptırmıştır.

Dolmabahçe Sarayı ne Viyana'daki Hofburg ne Paris'teki Louvre ve Versailles, ne de St. Petersburg'daki şimdi Ermitaj Müzesi olarak kullanılan Kışlık Saray'la boy ölçüşebilir. Olsa olsa Peterhof'taki yazlık saray gibidir. Zaten Dolmabahçe Sarayı'nın göz alan iki bölümü Büyük Muayede Salonu ile Süfera Odası denilen, sefirlerin itimatnamelerini takdim edip kısa süre padişah ile görüştükleri yerlerdir. Çok açıktır ki, muayede salonunda tahta çıkış (cülus) törenleri yapılır ve bu törenlerde, bayramlaşmalarda İmparatorluk protokolüne giren yüksek memurlar, ruhanî liderler ve başkentteki reisler padişahın huzurunda

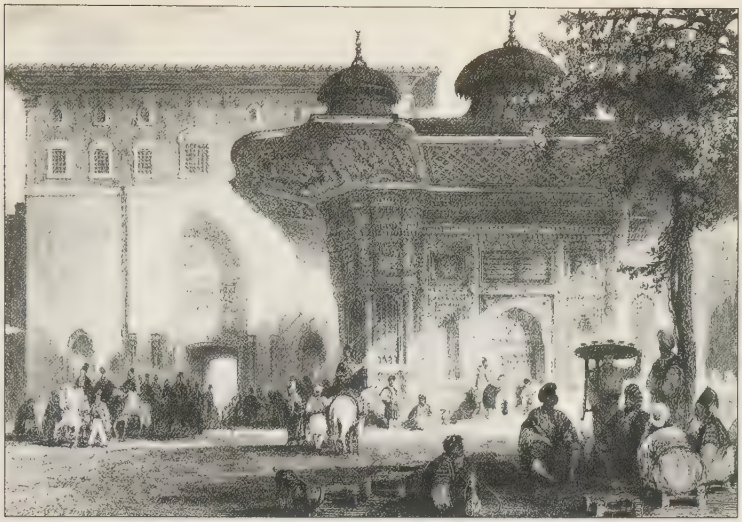
topluca bulunurlar... Gelen sefirlere itimatnamelerini takdim edecekleri bir yer lazımdır; bunun için de gösterişli, geniş bir salona ihtiyaç vardır. Ayrıca padişah kendileriyle sufera odasında konuşur. Bunun dışında bu sarayın hiçbir lüks tarafı yoktur. Tek lüksü şahane Boğaz manzarasıdır.

19. yüzyılda saraylara yapılan masrafların bir zarureti karşıladığı açıktır ve şu hususu söylemek gerekir: Tabiatın verdiği zarafet dışında bu sarayların çağdaş devletlerinkiyle karşılaştırılacak bir tarafı yoktur ve hele hele Osmanlı Devleti'nin protokol bakımından büyük devletler arasında bulunduğunu görürsek durum hiç de iç açıcı değildir.

Aslında bu çok ilginç bir konudur. Osmanlı cemiyetinde saray, yani ne vezirler ne de diğer yöneticilerin hususî konakları pek parlaktır. Hatta Müslüman olsun Hıristiyan olsun, meselâ ruhanî reisler için de bu eksik söz konusudur. Hiçbir zaman patrikin Roma'daki papa gibi yazlık veya kışlık bir sarayı bulunması söz konusu değildir. Vezirlerin aynı şekilde zengin bir konağa, saraya sahip olmadığı görülür. Hatta padişah için de bu böyledir. Bütün asırları, bütün mekânları büyüleyen Süleymaniye gibi bir eseri yaptıran Kanunî Sultan Süleyman'ın Topkapı Sarayı'ndan çıkmak aklına gelmemiştir. Yani ünlü mimara büyük süslü bir saray yaptırmak söz konusu olmamıştır. O koca imparatorluğun müreffeh baş vezirleri Damat Rüstem Paşa ve onun haleflerinden en uzun süre vezir-i azamlık yapan Damat (veya Şehit) Sokullu Mehmet Paşa veya onun haleflerinden Damat Siyavuş Paşa'nın da ünlü bir sarayı veya konağı yoktur. Zaten olamaz; çünkü damatlar âdet üzere padişahın kızı veya kız kardeşinin, eşlerinin, sultanların sarayına, konağına yerleşirlerdi. Ne var ki onlardan da pek bir kalıntı yoktur. Ünlü Esma Sultan'ın Boğaz'daki sarayının sadece ismi kalmıştır. Oradaki binanın o sarayla alâkası yoktur. Burada bir başka konunun üzerinden geçmek durumundayız...

Başkentteki, bilhassa 19. asırdaki sefaret sarayları âdeta bizim ve devleti yönetenlerin mütevazı konaklarıyla alay eder konumdadır. Tepebaşı'ndaki ünlü Britanya sefareti, Fransa sarayı dediğimiz Fransa Büyükelçiliği... 16. asırdan beri yerinde bulunan ünlü Venedik Sarayı, yani Venedik elçiliğinin bulunduğu yer ki sonradan Avusturya-Macaristan Büyükelçiliği oldu ve 19. asırda İtalya ile münasebetimizin henüz kurulduğu zamanlarda İtalya'nın büyük bir devlet olarak 20. asır başında yaptırdığı fakat kullanmadığı Maçka'daki ünlü İtalyan Büyükelçilik binası... İtalya Büyükelçilik binası bugün sanat mektebi olarak kullanılmaktadır. Bu binalara baktığımız zaman, bunlarla boy ölçüşecek ne bir vezir konağımız ne bir sadrazam ikametgâhımız vardır. Müthiş bir tevazu göze çarpmaktadır. Bu tevazunun bir ahlakî anlayış yanı olduğu gibi bir malî imkânsızlığı da tartışılabilir. Başkentte büyük saray ve konaklar pek az sayıdadır.

19. asırda İstanbul'daki, yani İmparatorluk başkentindeki bu büyük sefaret saraylarıyla boy ölçüşebilecek bir başvezir konağı, bir vezir konağı yoktur dedik. Şüphesiz bir tüccarın, sanayicinin evinden de söz edilemez. O kadar ki bu yapılanmalar ancak ve ancak belki Mısır'ın zenginliğini İstanbul'a taşıyan Hıdiv ailesinin kasırları, köşkleri, konaklarıyla örtülebilir. Gerçekten de Sait Halim Paşa'nın Bebek'teki sarayı, ki bugün Mısır Başkonsolosluğu'dur veya Yeniköy'de yanmış olan ahşap konağı veya Çubuklu'daki Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın şimdi Belediyeye ait olan ünlü konağı bir istisna addedilir ve bunun gibileri çok yoktur. Süleymaniye'de Bahriye nazırına yapıldığı zaman büyük dedikodulara sebep olan Kayserili Ahmet Paşa'nın konağı Kültür Bakanlığı tarafından restore edildi. Bu konağı da gidip gördüğünüz zaman Mısırlılarınki'ne göre ne kadar mütevazı ve fakir kaldığını görürsünüz. Aslında İstanbul'daki zenginliğin ne Kahire'yle ne İskenderiye ile karşılaştırılması mümkün değildir.

Topkapı Sarayı birinci kapısı (Bâb-ı Hümayun) ve 3. Ahmet Çeşmesi. *Thomas Allom.*

Hele hele 19.-20. yüzyıldaki Rusya'nın zenginlikleriyle mukayese edilemez. Nitekim ünlü romancımız Midhat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul*'da bunu çok güzel ifade etmektedir. Romandaki hırsızlığı ve yolsuzluğu belirtilen II. Abdulhamid'in Bahriye nazırının mermer köşkü, İstanbul'a sığınan ihtilal kaçkını bir Rus prensin gözünde hiçbir şey değildir. Onların Rusya'da bıraktıklarıyla mukayese bile edilemez.

Üzerinde durulacak bir konu da Topkapı Sarayı'nın zenginliğinden ve ihtişamından çok kendine has karakteri, has çizgileri ve ananeleridir. Zaten Topkapı Sarayı Osmanlı İmparatorluğu tarihini bir ananevi, bir baba ocağı gibi kaplamıştır. Padişahlar burada oturmasalar da ölüm halinde naaş burada defnedilir ve tabii yaşarlarken de sünnet burada yapılırdı. Topkapı Sarayı bir ananedir ve buradaki yaşam bilmemiz gereken bir çizgidir. Ayrıca Osmanlı devlet anlayışı bu sarayın her bölümünde ve her köşesinde göze çarpmaktadır.

Topkapı Sarayı ikinci kapısı (Bâbüsselâm). *J. A. Pierrion.*

Topkapı Sarayı 19. yüzyıla kadar devletin eviydi. Saray dünyanın en güzel noktasında bizim "Sarayburnu" dediğimiz uçta yer alır. Şehrin her tarafından görülür ve şehrin her tarafından göründüğü bilinen bu saray, aslında zaman zaman yapılan ilavelerle, bir tek devirde meydana gelmemiştir; fakat buna rağmen sarayın âdeta birbirini tamamlayan bir görünümü vardır. Şurası çok açıktır; bakıldığı zaman Sultanahmet ve Ayasofya ile birlikte bir bütünlük teşkil eden sarayın; bu profili bozduğunu kimse söyleyemez, aksine, hatta düzeltmiştir. O görünüm bir zenginlik, bir ilave getirmiştir. Fatih şehre girdiği ve Bizans kayserlerinin sarayına baktığı zaman kimin dilinden çıktığı bilinmeyen, tartışılan bir beyit terennüm ettiği rivayet edilir:

"Bum nevbet mizened der tarem-i Afrasyâb

Perdedarî mikoned der kasr-ı kayzer ankebud"

"Afrasyâb'ın, o büyük İran İmparatoru'nun sarayında, baykuş nevbet çalıyor, yani bando görevini yerine getiriyor" diyor. Çünkü hükümdarların kapısında böyle bir yeniçeri mehter takımı gibi nevbet vuran bir takım vardı. "Kayserlerin sarayında, perdedarlık yani protokol şefliği görevini örümcekler yapıyor" diyor. Bu hazin bir ifadedir; fakat tabii Topkapı Sarayı hiçbir zaman bu duruma düşmemiştir. Cumhuriyet devrinde de harap olan sarayın yeniden restorasyonu, korunması söz konusudur. Bugün Topkapı Sarayı

Topkapı Sarayı üçüncü kapısı (Bâbüssaade).

maalesef turizmin tahaccümü altında bunalmaktadır. Şurası çok açıktır; Osmanlı sarayındaki bazı eserlerin bir an evvel kurulacak millî bir müzeye nakledilmesi gerekiyor. Ayrıca Topkapı Sarayı artık Osmanlı hükümdarlarının 19. yüzyıla kadar oturdukları, ondan sonra bir ritüel, uhrevî merkez olarak muhafaza ettikleri bir yer olarak korunmak zorundadır. O nedenledir ki onun içindeki ritüele riayet edilmiştir. Meselâ Hırka-i Şerif'te 24 saat Kur'an okuma âdeti Cumhuriyet devrinde de devam edilen bir âdettir. Bugün de buna riayet ediliyor.

Topkapı Sarayı her şeye rağmen Osmanlı medeniyetini bütün şatafatıyla nakleder. Meselâ Bab-ı Hümayun yeniden tamir edilmektedir; çünkü devletin kapısıdır. Zaten Topkapı Sarayı da kapısında toplar olduğu için halkın verdiği bir isimdir. Bâbüsselâm âdeta devlete gösterilen saygının kapısıdır. Bugün müzelerin gişelerinin bulunduğu bu kapıdan girerken Sadrazam Paşa dâhil, kimse at üzerinde kalmazdı. Herkes atından inip yürürdü ve nitekim bu avlunun kenarındaki kubbenin, ki âdeta İmparatorluğun cihanşümul karakterini temsil eder ve İstanbul'un her

yerinden görünür, *Kasr-ı Adl* gibi kendine has unvanları vardır. Devleti yöneten iç kabine mesafesindeki yüksek görevlilere de *Kubbealtı vüzerası* denirdi. Cuma günleri burada temyiz görevleri yerine getirilirdi. Gene burada her üç ayda bir yeniçerilere ulufe dağıtılırdı. O zaman buradaki gulgule, yeri göğü inletirdi ve bu günler de başkentteki yabancı elçilerin orada bulunmalarına dikkat edilirdi.

Mutfak bugün eşine rastlanmaz bir çini-porselen zenginliğini barındırmaktadır. Osmanlı sarayının mutfağı 19. asırda bile zarafetin, zenginliğin ifadesi olduğu gibi Sarayın civarına da yemek dağıtılan, yemek çıkarılan bir yerdi. Nihayet Harem bir müesseseydi. Harem aristokrasinin bulunmadığı, devşirme sisteminin cari olduğu bir kurumdu. Yönetici seçkinlerin, halkın en alt tabakalarından, devletin yönettiği uzak köylerden gelen insanların yetiştirildiği Enderun'un dişi muadili gibiydi. Böylelikle kadınlı-erkekli bir elit zümre yaratılır, yetiştirilirdi. Bu Harem'e giren genç kızların içinde Türkçe'yi çok iyi öğrenenler vardı, bizzat Hürrem Sultan örneğinde görüldüğü gibi. Hiç şüphesiz ki Harem'de de kendine has eşitsizlikler vardı; dünyanın her yerinde, her kurumunda görüldüğü gibi…

Osmanlı sarayının içindeki Enderun müessesesi, ki buna bir okul diyoruz, aslında bir yetiştirme tarzıydı ve protokolü devletti. Osmanlı sarayının içindeki hazine dairesi, Osmanlı sarayının içindeki mutfak, dış koğuşlar, iç koğuşlar ve bugün demiryolunun kapladığı denize kadar olan sahadaki bostanlar, bahçeler, her biri kendine has bir âdeti, bir müesseseyi barındırırdı. Meselâ İstanbul sahillerinin sorumluluğu Saraya aitti, Bostancılar ocağı asayişi sağlardı. Gene sarayın içindeki bazı kuruluşlar, meselâ altı bölük halkı dediğimiz sipahiler, Kapıkulu süvarileri İstanbul ve Sarayın asayiş ve korumasından sorumluydu.

Tüm saraylar da tıpkı insanlar ve cemiyetler gibi işlevlerini başka kurumlara devrederler. Klasik devir Osmanlı sarayı, bizim Topkapı Sarayı dediğimiz Saray-ı Amire de 19. yüzyılın modern dünyasında devletler sistemi içerisindeki bir büyük devletin klasik evi olarak işlevini tamamlamış ve görevini yenilerine devretmek zorunda kalmıştır.

İSTANBUL'DA ULEMA SEMTLERİ

İstanbul'un merkez semtleri diyebileceğimiz Süleymaniye, Vefa, yanı başındaki Vezneciler, Zeyrek, Fatih ve Fatih Çarşambası *ulema semtleri* diye adlandırılabilir. Sebebi de şudur: Fatih Sultan Mehmet Han, Fatih Camii çevresinde "Sahn-ı Seman" dediğimiz Avrupa dillerinde *auditorium e* anlamındaki en yüksek tahsil kurumunu meydana getirmiştir.

Burayı bitiren kimseler 16. asırda Kanunî Sultan Süleyman'ın, Süleymaniye Camii civarında ihdas ettiği Süleymaniye medreselerini de, ki onlar daha yüksek bir kademeydi, ikmal ettikten sonra İstanbul Ruûsu alırlar. İmparatorlukta gerçek anlamda Kadı, Müderris ve İfta makamında müftü olabilmek için "İstanbul Ruûsu" aranırdı. İstanbul Ruûsu'nu alamayanlar, bu imtihandan geçemeyenler gerçek anlamda tahsilli, terbiyeli, medreseli kişiler sayılmazlardı. Bu semtlerin civarında da buna yönelik bir hayat oluşmuştu. Talebeler medresede yatar, kalkar, orada çalışırlardı. Bazı müderrisler oraya gelir, dersini verirdi. O medresenin profesörüydü. Bazılarını Süleymaniye dersiamı veya Fatih dersiamı diye duymuşsunuzdur. Başta talebeleri ve meraklıları olmak üzere insanlar, büyük camilerdeki ders günlerinde onları dinlemeye giderlerdi.

Çok ilginç bir şeydir ki, 19. yüzyıldaki büyük eğitim reformumuz tamamen medreseye karşıdır ve medresenin dışında bir eğitim sistemi kurmaya yöneliktir. Bunların bile bu civardan ayrılamadığını görürüz. Yani birtakım mektepler, ki bunlar ileride Darülfünun'u meydana getirecektir, bu semtlerde oluşmuştur. Hatta ulema sınıfı bile kendini yeni hukukî dünyaya, yeni mevzuata uyarlayabilmek için yeni bir müessese meydana getirmiştir. Medresetü'l Kudat, Mekteb-i Nüvvab da denen bu modern kadı medresesi çok ilginç bir şekilde modern hukuk mektebinden daha Batıcı, daha Romanist hukuk sistemine yatkın ve ilk defa müderrislerin keyfine göre değil de, belirli ders saatlerinde belirli derslerin okunabileceği programla hayata girmiştir ve bizim 20. yüzyılın hukukçu deposu da bu müessese olmuştur.

Yine Mercan İdadîsi ve Darüşşafaka gibi birtakım kurumların da buralarda, bu semtlerde yer aldığı aşikârdır. Üzerinde durulacak şey, bu semtlerin tarihi ile imparatorluğun kültürel tarihinin iç içe geçişidir. Bir kere buralardaki Türkçe, İstanbul Türkçesi dediğimiz şivedir. Bu şive ben çocukken kulağıma çalınmıştır. Meselâ birtakım yaşlı teyzeler, ki bu yaşlı ve görgülü İstanbul hanımlarının formel tahsili yoktu, yani bunlar lise üniversite gibi eğitim görmemişlerdi. Görselerdi bu şiveyi muhafaza etmelerine imkân olmayacaktı. Meselâ bunlar "gelecek Perşenbe" demezler de "gelcak Perşenbe" derler. "Çamaşırı yıkayorum çıkmıyo bu kir". "Oluyor" değil "bu oluor" diyor. "Oluyor" da değil, "oluyor" gibi söylüyor, "Falanca efendi duvarı yıkıyor" gibisinden Türkçelerdi. Bunlar çok ilginç; bazı İ'leri Ü diye telaffuz ederler. Gayet temiz konuşurlar ve bozuk cümle kurmazlardı. Hiç tahsili olmayan insanlar nasıl anlayacak, derlerdi. Bizim bugünkü üniversite mensuplarından, talebelerinden çok daha zengin bir Arapça, Farsça kelime dağarcıkları da vardır yerine göre. Bu semtlerin halkıydı onlar, buralarda yetişirdi.

Eyüp sırtlarından İstanbul. *W. H. Leitch.*

Bu saydıklarım ve medrese mensupları, hocalar, yüksek bürokrasi mensupları bu semtlerde otururdu. Zengini, fakiri mevzuubahis değildi. O zamandan hatırladığım, fotoğraf arşivlerinden de görebilirsiniz, kalan bazı sokaklar var. Neredeyse yıkıldım yıkılacak bir buçuk katlı bir ahşap evin yanında bir konak yer alıyor. Görmek isteyenler bu manzarayı halen bugün Hırka-i Saadet'in etrafında Karagümrük'e yakın semtlerde görebilirler. Görürsünüz bu topoğrafik yapıyı. Bu ilginç bir şeydir. Fatih Camii âdeta görevi başında ölen sadrazamların cenazesinin kılındığı bir mekândı. Bunların mezarları da bu haziredeydi ve bazı büyük âlimlerinki de buradaydı.

19. yüzyılın medreselerinin çıkardığı ilk ve son güneş diyebileceğimiz Ahmet Cevdet Paşa'nın yuvarlak bir sütun biçimindeki mezar taşı buradadır. Bu mezar biçimi Avusturyalı şarkiyatçı Hammer'ı bile o kadar cezbetmişti ki, adamın Viyana civarında Klosterneuburg'taki mezarı bu şekildedir. Ahmet Cevdet Paşa'nınki gibi silindir bir taştır. Üstünde de Arap harfleriyle "Hüvelbaki, müverrih ve mütercim-i elsine-i selase Yusuf bin

Hammer" yazıyor. Hatırladığım kadarıyla, hiçbir haç falan yok, tamamıyla oryantal üslûbda bir mezar taşıdır. Son derece de ağır, bugünkü mezarlar gibi böyle mutantan bir gösterişe, zevksizliğe kaçmayan basit, ama ağırlığıyla kendisini hissettiren bir mezar taşı...

Nasıl ki kimi mezarlıkta, ölen genç kızların, genç gelinlerin ve orta yaşlı hanımların böyle çiçeklerle donanmış mezar taşlarıyla o havaya giriyorsunuz, nasıl ki bazılarında birtakım tarikat şeyhlerinin ve mensuplarının mezar taşlarına baktığınızda kendinizi dergâhta zannediyorsunuz, işte Fatih Camii'nde de böyle bir hava vardır.

Fatih çevresi Osmanlı yazılı edebiyatının yanı başında talebe dedikodusunun, çatışmasının olduğu bir yerdir. Birkaç tane medreseli isyanı, camide falanca mollanın vakası gibi olaylar vardır. 17. asırda Üstüvani Mehmet Efendi'nin takımı bugünkü Arabistan Vahhabileri gibi her şeye bidat ve yasak diyorlar. Meselâ camide makamla kamet getirmek de yasak. Oysa İstanbul camilerinin en büyük özelliği müezzinlerin güzel kamet getirmeleridir; o kadar güzel sesle ve o kadar makamla kamet getiriyorlar ki, bu âdeta İstanbul zariflerini çeken bir olay ve mutlaka büyük camilere gidiyorlar. Hatta bir müezzin makamla kamet getirdiği için, secdeye varan adamlar "Sübhane Rabbiyel alâ"nın, "alâ"sını fazla uzatmışlar, yüksek sesle iltifat ediyorlar müezzine. Kadızadeliler bu gibi incelikleri yasaklamaya kalkıyor. "Bu bidat'tır" diye hadise çıkarıyorlar. Tabii işin artık siyasete ve içtima-i anarşiye dönüştüğü çok açık.

Köprülü Mehmet Paşa, ertesi gün bunların üstüne güzelce yeniçerileri yollayıp sopayı çektiriyor. Üstüvani Efendi de Kıbrıs'a sürgün ediliyor. Çünkü bu tip hareketlerin devlet nezdinde hepsi serbesttir aslında, istediğin kadar tartışırsın; ama devlet nizamı-

nı, cemiyet nizamını bozmaya kalktığın zaman bunun cevabı bellidir. Meselâ çok ilginç bir biçimde Süleymaniye Medreseleri'ni gezdiğinizde bunu görürsünüz. Etraf bugün bile maalesef yıkıma terk edilen, bekâr işçiler tarafından istila edilen, *fevkani* denilen yüksek yapılar güzel ulema konaklarıyla doludur. Halen bugün bile yarı koruma tedbirlerimize rağmen ayakta kalmıştır. Burada bu zevki görürsünüz; ama bugünkü devlet ve bugünkü toplumun ilgisizliğine bakın. Her büyük kültürü aslında temsil eden aileler hiçbir yerde o kadar zengin değildir.

Bugün dahi, sizin kültürlü dediğiniz ülkelerden İtalya'da meselâ; Floransa'nın bir kilometrekaresini kaldırınız, ne kalır o Rönesans'tan acaba? Roma'nın iki kilometrekaresini yok ediniz, kendi haline terk ediniz. Ne kalır acaba o İtalya'nın Rönesans'ından Barok'undan? İki kilometrekareyi kendi haline bırakınız. Seine nehrinin iki yakasında Marais veya St. Michel'in arasına, Louvre'in arkasına Swiss Otel'i dikiniz. Fransa'nın o mutantan 14. Louis kültürü kalır mı? Moskova'da, Petersburg'da aynı şey olsun, ne kalır eski Rusya'dan? Maalesef bugünün Türkiye'si, Süleymaniye, Vefa, Zeyrek ve Fatih Çarşamba'dan oluşan iki kilometrekareyi kendi kaderine terk etmiştir.

Buranın bir kere tarihi topografyasının korunması gerekir. Buradaki ahalinin korunması gerekir. Bir şekilde orada eski İstanbul muhafaza edilmeli ve o kültürü geleceğe aktaracak kuşakların sübvansiyonla, malî destekle özendirmek yoluyla orada oturtulması lazım. Meselâ üniversitenin burada belirli kulüplerinin oluşturulması gerekir; oysa İstanbul Üniversitesi gibi bir kurum burada hoyratça binalarla o dokuyu ve hayatı yok etmiştir. Bu son otuz senenin içinde olmuştur. Bu gayretkeşliktir ama işte İstanbul'un merkezi gitmektedir. Bunun üzerinde ısrarla durmamız gerekiyor. Tarihi, her sütunuyla, her taşıyla, her kita-

Eyüp Mezarlığı'ndan Haliç. *William Henry Barlett.*

besiyle ifade eden bir semttir burası. Kirazlı Mescit Sokağı'ndan geçersin kendi haline bırakılmış, oradaki mescidin haziresine bakarsın neredeyse Bab-ı âli ketebesinin, memurlarının tam takım bir örneği divanhaneye girmiş gibi oradadır; oysa bunlar kendi haline terkedilmiştir. Restorasyon iyi yapılmamaktadır.

Şimdiki İstanbul müftülüğü, eski Şeyhülislamlık'tır ve Şeyhülislamlık olmadan evvel de burası *ağa kapısı* dediğimiz yeniçerilerin merkeziydi, yani bir nevi seraskerlik, Genelkurmay Başkanlığı'ydı. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra burayı Bab-ı Meşihat'e yani Şeyhülislamlık'a vermişler; ondan evvel böyle bir yer, Meşihat binası yoktu. Kitabe çok ilginç, "*Bab-ı fitneydi. Hak kıldı makam-ı ifta*" diyor; yani bir tarihi reaksiyondan, (bu 1240 tarihli) Vaka-i Hayriye'den hemen sonra konulan bir kitabe...

Kapıya bakarak sağa dönünce, köşede dünyaları süsleyen imparatorluğa damgasını vuran, yani o üç kıtadaki imparatorluğu imparatorluk olarak resimleyen o büyük adamın mütevazı türbesi göze çarpıyor. Bu, âdeta küçük bir satranç piyonu şeklindeki gayet

iddiasız köşe başı türbesi, tabiî ki Mimarbaşı Koca Sinan'a ait. Süleymaniye Camii'nin haziresine girdiğiniz zaman da ülkeler fetheden Kanunî Sultan Süleyman Han'ın ve birkaç kilometre ötede Yavuz Sultan Selim Han'ın türbelerinin, ülkeler fetheden imparatorluğu kuranların türbelerinin, başka şekilde mukayese edilemeyecek biçimde mütevazı olduğunu görüyorsunuz.

Sur içi İstanbul'da ne tarihi camilere ne de türbelere dikkat etmiyoruz. Bunları kendi haline bırakmış vaziyetteyiz. Bunların etrafına olur olmaz binaların yapılmasına, müesseselerin yerleştirilmesine sesimizi çıkarmadık. Koca İstanbul'da Sosyal Sigortalar Kurumu'nun, Merkez Bankası'nın yerleşeceği sanki başka bir yer yoktu. Bunları düşünemedik, falan veya filan enstitüleri buraya kurduk. İstanbul Üniversitesi'nin en atıl müesseseleri için buralarda lüzumsuz binalar yaptık. Buralarda dünya mirasına karşı sorumlu olacağımız yani bizim korumakla mükellef olduğumuz birtakım binaların etrafındaki yerleşmelere de dikkat etmedik.

Kilise Camii denen yani bir Bizans geç Paleolog kilisesi iken mükemmel bir şekilde camiye çevrilmiş bir bina ile az ötesindeki Atıf Efendi Kütüphanesi'nin, ki her bakımdan kültür tarihimizin bir kilometre taşıdır, bulunduğu sokağın ne yerleşimine ne yapılanmasına dikkat etmedik, burası atölyeler ile doluyor. Valens su kemerinin dibine kocaman bir tuğla bina yapılıyor. Bu çirkin yapıları dikmeye, bunlara göz yummaya ne hakkımız var? Bu binaların yapılması yetmediği gibi burada sefalet muhiti teşekkül ediyor. Bu tip gündelik oturulan veya ailelerin değil bekâr işçilerin ve henüz üretim sürecine tam girememiş yani günü gününe yaşayan nüfusun barındığı yerlere sefalet mahallesi denir. Bu bir edebi küçümseme lafı değil, sosyolojik tabirdir. Burası tabii çöpten geçilmiyor ve üstelik bu semt bir de Şeyh Vefa hazretlerinin makamıdır. İşte nihayet tarihi müesseselerimizden biri, gerçek Vefa bozacısı halen burada çırpınmaktadır.

Yazın şıra, kışın bozayla geçinmektedir. Orayı meselâ birçok İstanbullu bilmez ve dolayısıyla o damak tadını kaçırırlar. Vefa Lisesi'nin etrafındaki o güzelim doku mahvolmuştur. Çirkin dokuma atölyeleri ortaya çıkmaktadır.

İmparatorluğumuzun, tarihimizin, kültürümüzün iki buçuk kilometrekarelik merkezi dışında berbat edecek ve kendi haline bırakacak bir semt bulamıyor musunuz? Bunun üzerinde duruyorum ve soruyorum. Fatih Camii'nden ve Valens su kemeri (*aquaductus*) dediğimiz kemerin başından bir bakınız. Ta uzakta bir yanda Şehzadebaşı'yı, o çizginin sağında öbür tarafında Süleymaniye'yi görürsünüz. Sinan cetvel gibi şehri, bu büyük camilerle donatmıştır ve o arada tabii Yavuz Sultan Selim Camii geride kalmaktadır.

Benim çocukluğumda bile, henüz yüksek katlı çirkin apartman binalarının yapılmadığı İstanbul'da, burada bir camiden öbürüne genişçe sokaklarda yürünebilirdi. Bunların üçü, dördü bir arada bir çizgiden gözlenebilirdi. Muhteşem bir İstanbul'du. Taşlarla örülmüş, ağaçlarla süslenmiş bir güzellik...

Biz onu yenilerken bile o geometriye dikkat etmedik. Buna dikkat etme zamanı geliyor; çünkü biz bu mirası reddedecek kadar zengin değiliz. Hiç kimse değil, tekrar üzerinde duruyorum; bu yeryüzünün en kültürlü ulusları dediğimiz ülkelerde bile hiç kimse böylesine bir iki kilometre kareyi feda etme lüksüne sahip değildir. Ettikleri an yok olurlar.

OSMANLI PADİŞAHLARI

Başka milletlerin hanedanları üzerine gayet etraflı monografiler vardır. Hatta hayatı, tarihi hayatı kısa olan Romanovlar ve onlardan evvelki Rurik hanedanı üzerine Rusya tarihinin ünlü uzmanı İvan Zabelin'in "Rus Çarlarının Günlük Hayatı", ardından "Rusya Çariçelerinin Günlük Hayatı" ve nihayet "Rus Çareviçlerinin Günlük Hayatı" diye gerçekten adam boyunu bulan eseri halen ölümsüzlüğünü muhafaza etmektedir.

Topkapı Sarayı'nda, Saray arşivine baktığımız zaman sayısız belge bulunur ve bu belgelerin bazıları Avrupa saraylarından daha teferruatlı şeyleri anlatacak durumdadır. O kadar ki padişahların önünden geçen gündelik elli-altmış çeşit yemeği, çeşidi fazla olsa da mütevazı olanları belki 14. Louis devri Fransız saray mutfağı ile karşılaştırmak bile çok eğlenceli bir monografi konusu olabilir. Günlük saray harcamaları, sarayın içindeki hiyerarşi ve padişahların günlük hayatı onların etrafındaki vakayinamelerde yer alan parçalardır. Ayrıca sefirlerin ve başkentteki seyyahların saray ve padişahlar hakkında yazdıkları yazılar da çok ilginç bilgilerdir.

Osmanlı padişahlarının hayatı nedir? Osmanlı padişahları kimdir?

Eski bir hanedan mensubudurlar. İslâm dünyasında bu kadar uzun ömürlü olan iki tanesi vardır. Birisi Oğuz Han'dan geldiği söylenen ama ne olursa olsun Osman Bey'den ve babası Gündüz Alp'ten (ki şimdi Ertuğrul Gazi'nin Gündüz Alp olduğu ileri sürülüyor) bugüne kadar devam eden bir hanedan. Yedi asırlık ömrü kesinlikle biliniyor. Öbürü de Cengiz Han'dan gelen Kırım, Kazan, Astrahan hanlıkları gibi sülaleler...

Osmanlı sülâlesi, siyasi hayatının ilk yüz elli yılında şehzadelerin, taht namzetlerinin civar hükümdarların kızlarıyla evlenmesini bir prensip edinmişti. Germiyan Beyi'nin kızıyla evlenen I. Murad'ın oğlu Bayezid; Osmanlı Beyliği'ne Germiyan, yani Kütahya ahalisinin çeyiz olarak getirilmesini sağlamıştır. Orhan Gazi'nin Bizans İmparatoru Kantekuzinos'un kızıyla evlendiği ve bu evliliğin Osmanlı hanedanına aynı zamanda Hıristiyan dünyası nezdinde çok önemli olan bir mavi kan asaleti, bir intiba getirdiği çok açıktır. Aynı şeyi Uzun Hasan gibi Akkoyunlu hanedanı da Trabzon-Rum İmparatorları Komnenoslarla akrabalık kurarak sağlamıştır. Yani Şah İsmail bir yerde hem Şeyh Haydar'ın, hem de Komnenoslar'ın torunudur. Galiba Kırım hanının kızları ile evlenen son şehzadeler II. Bayezid'in çocuklarıdır.

Yavuz Selim Han, Mengli Giray'ın kızı Hafsa Sultan ile evlenmiştir. Vakıa, tarih literatürümüzde Çağatay Uluçay'ın itirazları bu noktaya bir soru işareti getiriyorsa da genel kabul Hafsa Sultan'ın, yani büyük hükümdar Kanunî Sultan Süleyman Han'ın annesinin Kırım hanının kızı olduğudur. Böylelikle Osmanlı ve Cengiz sülâlelerinin birleştiği bir noktadan söz edilebilir.

Bundan sonra ise artık Osmanlı Sarayı'nda mavi kanlı prensesler değil, güzel ve zeki kadınlar görülür. İşte bütün hanedanın büyük annesi sayılacak tek karanlık, tek aydınlık sayılmayan yarı karanlıkta olan, Galiçya bölgesinden bir papazın kızı olduğu söylenen Hürrem Sultan veya Roksolan'dır.

Hürrem Sultan hiçbir zaman Valide sultan olmadığı halde, kendisine padişah çocuklarının anası olarak sultan ünvanı verilmiştir. Bir takım hayır eserleri ile İstanbul'da ve Kudüs'te anılır. Hürrem Sultan şiire meraklıydı ve dili çok iyi kullanırdı. Şahsen Kanunî ile yazışmaları edebiyat tarihimize geçecek sayfalardır; ama bunu merak edip çoluğa çocuğa öğretecek himmet ve gayret kimde kaldı?

İkinci, hanedanın büyükanneleri içinde önde gelen, I. İbrahim'in eşi Hatice Turhan Sultan'dır. Ayrıca I. Ahmed'in eşi, IV. Murad ve I. İbrahim'in annesi olan ve IV. Mehmed'in de, büyük annesi olarak "büyük valide" ünvanıyla sarayda bulunan Kösem Mahpeyker Sultan'ı da hiç unutmayalım. Bu ünlü hükümdar anasının, Osmanlı hareminin bu uzun süreli hâkimesinin hangi memleketten olduğunu bile iyi bilmiyoruz. Bir bakıma Osmanlı hanedanının anneleri "sultan" unvanını alıyor. Hasekilerde bu pek görülmüyor. Hürrem Sultan ve Valide sultanların menşei şeceresi hiç şüphesiz ki padişahın kendisininki gibi çok açık ve belli değildir.

Osmanlı padişahı günlük hayatı itibarıyla çok sıkı bir protokolün içindedir. Sabah Harem'den çıktıktan sonra, sarayın içinde nerelerde oturacağı bile bellidir. Bunlar 17. asırda Revan Köşkü, Bağdat Köşkü veya Arz odası veya III. Ahmed'in yaptırdığı kütüphane, ki kendi oradadır, veya buna benzer Enderun'daki bazı yerlerdir. Padişahın günlük protokolü, Enderun'un hangi ağalarıyla birlikte olacağı, hatta saat kaçta yemek yiyeceği, ki bu erken kahvaltıdan dolayı saat 11'dir, bellidir. O yemeğin nereden, nasıl getirtileceği bellidir. II. Bayezid'den sonra kesinlikle porselen kullanılmaktadır. Aslında bu, Topkapı'daki zengin porselen-çini koleksiyonun varlığını da izah eder. Gelen yemeğin nasıl tadılacağı, önce aşçılar sonra çaşnigir tarafından zehirlenmeye ve suikasta karşı bir tedbir olarak düşünülmektedir.

Tabii gelen 60 çeşit yemeğin her birinin yendiğini sanmamak gerekir. Padişahın bazen baktığı, bazen sadece tattığı bu nefis yemeklerin herhalde kendisinden sonra protokol icabı başkaları tarafından yendiği açıktır ki, bu eski bir Şark ve Türk ananesidir. Padişahlar gece Harem'e çekilirler. Harem'deki hayatın nasıl olacağı, kendisinin hangi cariye ile nasıl beraber olacağı da gene belli bir protokol sürecidir.

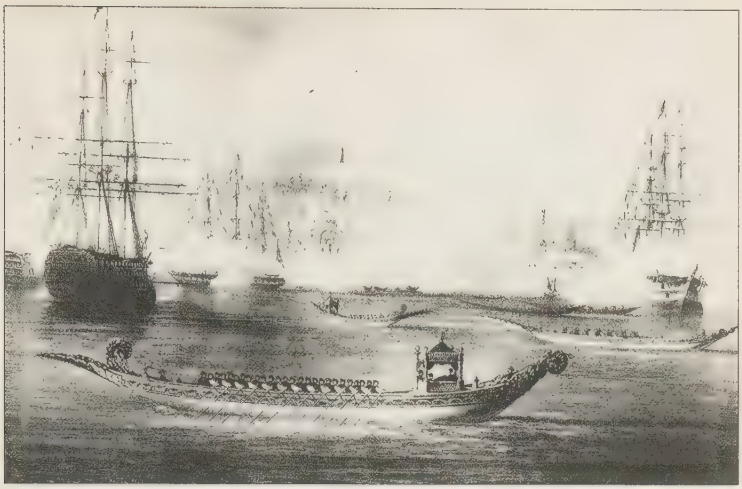
Padişahların her biri zanaatı olan kimselerdir. Biz bunların hepsinin ne zanaatı olduğunu bilmiyoruz; ama hepsinin bir işi vardır. Cihan hâkimi Sultan Süleyman Han çok becerikli ve mahir bir kuyumcudur. O yüzden bazı halde dışarıdan, Venedik'ten veya Avrupa'dan gelen eserlerle bu zevk sahibi adama göre çok seçkin parçalar bir araya gelmiştir. Meselâ bir tanesi Venedik'ten gelme bir taçtır ve bu taç üzerinde Prof. Gülru Neciboğlu'nun bir monografisi vardır. Burada yüksek bir Rönesans zevki görülür. Padişahın kendisi çok iyi sanatçıdır.

Çok ilginç yönler var; III. Murad en büyük ve en uzun divan sahibi olan şairlerdendir. Padişahın ince kumaş zevki, onun bu alanda, hiç değilse tezhibte, ileri derecede bir zevk sahibi olduğunu gösterir.

IV. Murad, büyük bir sporcudur. 17. yüzyılın bu büyük mareşali ağır gürz taşır, çok iyi ok atar; fakat bu iri yarı sporcu adamın kendinden beklenemeyecek bir sanatı daha vardır. Güzel yazı yazan, ince sanat sahibi bir hattattır. Şiir ve musiki bilir ve sever.

IV. Mehmed'in avcılığı meşhurdur. Vaktini avda çok geçirmiştir. Av, Osmanlı iktidar ve hayatının bölünmez bir parçası olmuştur; ama padişahın iyi bir avcı olması için iyi bir sporcu olduğu da açıktır.

III. Ahmed büyük bir hattattır. III. Selim neredeyse kısmî zamanlı padişahlık yapacak kadar büyük bir bestekârdır. Ken-

Sultanın saltanat kayığı. *L. Sabatier ve J. Schranz.*

disinden sonra tahta geçen II. Mahmud ise hem çok orijinal üslûp sahibi bir hattattır hem de amcası derecesinde olmasa da iyi bir müzisyendir.

II. Abdülhamid Han'ın ise İstanbul'da padişah olmasa milyarder olacak derecede ince bir marangoz olduğu, dizaynının, yani tersiminin rakipsiz olduğu çok açıktır. Bunu bugün İstanbul Müftülüğü'ndeki şeriyye sicillerinin saklandığı dolaplarda, saraydaki bazı masalarda, İstanbul Üniversitesi'ndeki bir kitap dolabında ve Yıldız'daki şehir müzesi başlangıcı sayılacak bölümde görmek mümkündür.

Abdülmecid Han ise modern bir ressam, daha da ileri derecede alafranga bir bestekârdır. Onun zarif besteleri henüz ortaya çıkmaktadır. Çoğu kişinin sadece pehlivanlık ve kuzu yemeyle tanıdığı, yanlış tarih yazımıyla bize tanıtılan Sultan Abdülaziz Han da iyi bir ressamdır. Ayrıca alaturka ve alafranga besteleri ile insanı çekecek kadar iyi bir bestekârdır.

V. Murad çok iyi bir piyanisttir, besteleri vardır ve aynı zamanda ressamdır. Sultan Abdülaziz'in şehzadelerinden Seyfeddin Efendi'nin mesleği daha ilginçtir; bu iri cüsseli prens o dar minare merdivenlerini süratle inip çıkar ve Ramazan mahyalarını hazırlardı. Mahyacılıkta ismi geçecek kadar bu işi bilirdi. İyi bir bestekârdı.

Osmanlı padişahları bu marifetleri yanında, âdeta mütevazı sarayın içinde çok uzun süren bir protokoller çevresinin insanları olarak yaşamışlardır. Bu protokol ancak 19. yüzyılda kısmen değişmektedir. Bir padişah sünnet olacağı zaman bunun nerede olacağı bellidir. Saraydaki sünnet odası veya kutsal emanetler kısmı kullanılır, zaten yan yanadırlar. Yeni saraya geçildikten sonra da bu âdet devam etmiştir. Padişah ve şehzadeler öldükten sonra eski sarayda Hırka-i Saadette teslim edilirler ve gasl ve tekfin edilirler. Cenaze oradan çıkar. Padişahlar her zaman burayı ziyaret etmek zorundadırlar ve iç hazine son zamanlara kadar Topkapı Sarayı'nda saklanmıştır. Yani bugün orada, teşhirde gördüğünüz kıymetli parçalar, hepsi aynı yerde kalmışlardır.

Padişahların halkla temas ettikleri başlıca tören, onların taç giymeleri sayılan kılıç olayıdır. Eyüp Sultan'da ya hanedanın mensup olduğu Mevlevî tarikatının ulu şeyhleri tarafından ya da nakibü'l eşraf tarafından kuşatılan kılıçlarla resmen saltanat başlamış sayılır. Tabii aslında padişah kendinden evvelki hükümdar öldüğü zaman, onun cesedini, naaşını görür ve sonra Babü's-saade önüne çıkartılan altın tahta oturur. Anında kendisine devlet ricali biat eder. Tellallar bunu her yerde halka duyurur. "Memleket ve millet Sultan İbrahim Han'ındır" veya "Sultan Süleyman Han'ındır" gibi nida ile... Bu tören ve âdet hiç değişmemiştir.

Son padişah, yani Vahdettin Han bile Babü's-saade önüne konan altın tahtta oturup biatı kabul etmiştir. İstisnası İttihatçılar'ın 31 Mart vakasından sonra Sultan Reşat'a alelacele

Harbiye nezaretinde ve darbeci Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan V. Murad'a seraskerlikte biat etmeleridir ki bu törenden bir sapma addedilmektedir.

Selamlık, her hafta padişahın İstanbul camilerinden birinde Cuma namazını kılması demektir ve buradaki tören ve alkış, alkış elçırpmak anlamında değil, "Padişahım mağrur olma, senden büyük Allah var" nidaları arasında hükümdarın geçişidir. Selamlık resmi âlisi çok önemlidir. Klasik dönemde halkın bazı şikâyetleri rikab-ı hümayuna, yani padişahın üzengisine sunulurdu. Bu dilekçeleri de rikabdar ağa toplardı ve kaale de alınırdı; bu dilekçeler Osmanlı arşivinin en zengin vesikaları arasındadır. Rikab-ı hümayuna teslim edilen keselerin içinden çok ilginç arzuhaller çıkmaktadır. Sade Türkçe değil başka dillerde de dilekçe yazılır.

Padişahın sadrazamı ile teması telhis dediğimiz mektuplarla olur. Sadaret makamının takdim ettiği bu telhisler 19. yüzyıl'da bizim idarî ve siyasî hayatımızın başlıca vesikaları konumundadır.

Osmanlı padişahları çok değişik kişiliklere sahiptir. I. Bayezid okuyan biridir. I. Sultan Mehmed çok kurnaz, ketum bir hükümdardır. Bu sayede Fetret devrinde kardeşlerini yenmiş ve Osmanlı mülkünü yeniden tespit edebilmiştir. II. Murad şark literatürüne, siyasetnamelere çok meraklıydı. Büyük tercümeler onun zamanında yapılmıştır. Fatih Sultan Mehmed, zamanını aydınlatan, herkesi hayret ve gıpta içinde bırakan bir hükümdardı. Bu genç mareşalin Yunanca, İtalyanca, Farsça ve Arapça bilgisi bazen abartılsa da esasta sağlam olduğu, kendisinin tarih konusunda çok derin bilgisi olduğu, yerli ve yabancı raporlardan da çok iyi anlaşılmaktadır. *Giacomo de Languschi* gibi bir Venedikli, *Kritovulos* gibi Bizans'tan kalma tarihçiler bunu belirtmektedir.

Bunun dışında birçok dil bilen padişah vardı. Yavuz Selim'in kardeşi Şehzade Ahmed Arapça bir siyasetname yazacak kadar

siyaset ve Arapça bilgi sahibiydi. Yavuz Sultan Selim, Fars dilini ve şiirini çok iyi bilirdi. Kanuni Sultan Süleyman'ın okuma kapasitesi son derece yüksekti ve şiirden iyi anlardı.

Yavuz Sultan Selim çok asabîydi. Bilhassa yalana tahammül edemezdi. Esasen bu genel bir kuraldır. Bir sadrazamın hükümdarına yalan söylediği anlaşıldığı anda boynu giderdi. Yalan, devlet hayatı ve güvenliği için en tehlikeli huy sayılırdı ve bir devlet adamında affedilemezdi. Galiba istisnası pek azdır, ölümden kurtulan sayılıdır. Aksi takdirde yalancı siyaset cezasından kurtulamamıştır. İçlerinde son derece munis olanları vardır; ama galiba bu hanedanın umumî bir özelliği meziyet ile başarıyı devlet açısından düşündüğünü hemen söylememek, ketum olmak. Yavuz Sultan Selim gibi fevrileri dahi hissiyatını gizlemek, tenzil etmek, hiddet bakışını şiddetlî bir şekilde belirtmektedir. Bunun üzerinde durmak gerekir.

Bu Osmanlı ailesine ait bir özelliktir. Uzun bir saltanat boyunca Osmanlı hanedanını kimse değiştirmeyi düşünmemiştir. Bu hanedanın halkla ilişkilerinde kendine has özellikleri vardır. Osmanlı, üst üste bir düzine başarılı mareşal yetiştirmiş bir hanedandır ve içinde takdire şayan çok sanatkârlar vardır. Şüphesiz ki bir milleti ve devleti ikbal ve iktidarın doruğuna yükseltmek gibi o devletin sanayi çağına intibakında da meziyetler ve nihayet ortadan kalkmasında da hanedanın kendine has kusurları etkili olmuştur.

OSMANLI PAŞALARI

Osmanlı Devleti'ni paşalar yönetirler. Bu paşa kelimesi tartışmalıdır. Farsçası Pa-i Şah'dır. Yani şahın ayağından geldiği söylendiği gibi, esasta bizim başağa kelimesinden türediği de öne sürülür ve en çok kabul gören etimoloji de budur.

Paşalar *Mirliva* rütbesinden başlar. Türk cemiyetinin askerî komutanlarıdır. Mirliva dediğimiz bugünkü tuğgenerale eşit sancak beyi rütbesindeki askerlerdir. Bunlar bugünkü Türkiye'de aşağı yukarı küçük boylu vilayetlere tekabül eden sancakları yöneten komutanlardır. Askerî sınıftandır ve askerdirler. Bunların tabii mülkî görevleri de vardır.

19. yüzyıla kadar Osmanlı idaresinde asker ve sivil veya askerî ve mülkî ayrımı yoktu. Sancak beylerinin üzerindeki büyük rütbeli komutanlar, eyaletleri yönetenler veya merkezde 1., 2. ve 3. vezirler rütbesiyle divana girenler ve kaptan-ı deryalar, ki bunlar vezir yani mareşal rütbesini taşırlar, Anadolu ve Rumeli beylerbeyi sayılırlardı. Hiç şüphesiz ki istisnalar olmakla birlikte yapı buydu ve 19. yüzyıla kadar eyaletleri yani bugünkünden daha geniş sınırlara sahip vilayetleri yöneten komutanlar, mülki amir olmaktan çok askerîdirler ve bu ikisi bileşimdi.

Kaptan-ı deryanın, ki vezir rütbeli büyük bir komutandır ve Divan-ı Hümayun üyesidir, illa denizcilikten anlayan biri olması şart değildir. Mali müzayaka anlarında, yani hazinenin ani ödeme yapamayacağı anlarda, şahsi serveti ile gemilerin inşa ve tersane masraflarını karşılayabilmesi, cevval ve yüksek yöneticilik vasfına sahip olması yeterlidir. Nitekim tarihimizde denizcilikte yetişmemesine rağmen Fatih'in sadrazamlarından Mahmut Paşa hatta Sokullu Mehmet Paşa'nın diğer deniz kurtları gibi kaptan-ı deryalık yaptığı görülür.

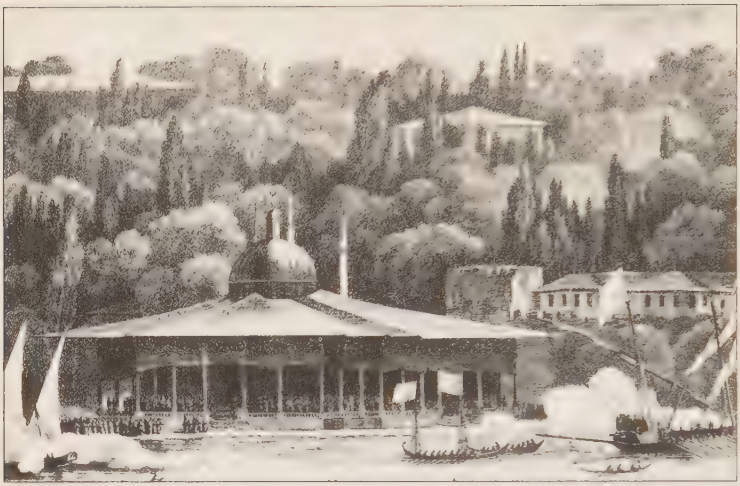
Tarihçimiz Yılmaz Öztuna'nın Sultan Abdülaziz darbesinde işaret ettiği gibi eski Kaptan-ı Derya Kayserili Ahmet Paşa maalesef bu ünvanın kaldırılıp kendisine Bahriye Nazırı denmesinden son derecede rahatsız olmuş ve bunun düzeltilmesi için de meşrutîyet adını taşıyan bir darbeye katılmıştır. Gerçek sebebin bu olup olmadığı tam olarak bilinmese de bu çok manidar bir görüştür. Pekâlâ, Bahriye Nazırı bu ünvanı taşıyabilmeliydi. Tabii ki vezaret rütbesine sahip olanların hepsi asker değildir. Divan-ı Hümayun azalarından nişancılık görevini yapanlar buna örnek gösterilebilir. Diğer taraftan vezaret rütbesini taşıdığı halde kendisi Paşa diye anılmayanlar Yeniçeri ağaları idi. Yeniçeri Ocağı'nın komutanlarına ağa denirdi. En başta ocağın başındaki ağa Divan-ı Hümayun üyesidir. Vezirdir ve mareşal derecesindedir; ama *ağa* denir.

Bütün bunların yanı başında mesleklerinde başka vasıfları olanlar da vardı. Meselâ Cerrah Mehmet Paşa, ki sadrazamlığa kadar yükseltilmiştir, cerrahî kabiliyetleri ile anılırdı. İstanbul'un ünlü Cerrahpaşa semtine adını camileri ile vermişti. Bir yerde İstanbul'u inşa etmek paşaların işidir. Hamam, medrese ve en önemlisi cami yaparak âdeta etraflarındaki mahalleleri oluşturmuşlardır. Onun için İstanbul paşalar şehridir. Her semt bir başka paşanın adı ile anılır. Burada çok ilginç yapılanmalar vardır.

Osmanlı askerî ricali klasik devirde genelde Enderun'dan yetişirdi; fakat Enderun'dan yetişmeyip acemi oğlanları kışlasında düz yeniçeri olarak yetişenler de vardı. Hiç şüphesiz ki sistemin kökeni devşirmeliğe dayanır. Bu devşirmeliğin de 17. asırdan itibaren daha çok Anadolu ve Rumeli'nin Türk çocuklarına münhasır olduğu bir gerçektir. Bir çocuk, genellikle 10–12 yaşlarında, devşirildiği zaman fiziğine, zekâsına ve kabiliyetine göre ya Edirne Sarayı'na ya Galata Sarayı'na ya da Topkapı Sarayı'na alınır. Buralarda yetişenler haliyle okuma-yazma ve bazı rafine sanatlar dalında diğerlerinden üstün oluyor; ama tabii buraya her gelen mutlaka öyle olmuyor. Bunun çok önemli örnekleri vardır: Osmanlı İmparatorluğu'nu üç padişah döneminde 14.5 yıl süreyle sadrazam olarak yöneten Sokullu Mehmet Paşa, Bosna'nın ünlü Sokol kasabasından, Sırp asıllı bir ruhban ailesinden gelir, yani ailesinde papazlar var. İkna yoluyla alınmış; ama Sokullu Mehmet Paşa'nın daha sonra bütün ailesi neredeyse İslamiyet'e dönmüş, ihtida etmişler. Ama kardeşi Peç (İpek) Sırp patriki olmuş. Sokullu Mehmet Paşa o derece okuma-yazma ve edebiyatta üstün bilgi sahibiydi ki, zaten doğduğu yer, geldiği aile ve kökeni itibariyle bu işe kabiliyetli olduğunu gösterir.

Devşirmelerin içinde Enderun'dan yetişen çok iyi sporcular olduğu gibi aralarında musikişinas, hattat, edebî bilgisi iyi hatta İslâmi ilimlerde ve fıkıhta ileri gelenler vardır. Kanunî'nin sadrazamlarından *Asafname* adlı eserin yazarı Lütfi Paşa da bunlardan birisidir...

Gene aynı şekilde çok üstün sanat bilgisine vakıf olan, önce *Makbul* sonra *Maktul* lâkablı aslen Pargalı İbrahim Paşa da bunlardan birisidir. Çok uzun bir zaman Kanunî gibi çok zeki ve sanatçı bir padişahı bile yönlendirecek kadar bilgi sahibi ve onun yakınıydı. Enderun'dan yetişmeyen paşaların içinde okuma-yazması olmayanlar bile vardır. Nitekim IV. Murad ve I.

Kaptan Paşa'nın Cebeciler Köşkü'nden hareketi.

İbrahim devrinin ünlü sadrazamı *Kemankeş Kara Mustafa Paşa*, böyle okuma yazması olmayanlardandır. Ancak bu devleti çok iyi idare etmiştir. Mali tedbirlerde neredeyse mektep bitirenler kadar uyanıktır ve çok başarılı bir vezirdir. Yani hem savaş alanında, hem de idarede çok başarılıdır. Savaşlarda zaten *Kemankeş Kara Mustafa Paşa* denmesi de kendisinin çok iyi ok atmasından, yani sporculukta üstün vasıflara sahip olmasındandır.

Hiç şüphe yok ki bu memleketin tarihinde ve devletin hayatında çok ünlü ve müstesna bir yeri olan *Köprülü Mehmet Paşa* da böyle okuması yazması olmayan ocak paşalarındandı. Tabii ki oğlu Fazıl Ahmet Paşa babasının bu eksiğini kat be kat telafi etmiş ve döneminin ünlü müderrislerinden olmuştur; oradan yani ilmiyye silkinden askeri silke intisap etmiştir. O da Osmanlı Devleti'nin ünlü sadrazamlarından biri olmuştur. Bunlar görülecek örneklerdir.

Bu Osmanlı Devleti'ni yöneten ve asker olan paşaların içinde ilmiyye sınıfından geçenler vardır. Aynı şekilde askerlikten

ilmiyye sınıfına geçenler de vardır. İşte *Kemalpaşazade* dediğimiz İbn-i Kemal bunlardan biridir. 19. asırda bile ilmiyye sınıfından, kazaskerlikten mülkiye silkine geçen ve paşa ünvanı alan biri vardır. Hepimizin bildiği ünlü tarihçi ve hukukçu Cevdet Paşa'yı, Ahmet Cevdet Paşa'yı kastediyoruz.

İmparatorluğumuzun asker sınıfı aynı zamanda mülki hayata hâkimdir; onu dengeleyen, kalemden yetişen maliyeciler, defterdarlar, Reis-ül Küttab'ın ofisindeki Fenerli Rum, Ermeni, Türk memurları tanıyalım. Bunların içinde Mavrokordatolar, Argiropulolar gibi Müslüman kesimden de çok ünlü bir âlim Kâtip Çelebi'yi, Avrupalılar Hacı Halife veya Hacı Kalfa derler, zikredebiliriz.

Gene ilmiyye sınıfındâ adlî ve beledi hizmetleri üstlenen kadılar ve nihayet onun bağlı olduğu kazaskerler ve 17. asırdan itibaren bu silkin başında yer alan Şeyhülislâm vardır. İmparatorluğun modernleşme dönemine kadar bu devleti yönetenler, ister Anadolu ve Rumeli'den gelen Türk çocukları, ister Arnavut, Boşnak olsun, ister 200 yıl kadar devşirme sisteminden gelsin veya sonra doğrudan doğruya âdeta bir nevi kariyer intisabıyla Saraya veya Yeniçeri Ocağı'na girenler olsun, bunlardı ve bunların içinde söylediğimiz gibi sanatları, kabiliyetleri, bilgileri itibariyle farklı kimseler vardı. Ama şu kadarını söylemek gerekir ki hiçbirinin bilgisi öbüründen, ya da hiç birinin kabiliyeti öbürünün tahsilinden azımsanıyor değildi.

19. asırda bile mektep görmemiş sade neferlikten, askerlikten yetişme alaylı paşalar dediğimiz bir zümre vardır. Bunların örneği olarak sadece *Yedi Sekiz Hasan Paşa* yani Çorumlu Hacı Hasan Paşa veya ünlü Arnavut tüfekçilerin başındaki Tahir Paşa gibilerini düşünmeyelim. Pekâlâ, Yunan muharebesinin kahramanlarından ve orada şehit olan Abdülezel Paşa da böyledir. Alaylı bir paşaydı. Bunların içinde harita bakmayı bilmeyenler

vardı; ama topografyayı ezbere bildiklerinden içlerinde bazen haritaya bakanlardan daha fazla etrafı bilenler çıkabiliyordu. Ama her halükârda, 19. yüzyılda Türk askeri silki büyük değişiklikler geçirmiştir. Bu değişiklik, bu gelişme; modern eğitime fen bilimlerinin girmesiyle başlamıştır. 18. yüzyılda modern merkeziyetçi ve daimi ordulara geçilmiştir. Devlet-i aliyye'nin ebedi düşmanları, yani Alman-Avusturya grubu ve Rusya çarlığındaki askeri reformlar dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu aynı şeyi yapmak zorunda kaldı.

Kurulan mühendishaneler aslında askeri anlamda topçu ve istihkâm sınıfını besleyecek mühendislerin yetişmesini sağlamıştır. Tıpkı Fransa örneğinde olduğu gibi... Bunların yaptığı köprü de bina da askerliğe ve seferberliğe yöneliktir ve ardından tabii daimî ordunun kaçınılmaz fennî grupları yani süvari sınıf için veterinerler, hekimler ve savaş cerrahları, tabipler yetişmiştir. Bu iki zümre de 18. asırda yetmeyecektir. Askerî tıbbiye ve askerî baytarlık sivil gruplara da yayılacaktır ve tabii 19. asırda sivil mektepler mülkiye, hukuk, ticaret mektebi gibi merkezî bir devletin maliyesini düzenlemeye dönük bir şekilde teşkilatlanacaktır. İşte o andan itibaren Osmanlı askerî sınıfında bir yenilenme, asri metodlara uyuş, yeni bir asker ve subay tipi ortaya çıkmaktadır...

Mekteb-i Harbiye'nin, Yeniçeri Ocağı'nın hemen kaldırılmasından sonra yeniden teşkili ve özellikle 1848 gibi çok erken bir tarihte Avrupa ordularının bile bazılarında görülen kurmay mektebi yani Erkan-ı Harb Akademisi'nin kurulması Osmanlı ordusundaki kumandan tipinin çok süratle modernleşmesini sağlayan yeniliklerdendir. İşte bu iki müessesedir ki modern Osmanlı ordusunu ve muasır tarihimizi şekillendiren kadroları da ortaya çıkarmıştır.

Hiç kuşkusuz 19. yüzyılın paşaları artık sivil yani mülkiye silkinde ve askerî silktedir. Bunların içinde Mithat Paşa gibi valiler vezir rütbesi ile bu görevî görmektedir. Şeker Ahmet Paşa gibi ressamlar, ünlü Tıbbiye paşaları yanında sivil veya asker, karşı tarafta da askerler yer almaktadır. Bilhassa eyaletlerdeki idarede bazen bu iki silk arasında hafif protokol sürtüşmeleri söz konusu olmaktadır. Artık burada eski eyalet teşkilâtı, vilâyetlere döndürülmüştür. Başına mülkî paşalar vali olarak getirilmiştir. Ordu mıntıkaları ise bazen birkaç vilâyeti içine almaktadır. Rumeli'de Edirne, ki bütün Rumeli bunların kontrolündedir, ve İstanbul I. Ordu, Şark tarafında Erzincan, Arabistan'da da Bağdat, Şam ve sonra Yemen'de görüldüğü gibi aynı ordu mıntıkalarıdır. Bunların içinde valiler de yer almaktadır. Bu tip örgütlenme Bahriye'de de görülmektedir. Yani klasikte Kasımpaşa'da, Kasımpaşa'nın asayişinden sorumlu Kaptan Paşa ve onun bir nevi tımarı, dirliği sayılacak bazı adalar ve sancakbeyi rütbesindeki amirallere verilecek bazı takımadalar, buradaki zeamet ve dirlikler sistemi, yerini yeni bir bahriyeye terk etmiştir.

Yeni sistemde yeni bir kurmay sınıfı ortaya çıkmaktadır. Bunların bazıları son derece dikkate değerdir. Meselâ Yunan muharebesinde Dömeke kahramanı olan *Gazi Ethem Paşa*... Çok ilginçtir, Ethem Paşa oradan eski eser getirecek kadar bilgi sahibidir. Her girdiği muharebede müthiş başarılı olmuştur. Sadece Yunan muharebesinde değil, diğer görevlerinde de başarılı olarak tarihe ismini altın harflerle yazdırmıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa da böyledir... Son devrin sadrazam ve harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşa birçok eser verecek kadar bilgilidir. Bütün bunlar Prusya tipi paşalardır. Aynı zamanda askeri ilimlerde ve tarihte çok bilgilidirler; Ahmet Cevdet Paşa gibi...

Yeni yetişen bu grup imparatorluğun modernizasyonunu temsil etmektedir. Başarısız ve erken terfi dolayısıyla hayalperest

emeller peşinde imparatorluğu ve orduları pek de hayırlı yollara sevk edemeyen Enver Paşa dışında unutmayalım, 1880'lerde doğan bir grup başta Mustafa Kemal Paşa, Kazım Paşa-Karabekir, Fevzi Paşa ve tabii Ali Fuat Paşa olmak üzere bunu göstermektedir. Hiç tesadüf değildir. Birinci Harb'in ortasında yani 1917–1918 yıllarında bu grubun hepsi mirlivalığa terfi etmektedir ve mirlivalığa terfi edene kadar yani 35–36 yaşlarında bunlar çok erkenden olgunlaşmış askerlerdir. Nasıl olmasın ki! Bu askerler 2 sene Şam'da, Yemen'de ve 3 sene sonra Makedonya dağlarında çeteci kovalamaktadırlar. Bir yerde harp ederken öbür tarafta eşkıya kıtalıyla meşguldürler. Harp akademisinde iyi yetiştikleri için dış literatürü takip etmektedirler, sivillerin seçkinleri ile temastadırlar.

İmparatorluğun o dağdağası içinde çok erkenden olgunlaşmış, erkenden terfi etmiş ve 35'li yaşlarda general olarak İstiklal Savaşı'na girmişlerdir. İşte İstiklâl savaşımız Çanakkale'de, Galiçya'da, Kafkasya'da, Yemen'de, Bağdat'ta, Filistin'de ve Süveyş cephesinde olgunlaşan böyle komutanlardan oluşmaktadır. Bunların içinde çok ilginç insanlar vardır. Meselâ son Halife Abdülmecid'in oğlu Ömer Faruk Efendi dahi bu silkin içindedir. Mustafa Kemal'in arkadaşıdır. Prusya'da okumuştur. Gayet iyi bir tahsil görmüştür. İyi bir askerdir. Şuradan bellidir ki Birinci Büyük Harp'te müttefik olduğumuz Almanlar'ın ordusunda Marne Cephesi'nde Fransa'ya karşı dövüşenlerdendir ve şehzade olduğu için değil hakkıyla *kara kartal* nişanını imparatordan almıştır. Gene meselâ şehzade Osman Fuat Efendi Süveyş Cephesi'nde temayüz eden bu gibi komutanlardandır. Bunlar göze çarpıcı örneklerdir.

Şükrü Paşa, Edirne müdafii, İşkodra'da âdeta kahramanca çarpışan, kaleyi müdafaa eden ve son anda ikinci defa kendisine paşalık gelen (çünkü birinci paşalığı 1908'den sonra rütbe tenzili ile bir ara albaylığa düştü) Ali Rıza Paşa, sonra Ali Nizami Paşa

gibi âdeta Prusya akademilerinden ve Fransız eğitimini alan seçkinlerden olanlar vardır. İşte bu seçkin zümrelerin içinde Asım Gündüz, İsmet İnönü gibi İstiklâl Harbî erkânı içinde olan birinci sınıf kurmaylarımız vardır ve seçkin komutanlar olarak temayüz etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa gibi Birinci Cihan Harbi'nde yıkılan dediğimiz ve mütarekede çok zor duruma düşürülen imparatorluğu tekrar yeniden derleyip toplayan, asker sınıfını ve mülkiye sınıfını teşkilatlandıran, yeniden bir direniş savaşına giderek vaziyeti kurtarabilenleri biliyoruz.

Bu zümrenin askerliğin ötesinde bilgi ve sezilere sahip olması imparatorluğun son zamanındaki okullaşmanın artması, yaşadıkları geniş coğrafyadaki tecrübe ve o geniş coğrafyadan gelen genç olgunlaşmanın bir ürünüdür.

OSMANLI KADISI

Kadı, hem Osmanlı'nın hem de bütün İslam ülkelerinin çok önemli bir kurumudur.

Adı üzerinde Arapça'da "kaf", "dad" harfleri ile meydana gelen "Kaza" yargılamadan türer, yargıç demektir. Bunun çok özgün bir müessese olduğu malumdur. Aynı zamanda da değildir; çünkü yeryüzünde insan toplumu ve devlet oldukça bir yargıç vardır ve gene çok ilginçtir bu yargıç yani hâkim, orta zamanın Avrupa'sında da şehirleri yönetir.

Osmanlı kadısı mahkeme yargıcı olduğu gibi, aynı zamanda bir noter, şehirdeki vakıfların müfettişi ve tabii ki belediye reisidir. Yani şehrin asayişini yürütmekle görevli zabitleri, subaşıları, asesbaşıları o denetler ve onların amiridir. Çarşıda esnafı kontrol eden *muhtesib* dediğimiz memur ona bağlıdır ve burada çok ilginç bir görev birliği olmakla birlikte bu diğer imparatorluklarda da aynıdır. Eski Roma'da *praefectus*, Bizans'ta *nomark*, *epark* denir ve bu eparka bağlı *agoranomos* (pazar düzenini sağlayan adam) tıpkı bizim İslâm devletlerindeki muhtesib gibidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son Roma İmparatorluğu olarak bütün Akdeniz'in hayatında çok büyük geniş bir coğrafyada aslında önemli bir ölçekte merkezî bir idare kurduğunu, ön planda

böyle bir memuriyet gösterir. Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu bütün bölgelerdeki sancak merkezlerine ve adı üstünde kazalara, kadıları İstanbul tayin eder.

Anadolu ve Rumeli'deki bütün kadıların amiri de Rumeli Kazaskeri, Anadolu Kazaskerleri efendilerdi. Bir de buna ilave olarak Mısır için ayrı bir hiyerarşi teşkil edilmiştir. Yani Osmanlı kadıları en küçük kazadan en büyüğüne kadar üç kıtada vazife görürler ve bunların her biri İstanbul'dan tayin edilirdi.

Kadı Osmanlı ilmiyye sınıfının üyesidir. Yani medreseyi bitirmiş olması, icazet alması gerekir. Medreseyi bitiren insanlar mesleklerine üç kariyerde yani üç meslekte başlarlar. Birincisi *ikta* dediğimiz konsültasyon müftülük, ikincisi *tedris* dediğimiz müderrislik, yani profesörlük ve üçüncüsü de *kaza* dediğimiz yargı yolu yani kadılık. Bu gibi mesleklere girenler aşağı yukarı bütün İslâm ülkelerinde belirli bir saygı görürler. Osmanlı sisteminde bunun bir farkı vardır. Bunların hepsi birbirine protokoller bakımından yatayına ve dikeyine derecelerle eşitlenmiştir ve bu mesleğe girmek için de belirli bir tahsil veya o tahsilin karşılığında bir imtihandan geçirilir. Sizin hangi medreselerde kaç yıl okuduğunuz hiç önemli değildir; ama en başından medrese tahsiline tekabül eden imtihanları vermiş olmanız ve asıl önemlisi 15. asırda, 16. asırda Fatih Medreselerini, ki "Sahn-ı Seman" denirdi bunlara, veya 16. asırda Süleymaniye Medreseleri dediğimiz büyük medreseleri bitirmiş olmanız gerekirdi. Buradan *danişmend* diye çıkan kişiler, hocalarından icazet alanlar karma bir ilmi heyetin önünde imtihana girerler, yazılı ve sözlü olarak sorulan sorulara cevap verirler ve sonunda bunlar şayet muvaffak olurlarsa *İstanbul Ruûsu* dediğimiz dereceyi almaları uygun görülürdü. İstanbul Ruûsu denen dereceyi almayan bir adam 40 sene medresede sürünse de böyle bir itibar görmezdi. Böyle kişilerin imparatorluk içinde tedris yani müderrislik, *if-*

ta, yani müftülük, hele kadılık yapması hiç mümkün değildi. Kadılıkların derecesi vardır. Bunun gibi Anadolu, Rumeli ve Mısır kıtasında müderrisin de derecesi vardı. 25 akçe yevmiye ile göreve başlarlardı. Küçük derecedekiler kasabada, büyüğü medreselerde işe başlar, eğer rütbesi müsaitse terfi eder veya çok bilgili birisi ise daha üste bir yere tayin edilirdi.

Osmanlı tarihinin ünlü idare adamlarından Cevdet Paşa hepimizin bildiği gibi çok genç yaşta en yüksek eğitim kurumlarından biri olan Süleymaniye Medreselerinde *kibar-ı müderrisin* yani o devrin ordinaryüsü demek olan Süleymaniye müderrisliği ile işe başlamıştı. Muvaffakiyeti üzerine bir ara kendisine kazaskerlik payesi verilmişti. Kazaskerlik payesi ile iş görürken de ilmiyye silkini terk etmiş ve vezir olarak idareci sınıfına geçmişti. Bunun gibi bir kadı Anadolu'da ve Rumeli'de, geçtiği rütbeye göre küçük bir kazada 25 akçe yevmiye ile göreve başlar. Bu ne demektir? Mahkemeye gelen harçlardan kendi maaşını alacaktır. Yoksa orada oturup mahkemenin bütün gelirini kendisine alması mümkün değildir. Zamanla terfi ederek her yerde 1.5–2 seneden fazla kalmadan yer değiştirir. Yargıcın mahalli halkla yüz göz olacağı düşünülür, bir yerde uzun süre kalan saygı göremez. Bu yargıç hepimizin bildiği gibi aynı zamanda belediye reisidir, vakıfların müfettişidir ve aynı zamanda vergilerin toplanmasına nezaret eder. Dahası bulunduğu yerde bir kale varsa, ki umumiyetle vardır, kalenin içindeki kale erlerinin yani garnizonun ve başlarındaki kale dizdarının görevini yapıp yapmadıklarına, o bölgenin askeri komutanı olan sancak beyi ya da beylerbeyi değil, kaadı bakar.

Kadıları teftiş için de başka kadılar görevlendirilir, bunlara *mehayif müfettişi* denir. Daha da önemlisi kadılar bazı halde ahalinin önüne düşerek merkezî hükümete toplu dilekçeler sunarlar. Bu aslında tam belediye reisliğini belirten bir konumdur ve şeriata

göre kadı devletin memuru olduğu kadar, aynı zamanda idare edilen ahalinin de temsilcisidir. Bu çok önemli bir noktadır ve kadı mahkemesinde tek hâkim esası caridir. Bu 19. asırda değişir.

Savcılık müessesesi zaten yoktur. 19. asırda gelişmiştir. Avukatlık da yoktur. Bunlar İslâm hukukunda olmayan kurumlardır. Bunların zaten o dönem açısından pek gereği yoktur. Kadı Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece şeriatın hükümlerini değil, aynı zamanda o çerçevede yorumlanması istenen örfî sultanı dediğimiz örfî kanunları da tatbik ederdi. Kadının bir idare adamı olarak sorumluluğu çoktu. Bunun çok trajik neticeleri de olmuştur.

IV. Murad Bağdat seferine çıktığı sırada yolların karını küretmeyen İznik kadısını astırmıştır. Bu kadının orada idari görevini aksatmasından ileri gelmektedir. Yoksa Osmanlı İmparatorluğu'nda bu önemli mülkî fakat ön anlamda yargıç statüsündeki insanların bir nevi dokunulmazlığı vardır. Kendileri ne boğdurulur ne de kılıçla siyaset tatbik ettirilir. Hatta o kadar ki Prof. Halil İnalcık hocamızın yayınladığı 1595 tarihli bir adaletnamede padişah birtakım görevlileri tehdit ediyor: "Görevinizi yapmazsanız şu müeyyideleri yani yaptırımları uygularım" diye. Orada "Kadılar dahi dibekte dövülür, helâk edilir" gibi dehşet bir tehdit var. Tabii hiçbir kadının dibekte dövülmesi söz konusu olmamıştır; ama burada "Katiyen kan siyaseti tatbik edilmeyeceği için rahat olmayın, usulsüzlüğünüz halinde ben sizin kanınızı akıtmadan öldürürüm, idam etmesini de bilirim" diye İslâm öncesi bir tarihî cezadan söz ediyor.

Osmanlı kadısı terfi eder, bir yere gider, döner ve İstanbul'da tekrar bekler, daha üst bir yere terfi eder ve buna *mazuliyet* denir. Azledilmek bu anlamda usulsüzlük neticesi gelen bir fiil değildir. Bekledikçe nihayet yüksek bir sancağa *mevleviyyet* payesi ile tayin edilecektir. Böyle mevleviyyet rütbesi için İstanbul'da bekleyen eski kaza kadılarına *tahtabaşı* denir.

İşte size bir fıkra: Kırklareli'den (o zaman ki adıyla Kırkkilise) gelen bir kadı bu uzun bekleyiş sırasında önemli bir sancak merkezi olan Manastır'a kadı olarak tayini için dilekçe veriyor ve ısrarda bulunuyor. Diyorlar ki "Orası çok önemli bir merkezdir, senin oraya tecrüben yetmez" Kadı da "Canım" diyor; "Kırk tane kiliseyi idare ettik bir manastırı mı idare edemeyeceğiz?"

Hiç şüphesiz ki bu konuda hiyerarşiye, tahsile, tecrübeye, imtihana dayanan bir denetim vardır Adliye silkinde ve mülkiyedeki birtakım yolsuzluklar, zaman zaman birtakım rüşvet olayları bu müesseseleri tümüyle silmiştir. İmparatorluğun sonuna kadar kadılık kalmıştır.

Burada size tarihin sayfalarına gömülen bu kurumu anlatan bir vesikayı, bir biyografiyi göstermek istiyorum. Üsküdar'da Harem İskelesi Sokağı ile Tıbbiye Caddesi'nin kavuştuğu noktada yani Karaca Ahmet Mezarlığı'nda, artık günden güne eksilen, kaldırılan mezar taşlarının arasında yüksek rütbeli kadılardan birinin şahidesindeki şu ibare ilginçtir: "Hüvel Baki" yani "Baki olan O'dur. Allah'tır." Mısır kadısı olup Şam canibine karadan giderken Suriye'deki Hama'dan, Trablus tarafına teveccüh yani bildiğimiz Trablus Şam'a geçerken esna-yı rahda (yolculukta) hastalanıp ölmüş. Demek ki kadımız Sultan Ahmet imamzade'dir.

Selâtin camileri imamları çok bilgili ve daha yüksek maaş verilen kimselerdi. Tanınırlardı İstanbul'da. Demek bunlardan da birinin oğlu ya da torunu. "Merhum ve mağfur Esseyit Mustafa Efendi ruhu için Fatiha. Sene 1919". İmparatorluğun son demi, Şam elden çıkmış ama Kadı hâlâ orada.

Bu yüksek rütbeye çıkan insanların çoğu zaman da aileden bunu edindikleri, bu kültürü ve görevlerini yaparken o geniş imparatorlukta dört köşede bulundukları açık. Sağda solda bu tip mezarları görürsünüz ve onların geldikleri ülkelere bakarsanız

Rumeli'de doğan bir çocuk Bağdat'ta veya Trabzon'da gömülmüş. Aynı şekilde Trabzonlu veya İstanbullu ulemadan birinin çocuğunun Anadolu'da bir yerde veya Rumeli'de mezartaşını görürsünüz.

Bu sınıfın rolü hiç şüphesiz ki 1826 yeniçeri olayları ile kalktı. Vaka-i Hayriye dediğimiz Kapıkulu ocaklarının, yeniçeriliğin ortadan kaldırılması ile kadılık hayli sarsıntı geçirdi.

Yeniçeri ocağı kaldırıldığı zaman kaldırılan yalnızca asker ocağı değildi; bir kere asayiş örgütü sarsıldı. Çünkü asesbaşı, subaşı gibi şehirlerin emniyet amirleri de ocaktandı. Karavulhane, adı üstünde karakollar; yeniçeri kapıkulu askerlerinin ve Kasımpaşa gibi yerlerde tersane leventlerinin asayişi sağladığı yerlerdi. Adalar'da ve bazı limanlarda da asayişi bunlar sağlardı. Sadece İstanbul'da değil her yerde kadı yaptırımcı bir kuvvet olarak bu sınıfa dayanıyordu. O zaman birden bire kadıların da görevi azaldı. Bir kere belediye reisliği, malî görevler, teftişler ortadan kalktı. Bir müddet sonra vakıflar ayrı bir nezaret olarak birleştirilince, kadıların bunlardan da eli ayağı çekildi. Nihayet idarî anlamda mahkemeler kuruldu, ceza mahkemeleri kuruldu ve kadıların yargı görevleri de sadece bizim özel hukuk alanı dediğimiz davalara münhasır kaldı.

Bu anlamda bu sınıfın medrese eğitiminin imparatorlukta gerilediğini ve elendiğini görüyoruz. Çünkü şurası açık ki Tanzimat aslında laik eğitimi, laik okulu diğerlerine tercih ediyordu. Ne yapıldı? Derhal Osmanlı fukaha (fakih-hukukçu) sınıfı gereken tedbiri aldı. Medreset-ül nuvvab yahut Medreset-ül kudat naib yahut kadı medresesi dediğimiz bir hukuk mektebi tesis edildi ve şurasını söylemek gerekir ki II. Mahmud'un kurduğu hukuk mektebi *Mekteb-i Maarif-i Adliyye*'ye göre bunun programı batılı hukuka daha yakındı. Bir kere batı hukukuna dair birtakım branşlar, hatta Roma hukuku okutulmaktaydı ve eski

eğitim sisteminden farklı olarak, tıpkı bugünkü hukuk fakülteleri ve Mekteb-i Mülkiye eski ders planı gibi belirli saatlerde belirli dersler yapılmakta, her dersin haftanın hangi günü ve saati yapılacağı belli olmakta, talebeler kadar asıl müderrisler disipline çekilmekteydi. Dolayısıyla bu sınıf imparatorluğun adlî hayatındaki görevini elde tutmayı becermiştir. O kadar ki Cumhuriyet ilan edildiği hatta Medeni Kanun'un kabulü ile Romanist bir hukuk düzenine geçildiği zaman önemli yargıçların hatta birtakım temyiz azalarının bile eski hukuk sınıfından yani kadı medresesinden çıktığı görülmüştür.

İmparatorluk hayatımızda mülkî sınıfları belirli bir eğitimden, belirli bir imtihandan geçirerek merkezî bir idareyi kurmak ve koca bir imparatorluğun hukuk sistemini belirli esaslara raptedebilmek hiç şüphesiz ki bu son asrın başarısıdır ve Osmanlı Devleti altı asırlık hayatı boyunca tarihteki İslâm imparatorluklarından da bu alanda önemli farlılıklar gösterir.

***

Osmanlı Devleti'nde kadı ve kazasker çok önemlidir. 17. asırda Şeyhülislâmlar ilmiyye sınıfı içinde temayüz edene kadar, ki bu Kanunî devrinde başlar ve Ebussuud Efendi sayesinde olmuştur, kadıların reisi olan *kadıy-ı leşker* yani asker kadısı demek olan Rumeli ve Anadolu Kazaskeri efendiler önemliydi ve bunlar Divan-ı Hümayuna girerlerdi. Divan-ı Hümayuna Şeyhülislâm girmezdi.

Zirveye çıkmak için insanların çok önemli bir kariyeri yürütmeleri gerekirdi. Bizim İmparatorluk hayatımızda çok önemli müderris aileleri ve kadı aileleri görülmüştür. İşte Ebu-İshakzadeler, Karaçelebizadeler, Köprülüzadeler, Minkârizadeler ve daha çok saymakla bitmeyen ulema hanedanları... Bunlar bu devletin içinde yaşayış biçimiyle, servet biçimiyle, kültür

bakımından da önde gelen, Osmanlı kültürünü geliştirip götüren bir zümreydi.

Bu sınıfı onun için çok iyi bilmemiz gerekir. Bilhassa İstanbul'daki büyük mezarlıklardaki ulema hanedanlarına ve kadılara ait taşları tarihi belge olarak korumakta çok titiz davranmamız gerekir. Ne yazık ki her gün bir ulema ailesi mezarı blok halde yok ediliyor…

DİVAN-I HÜMAYUN

Divan-ı Hümayun tamamı ile Farsça bir tabirdir. Tercümesi *imparatorluk kurulu* diye de yapılabilir. Nedir bu kurum? Divan-ı Hümayun, devletin başlangıcından beri Osmanlı hükümdarlarının başkanlığında toplanan bir kuruldu. II. Murat devrinde, rivayetlere göre, açıkta halkın önündeki bir sofada toplanan bu kurula bir derviş gelir, "Sultan Murat hanginiz?" diye sorar. Bu dönemde idare ve devlet, yönetilenle çok fazla yüz göz olmaya başlamıştır. Bu yüzden, kurul halkın içinden çekilir. Mamafih çok sonraları Topkapı'daki divanın aksi sadası öyle önemlidir ki, divanda konuşulanlar kapının dışında da duyulur. Nitekim Fatih Sultan Mehmet devrinden itibaren padişahların Divan-ı Hümayun'a yani dünyayı yöneten bu kurula başkanlık etmedikleri açıktır. Bu dönemden itibaren padişahlar, toplantı salonu üzerinde kafesle ayrılan bir hücrede oturarak müzakereleri takip etmeye başlamışlardır. Pek nadiren sesle, daha çok kafese asayla vurarak toplantıyı dağıttıkları vakidir. Toplantı dağıldıktan sonra vezir-i azam ve ilgili kurul üyeleri öbür kapıyı, Bâbüssade'yi, geçerek arz odasına girerler. Padişah hepsini dinler ve müzakerelerin özetini alır. Eğer vezir-i azam, hünkâra bir şeyi mahrem olarak

Defterdarın kalem odası. *De l'Espinasse.*

arz etmek istiyorsa susar; bu suskunluk öbür kurul üyelerinin dışarı çıkmasını gerektirir.

Genellikle vezirin, baş vezirin yahut vezir-i azamın padişaha yazılı olarak verdiği *arz tezkiresi* diye bilinen evrakın adı, 15–19. asırlarda *telhis*tir. Padişahlar çok önemli emirleri yazılı olarak *hatt-ı hümayun* denen bir biçimde bildirirler. Bu ayrıdır. Genellikle padişahların vezirlerine verdikleri notlar bazen samimi bazen de resmî bir ifade taşır. "Vezir-i meali semir'im", "Benim Vezirim" gibi hitap tarzlarıdır ve oradan padişahların kaligrafisini yani hattını da tanırız. Mesela IV. Murat'ın şaşılacak derecede zarif bir kaligraf olduğu görülür. Hiç şüphesiz ki III. Ahmet gibi bir padişahın hattı bir sanat eseridir. II. Mahmud özgün bir hattatdır. Ancak, bütün Türk tarihinin en önemli bestekârlarından birisi olan III. Selim'in yazısından hiç söz etmesek daha iyidir.

Divan-ı Hümayun gerçek anlamda imparatorluğun yönetildiği bir kuruldur. Bu, bir bakanlar kurulu değildir. Buradan çıkan kararların hukuken çok geçerli olduğu söylenemez; ama bu kararlar fiiliyatta geçerlidir. Çünkü vezir-i azam kâdir-i mutlak bir vekildir. Onun başkanlığında toplanan bu kurulun toplanması da, müzakere usulleri de, dağılması da, toplantı günleri de uzun asırlar içinde oluşmuş bir ananeyi aksettirir.

Divan-ı Hümayun üyeleri sabah namazını genellikle Ayasofya'da kılarlar. Ayasofya bütün İslâm dünyası için bir numaralı camiidir; protokoldeki yeri de böyledir (Nitekim fethe kadar da büyük katedral olmasıyla bir numaralı kiliseydi). Buradan gelenler, büyük kapıyı yani Bab-ı Hümayun'u atla geçtikten sonra Bâbüsselam dediğimiz, bugün müze gişelerinin bulunduğu asıl giriş kapısında attan inerlerdi. 1739 senesinde Belgrad Barışı'ndan zaferle dönen İvaz Mehmet Paşa'ya I. Mahmut'un istisnai atıfeti dolayısıyla atla girme dışında böyle bir vakıa pek görülmez. Daha içeriye atla girmek sadece padişaha mahsus bir imtiyazdır. İçeride protokol sırasına göre yerleşen divan üyeleri sadrazamın girişi ile birlikte müzakerelere başlar, bu arada kendilerine yaz veya kışa uygun ikramda bulunulurdu.

Kimler Divan-ı Hümayun üyesidir? Tabiî ki ilk önce; Vezir-i Azam ve sonra sırayla 1., 2., 3., 4. vezirler gelir. Anadolu ve Rumeli Kazaskeri Efendiler de Divan-ı Hümayun üyesidir. Şeyhülislâm üye değildir. Müftü, hiçbir zaman Divan-ı Hümayun'da bulunmamıştır. Müftünün kabineye dâhil olması Tanzimat'tan çok sonraki bir olaydır ve protokol yönünden Vezir-i Azam'dan sonra Şeyhülislâm gelir. Ancak, klâsik Osmanlı devirlerinde Kasr-ı Adl (Adalet Kasrı) dediğimiz Floransa üslubuna uygun yapılmış, İstanbul'un her tarafından görünen, imparatorluğun yüksekliğini, haşmetini temsil eden kulenin altında Şeyhülislâm hiçbir zaman bulunmamıştır.

Vezirlerden sonra gelen üye tabiî ki Yeniçeri Ağası'dır. Ağa burada *general* demektir. Ardından bir *mareşal* olarak, 19. asırda Bahriye Nazırı olan Kaptan-ı Derya gelir. Asıl önemlisi Nişancı kurulda üyedir. Nişancı pratikte bütün Osmanlı kançılaryasının en yüksek memurudur. Nişancı'nın görevleri sandığınızın çok ötesindedir; çünkü bütün Osmanlı İmparatorluğu'nun tapu kadastro amiridir. Bütün tımarlıların, zeamet sahiplerinin kayıtları Nişancı'da tutulur. Bunların beratını vermek, süreci geliştirmek ve gerçek anlamda tevdi etmek onun yetkisi ve kararına dâhildir. Bir kere vezir-i azamın yanındaki en önemli üye kançılaryanın şefidir. Reis-ülküttab gibi, dışişlerinde uzmanlaşan kalabalık bir kâtip ordusunun, yani Divan-ı Hümayun tercümanlarının reisi durumundaki memur ona bağlıdır. Nişancı ayrıca gelen giden evrak kaleminin de başındadır. En önemli görevi tabiî ki İmparatorluğun tapu kadastro nazırı olmasıdır. Yani binlerle ifade edilen tımar ve zeamet kaydı, ki askerî, idarî ve malî nizamın temelidir, onun elinden geçer. Tımarlılar savaşlardaki yararlılıkla bu beratı alsalar da bunların işlenmesi, geliştirilmesi ve arazilerinin kendilerine verilmesi tamamen Nişancı'nın adaletine, ferasetine ve becerisine kalmıştır. Tabiî bunları kontrol etmek, icabında boşalan tımarların akıbetini izlemek, bazı tımarlıları gerektiği halde azletmek de tamamı ile bu önemli göreve bağlıdır. Nişancıların arasında Kanunî zamanının ünlü nişancısı Celalzade Mustafa gibi hem tarihte hem edebiyatta üstadlığa erişmiş, Arap-Fars dilini Türkçe ile çok iyi mezcedebilmiş, maharetli kimseler de vardır.

Divan-ı Hümayun'un en önemli iki unsurunun Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri olduğunu söyledik. Şüphesiz Osmanlı ordusunun askerî hâkimi durumundadırlar. Bu iki memur zamanla bir hiyerarşiye bağlı kadıların tayin–terfilerinin olağan olarak tekrar azledilmesi yani görevden çağrılıp beklemesi, tekrar

bir üst rütbeye yükselmesi gibi çok önemli bir mekanizmanın başındadırlar. Anadolu ve Rumeli Beylerbeyi payesini taşıyan beylerbeyi vezirler ise Divan-ı Hümayun'un en başından beri üyeleri idi. Hiç şüphesiz Kaptan Paşa gibi servet sahibi, deniz işlerinden anlaması şart olmayan ama bir donanmayı techiz edecek marifetteki birinin de Divan'da bulunması gerekiyordu. Nihayet müşavir durumundaki vezirlerden sonra Yeniçeri Ağası, askerin başı olarak buradaydı.

Divan-ı Hümayun imparatorluğun bütün meselelerini tartışırdı. Yabancı devletlerle olan ilişkileri ele alırdı. Harb kararı için padişaha tavsiyede bulunmak Divan'ın işidir. Aynı zamanda Divan umulmayacak şeylerle de uğraşır. Başkent İstanbul'un iaşe sistemi, yakacağının temini çok önemli görevdir. Burada çok önemli bir konuya değinmek gerek. Zamanın teknolojik şartlarına göre çok büyük bir şehir olan İstanbul, Bizans'tan beri özel bir biçimde et ve tahılın temin edildiği, depolandığı ve belirli fiyat kontrolüyle yani mecburî tekel ve marka tesbitiyle tevdi edildiği bir şehirdir. Bunun ihmal ve aksaması büyük problemlere hatta isyanlara neden olurdu.

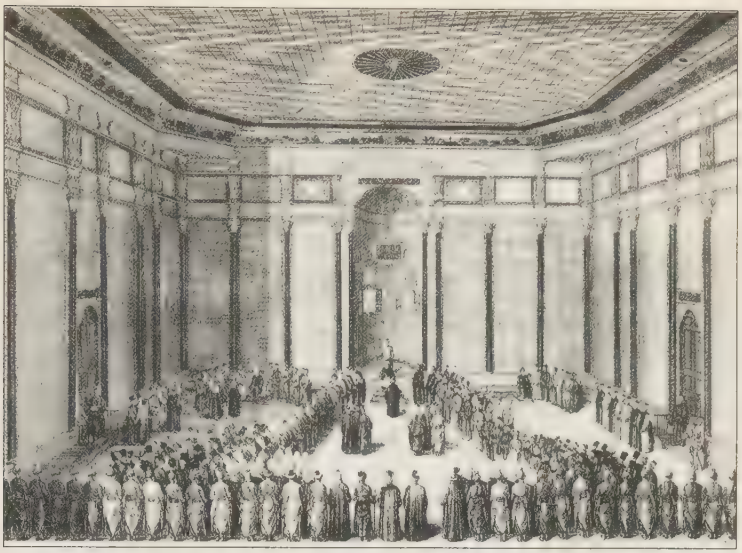
Divan-ı Hümayun kararlarının hiç şüphesiz ki padişahla tartışılması gerekir; ama zannetmeyelim ki orada bir veto sistemi fazla işlemekteydi. Nihayet bu insanlar Devlet-i Aliyye umuru içinde yetişmişlerdi ve bunu bilirlerdi.

Divan Cuma günleri de toplanırdı. Cumaları en yoğun çalışma günüydü. Divan-ı Hümayun temyiz davalarına bakardı, halkın müracaatlarını dinlerdi. Dahası, ihtida eden yani Müslümanlığa geçenlere divan toplantısı sonunda 50 akçe destek parası verilirdi. Eski toplumda din değiştiren biri bütün akrabalarını, cemaatini hatta tezgâhını gözden çıkarmış demektir. Bu nedenle ihtida eden dul kadın veya yalnız ihtiyarlara ev ve geçim imkânı dahi sağlanırdı.

Divan'ın üç ayda toplanması da ayrı bir törene bağlıydı. O gün Divan-ı Hümayun toplandığında Bâbüsselam'dan içeri Bâbüssaade önüne gelen yani ikinci avluya toplanan yeniçeri ortalarının zabitleri ve temsilcileri hassaten bir gülbank çekerlerdi. O gulgule ve gürültü gerçekten muhteşem bir korodan çıkar ve yeri göğü inletirdi. O anda askere çorba ikram edilirdi. Çorba içilirse maaşlar yani *ulûfe* dağıtılmaya başlanırdı. İçilmezse isyan alâmetiydi. Birinci ortanın bir numaralı neferi padişahın kendisiydi. Çok ilginç bir ananedir ve bütün ortaların ulûfeleri üç ayda bu şekilde dağıtılırdı. Bu gürültülü ve mutantan töreni de başkentteki sefirler ve komşu hükümetlerden gelen elçilik heyetleri seyrederdi.

Osmanlı Divan-ı Hümayun'u hiç şüphesiz ki 16. ve 17. asırdan sonra 18. asırda önemini kaybetmeye başladı. Daha az toplanır oldu. Buradaki mekanizmalar çok ilginçtir. 18. asırda imparatorlukta bir nevi âdem-i merkeziyet başlamıştı. Sınır eyaletlerinde, şehirlerde topluluklar kendi kendini yönetir gibiydiler. 19. asırda merkezîleşme ise daha başka bir yapılaşma getirdi. Ortaya bakanlıklar çıktı. Görüldüğü gibi Divan-ı Hümayun belki bir parlamento değildir; ama Türkiye merkezî idaresinin ve bürokrasisinin kökeni bu sarayda yatmaktadır ve Divan-ı Hümayun bunun başlangıcıdır.

Divan-ı Hümayun'un dünyada benzerleri var mıdır? Hiç şüphesiz vardır. İspanya'da böyle bir divan vardır; müşavirler toplanır, Kral da oradadır. Kral, toplantıya başkanlık etmez. Kafes arkasından izler. Nihayet Moskova devletini idare eden değil de âdeta zaruri bir müşavere görevini yüklenen "Boyarskoye duma" yani Boyarlar Meclisi vardır. Bu meclisin Çar ile ilişkileri benzerdir. Ama onların içinde övünmek gibi olmasın en hususî ve özgün protokolü olan, ihtişama çok dikkat eden, etiketin en ince teferruatında, ayrıntısında bile bir hikmet gizli

Sadrazamın divan toplantısı. *De l'Espinasse.*

olan bizim Divan-ı Hümayun'dur. Burada bir kuralın aksaması çok önemli bir olay addedilmektedir. Toplantıya katılanlardan birinin sesini yükseltmesi önemli bir tenkit konusudur ve bir nevi kabine içi isyan gibi bir durumdur. Burada her türlü çatışma ve uyumsuzluk olabilir ama aynı zamanda da bir uyum vardır. Eğer hükümdarın kuvvetli bir kişiliği varsa veya vekil-i mutlakı duruma hâkim oluyorsa işler iyi yürüyor demektir.

Divan-ı Hümayun'nun yanında sarayın kalemleri yer alır. Bu kalemde saklanan evrak bugün başbakanlık arşivindedir. Çok yakın zamanlara kadar buradaydı. Şimdi onların yerine dünyanın en ilginç silah koleksiyonlarından biri var. Gelecekte inşallah bu silahları ayrı bir binada sergileyebilecek duruma geliriz. Divan-ı Hümayun'un ikinci mercii ise Bâbüssaade'nin hemen girişinden sonra yer alan arz odasıdır. Vezirler burada belirli zamanlarda padişaha lâyiha sunarlar ve sadrazam da telhis sunar.

Divan üyelerinin padişahla görüştükleri bölümün önüne aynı zamanda tahta çıkarken veya bayramlaşma töreni için altın taht konulur. Gene cihad ilan edileceği veya 1826'da olduğu üzere padişahın yeniçerilere karşı halkı yanına çağırdığı durumlarda da sancak oraya dikilir.

Topkapı Sarayı'nda orta avlu, Osmanlı devlet mekanizmasının hemen bütün ana unsurlarını içermektedir. Sağlamlık, devamlılık, ananenin devamı yanında yeniçerilerin büyük isyanlarda Bâbüsselam'dan içeri girip, ayak divanı talep ettikleri yani padişahı zorladıkları da vakiidir. Bunun sayısız kanlı örnekleri de gene burada görülmüştür. Bugün bu bölümün yanı başında bir fevkalâde konum diyebileceğimiz saray mutfakları yer alır. Türk mutfağının, imparatorluk mutfağının nasıl bir serencamı olduğunu tam anlamıyla bilmiyoruz. Şu kadarını söyleyeyim ki dünyanın en büyük çini porselen koleksiyonlarından birisi, tamamı 12 bin parçayla gene burada muhafaza edilmektedir. Bu bölüm sergilenme açısından restorasyona muhtaçtır.

***

Divan-ı Hümayun'un yanı başında Harem-i Hümayun yer alır. Yani umumi devlet hayatından birden bire hususî hayata geçilir. Bu padişahın evidir ve Divan-ı Hümayun'un üstündeki Kasr-ı Adl dediğimiz *Adalet Kasrı* İstanbul'un en iyi gözlendiği noktalardan biridir. Kasrın ihtişamının ilginç bir noktası da Ayasofya ve Sultanahmet gibi anıtların minareleri ile boy ölçüşmesidir. Divan-ı Hümayun'a profilini veren Rönesans üslubundaki bu kule yüksekliğinden çok zarafetiyle sarayı temsil eder. Yangından sonra 17. yüzyılda kâgir olarak inşa edilmiştir. Osmanlı döneminin bütün saraylarında; Bahçesaray'daki Hansaray'da, Edirne Sarayı'nda hatta 18. yüzyılda ünlü ayan konaklarında bunun benzeri kuleler vardı. Ama hiçbiri böyle değildir ve

Osmanlı merkez teşkilatının en önemli organına Kubbealtı, bu organın üyelerine *Kubbenişin rical* dendiğini hatırlarsak, devleti isimlendirmiştir. Bilhassa gurub zamanı Haliç'in hâlâ bir altın boynuz gibi parladığını buradan görmek mümkündür.

Bâbüsselam'dan ve Bâbüssaade'den içeri geçtiğimiz vakit dünya tarihinin en orijinal imparatorluk okulu, yani Enderun-u Hümayun göze çarpar. Bugün birçok eserin sergilendiği bu avlunun etrafında; imparatorluğu yönetecek devşirme çocukların etkin olanlarının yetiştirildiği, eğitildiği ve hem de hizmet gördükleri *Enderun* yer almaktaydı. İleriki sayfalarda Enderun üzerinde ayrıca duracağız.

SULTANAHMET

Sultanahmet, dünyanın başlangıç noktası olan bir meydandır. Çünkü Sultanahmet Meydanı'na inerken meydanla Ayasofya'nın arasındaki tam Yerebatan Sarayı dediğimiz sarnıca gireceğimiz yerde bir *Million taşı* vardır. Bu imparatorluğun dört bir tarafına uzanan yolların başlangıç noktasıdır. İstanbul dördüncü asırdan bugüne kadar bir dünya başkentidir ve tarihin ve talihin yardımıyla da bu vasfını sürdürmektedir. Bir ara iktisadî krizlerin, fakirleşmenin, iki harbin getirdiği yıkıntıların etkisiyle bir kıyıya itilmiş büyük ve güzel bir şehir olan İstanbul, şimdi tekrar bir kültür başkenti olma yolundadır. Öyle ki bazı günler iki üç paralel konserle sanatseverler hangisine yetişeceklerini bilmiyorlar. İstanbul, aynı zamanda çok büyük fakirliğin, problemlerin ve hizmetlerdeki adaletsiz dağıtımın da alanıdır. Bunların hepsinin üstesinden geldiğimiz zaman Türkiye olarak bu büyük kültür başkentinin sorunlarını çözmüş olacağız.

Yerebatan Sarnıcı'nın etrafına maalesef son elli yılda birilerinin kayırmasıyla birtakım yüksek binalar yapıldı ve mevcut binalar halen yükseltiliyor. Oysaki Yerebatan Sarnıcı'nın ve diğer sarnıçların korunması için iki Roma İmparatorluğu döneminde de; 330'larda ortaya çıkan *Hippodrom* (At Meydanı) ve onun

ardılı Osmanlı dönemindeki *At Meydanı*'na yüksek yapı pek kondurulmadı. İbrahim Paşa Sarayı gibi yapılar, 19. asırda ticaret mektebi olan Marmara Üniversitesi Rektörlük binası ve bugün İstanbul Tapu binası olan Defter-i Hakan-i Nezareti dışında da buralarda yüksek bina yoktur. Şu sıralarda bir otel yapma merakıyla buranın siluetinin bozulacağından korkuluyor. Zira İstanbul'da At Meydanı dediğimiz Sultanahmet Meydanı etrafına yapılacak binaların bölgenin bütün dokusunu bozması, mimarî tehlike yaratması bir yana asıl 1000 yıllık 1500 yıllık başkentin altındaki arkeolojik zenginliklerin, temel kazılar sırasında tahrip edilme endişesi vardır. Buna dikkat edilmesi gerekmektedir.

Meydanda bugün oldukça sevimsiz yapılar da vardır. Bunlardan bir tanesi Sultanahmet Adliyesi'dir. Ünlü bir mimarımızın eseri olmasına rağmen onun en iyi çalışmalarından biri sayılmaz ve meydanın hem siluetini bozmuş hem de mahkemenin yarattığı iş hacmi dolayısıyla lüzumsuz bir trafik problemi ortaya çıkarmıştır. Sultanahmet bizim çok dikkat etmemiz gereken bir noktadır; çünkü burası İstanbul'un 1500 yıllık bir asalet beratıdır.

Sultanahmet Meydanı ve onun etrafındaki eserlere sahip olan bir millet ve bir memleket, kültürüyle ve tarihî şahsiyetiyle haklı olarak övünebilir. Bunun tahrip edildiği, dikkat edilmediği, etrafındaki çirkinliklere göz yumulduğu ölçüde de böyle bir unvana ve böyle bir övgüye layık olamadığımız açıktır.

* * *

Hippodrom 500 yıllık dünya başkentinin merkezi noktası sayılırdı. Nitekim buradaki eserlere baktığınız zaman bunu görürsünüz. Ortada 3. *Tutmosis*'e ait bir dikilitaş vardır. Bu dikilitaş Theodosius zamanında Mısır'dan getirilmiştir. Demek ki 19. yüzyılda Paris ve Londra gibi kolonyalist devletlerin başkentlerinin Mısır'dan dikili taş (obelisk) taşıma âdetinin kökü bir

Sultanahmet Camii, Meydanı ve Dikilitaş.
Thomas Allom ve S. Bradshaw.

yerde buraya kadar uzanmaktadır. Bu zarif dikilitaş ve arkadaki Sultanahmet'in cebhesi tesadüfen âdeta eski Mısır mabetleri cebhesi gibi bir manzara yaratmaktadır. Hatta daha da güzeldir; çünkü caminin mimarî ve geometrik görünümü o dikilitaşla inanılmaz bir uyum içindedir. Geçmişte İbrahim Paşa Sarayı ve bugün İslam Eserleri Müzesi olan binanın balkonundan bu manzarayı seyretmenizi tavsiye ederiz.

Onun yanı başında *Platea* yani Peleponnes savaşları diye bildiğimiz Klasik Yunan çağındaki iç harpten sonra yapılan sulhun nişanesi olarak, Delfi'deki Apollon mabedine sunulan bir kazan şeklindeki büyük tunç sunağın ayaklarından biri yer alır. Yılan başlı bronz bir sütundu bu, hoş bir ayaktı ve göz alıyordu. Zannederim düşen uç yani yılan başı Arkeoloji Müzesi'nde halen görülebilir ve üçüncü sütun *Konstantin Porfirogenetos* dediğimiz yani imparatorluk alâmeti sayılan porfirde doğmuş olan İmparator Konstantin'in, Bizans'ın mutantan törenlere çok düşkün

Sultanahmet Meydanı. *Eugène Flandin.*

ve törenleri teşvik eden imparatorunun diktirdiği bir sütundur. Konstantin bu örme sütunun etrafına sarı pirinç kaplatmış ve sütun altın gibi parıldıyormuş. 1204 Haçlıları yani Batı Avrupa'dan gelen görgüsüz ve vahşî kalabalık; bunu altın zannederek sütunun etrafındaki pirinçleri söküp götürmüşler. Bir Avusturyalı dostum; "Bunu altın zannedip, kaplamayı sökenler mi, yoksa kaplamayı yaptıranlar mı daha ahmak ve zevksiz? Tartışılır." demişti.

Her halükârda bu İstanbul'dur ve hippodromun Bizans devrinden beri yaşadıkları Osmanlı devrinde de devam etmiştir. Sultanahmet bu mutantan, gösterişli tarihini en son Halide Edip Adıvar'ın konuştuğu mitingle tamamlamıştır. Sultanahmet'i bugün bir turistik merkez olarak görüyoruz. Aslında turistik bir merkez olmaktan çok bütün medeniyetimizin ve tarihimizin kalbi olduğunu unutmamamız gerekiyor.

Ayasofya, 532 Nika İsyanı'nın bir sonucudur. Çünkü İmparator Justinianus ve karısı Teodora'ya karşı ayaklananlar "*Nika*" (Zafer) diye bağırıyorlardı ve o arada yaktıkları bir ahşap kilise Ayasofya adını taşıyordu. Bugünkü anıt, imparatorun kiliseyi yeniden yaptırmasıyla ortaya çıkmıştır.

Ayasofya, 537 yılında uzun bir inşaattan sonra açılan bu büyük kilise, üstünden geçen 1000 yılın sonunda, Sen Piyer, Süleymaniye ve aşağı yukarı bir 50 yıl sonra da yanı başındaki Sultanahmet yapılana kadar bütün dünyanın en büyük mabediydi. Bütün milletlerin, Hıristiyan ve Müslüman milletlerin özendiği, model aldığı bir yapıydı. Menkıbeler halinde bu milletlerin hayatında ve edebiyatında yerini alırdı.

Ayasofya'nın özelliği geniş bir kubbesi bulunmasıdır. Geniş kubbe daha evvel de vardı; en azından Roma'daki Pontheon dediğimiz mabet böyledir. Ne var ki o, bir bardağın üstüne

oturtulmuş yarım elma gibidir. Bu tarz bir mimarînin, tekniğin daha kolay olduğu söylenmektedir. Burada ise Aydınlı ve Miletli yani Trallesli ve Miletoslu İsidoros ve Anthemios, ilk çağın iki meşhur genç klâsik mimarıdır, âdeta trigonometrik bir harikayla bu geniş kubbenin ayaklarını sütunlara oturtarak ayakta tutmayı becerebilmişler ve bunun ortaya çıkardığı zarafet dolayısıyla da Ayasofya, hemen yapıldıktan sonra önemli bir çöküntü ve tamir geçirdikten ve bir tamirden daha sonra aşağı yukarı önemli bir tamir görmeden, Mimar Sinan zamanına ve günümüze kadar gelmiştir. En son geçirdiği tamirat Sultan Abdülmecit devrinde İtalyan Fossati biraderlere yaptırılmıştır. İşte bu sırada da kubbedeki ve bütün caminin içindeki eski freskler kitab halinde bastırılmıştır. Bunu finanse eden de yazılan talebine rağmen Rus Çarı olmamıştır. Sultan Abdülmecit bunu finanse etmiştir. İlk büyük katalog da; Ayasofya'nın ilmî sanat kataloğu, Sultan Abdülmecit Han'a ithaf edilerek basılmıştır.

Ayasofya belirttiğimiz gibi 16. asra kadar tekti ve hiç şüphesiz ki şehri fethedenler tarafından camiye çevrilmiştir. Bu camideki bütün törenler, bütün kamet getirmeler, hutbeler kendine özgü bir ritüele, bir etikete, bir âdetler silsilesine tâbidir. Ayasofya, bu nedenle çok önemli bir dinî merkezdi. 1930'larda Ayasofya'nın bir müze haline getirilmesi yeni Cumhuriyet'in âdeta beynelmilel alandaki bir yeni yorumu gibi ele alınabilir.

At Meydanı isminin Sultanahmet'e çevrilmesi doğrudan doğruya imparatorluğumuzun genç padişahı 14. Padişah Sultan Ahmet'in, ki çok genç tahta çıktı ve ölümü de öyle oldu, Sultanahmet Camii'ni yaptırmasıyla ilgilidir. Camiin özelliği altı minaresi olmasıdır. Bu yüzden Medine'de Ravza-i Mutahhara'daki büyük camiye bir minare daha ilave edilmek zorunda kalınmıştır. Sultanahmet, Osmanlı mimarîsinin son şaheseri, son sentez parçasıdır ve bilhassa çinileri ile ünlüdür.

Sultanahmet Meydanı'na girdiğiniz zaman Sultanahmet'in minarelerinden okunan ezanla yanı başındaki camilerin bir nevi koral halde birbirlerini izlediklerini, mukabelede bulunduklarını görürsünüz.

Meydanın zaman içerisinde kendine özgü gelenekleri oluşmuştur. Bunun üzerinde durmak lazım... Mesela biraz daha aşağıdaki Şehit Mehmet Paşa dediğimiz Sokullu Mehmet Paşa Camii de aslında meydanın dışında olmasına rağmen bu manzumenin içinde düşünülmelidir.

Sultanahmet Meydanı, yani eski Bizans Hippodromu kanlı ayaklanmaların, yarışların yeriydi. Burada mesela *Nika İsyanı* gibi ayaklanmalar, Osmanlı devrinde de görülmüştür. Kanunî Sultan Süleyman'ın zarif veziri İbrahim Paşa, ki o zamanlar makbul İbrahim Paşa'ydı, Budin'den mitolojide *Üç Güzeller* diye bilinen bir heykel grubu getirmişti. Bu heykeli kendi taş sarayının önüne diktirmesi dedikodu ve ayaklanmayı mucip olmuştu. Zamanın şairi Figânî, muhtemelen Firdevsi'nin Gazneli Mahmut için yazdığı (Gazneli Mahmut'un bir adı da İbrahim'di) şiiri İbrahim Paşa'ya göre değiştirerek, hadi intihal diyelim, bir beyit ortaya çıkarmıştı;

Dünyaya iki İbrahim geldi

Biri put kırdı, biri put dikti

Bu beyit Makbul İbrahim Paşa'yı çileden çıkarmıştır. Galiba Figânî'nin ölümüne sebep budur. 16. asırdaki Üç Güzeller heykel grubu bizim bildiğimiz bir Müslüman şehrinin meydanına dikilen tek heykeldi. Saraylarda bu tip heykeller vardı. Mesela Halife Hişam'ın zamanında Yeriho'da bugünkü Hişam sarayında, Şam sarayında bu gibi heykel ve mozaikler vardı. Saraylardan başka yerlerde de vardı ama meydana dikilen bu heykelden sonra bir daha 20. yüzyıla kadar böyle bir deney yaşanmayacaktı.

Çok ilginç bir biçimde İbrahim Paşa Sarayı'nın niteliği bugün tartışılmaktadır. Bu, mehterhane yani tabl ve sancakların özenle saklanıp muhafaza edildiği bir taş bina mıdır, yoksa İbrahim Paşa'nın sarayı mıdır? Her halükârda zamanla padişahın gazabına uğrayıp katledilen ve bundan dolayı Makbul'ü Maktul'a çevrilen *Maktül İbrahim Paşa* diye anılan bu ünlü sadrazamın sarayı olma ihtimali kuvvetlidir ve bugün Avrupa camiasının, Avrupa coğrafyasının en dikkate değer müzelerinden biridir. Zamanla bilhassa başındaki yöneticilerin, Sayın Doktor Nazan Ölçer'in ve arkadaşlarının gayretiyle de burada son derece ilginç sergiler tertiplenmektedir.

Sultanahmet, Sultanahmet'liğini 19. asırda da devam ettirmektedir. Kayzer Wilhelm'in İstanbul'u ziyaret hatırası olarak biraz kozmopolit bir tarzda inşa edilen, daha doğrusu o zaman ki Almanya ve Alman çevresinde makbul olan Bizantino-Morik denen sistemde yapılan çeşme, meydana yakışan bir abide değildir. Sanatsal zevkten ziyade, siyasî görüş, korku ve zaruret icabı oraya yapılmıştır. Az ötedeki Sultanahmet çeşmesiyle hiç yakışmayacak bir kabalık içindedir.

Gene bu meydanda 19. yüzyılın eserleri olan bugünkü Marmara Üniversitesi'nin Rektörlüğü, ki eski ticaret nezaretidir, ve Defter-i Hakan-i Nezareti dediğimiz tapu kadastro umumi müdüriyeti imparatorluğun yeni binalarıdır. Bunlar Sultanahmet'in yeni komşularıdır.

***

Bir ara tamamıyla ahşap binalar ve mahallelerle çevrili olan Sultanahmet bugün betonlaşma tehlikesi altındadır. Bu büyük tehlike meydanın turizm dolayısıyla önem kazanması ve birtakım açıkgözlü tarafından usulsüz yükselen binaların ahşap bir

tabakayla kaplanmasıyla estetikçilerin, zevk zarafet sahiplerinin ve tarihçilerin gözünden saklanmaya çalışılmaktadır.

Sultanahmet her metrekaresinin değerlendirilmesi, gözlemlenmesi gereken bir yerdir. Sultanahmet'in sınırları aşağıda Cağaloğlu'ndan başlar, denize kadar uzanır. Batı tarafında da en azından Divanyolu üzerinden Beyazıt'a kadar devam eder. Bu çevrede kötü yapılaşmayı, yoğun trafiği doğuracak birtakım işyerlerinin bulunması, bu eşsiz ve emsalsiz âdeta Avrupa kıtasının en güzel açık hava salonu için bir tehlikedir. Bunun önünün alınması gerekir; çünkü bütün Avrupa'da ne Venedik'teki San Marco, ne Paris'teki Concorde, ne de Roma'daki San Pietro Meydanı bu meydan kadar orijinal ve 1500 yıllık tarihin en iyi örneklerini barındıran bir mahal olamaz.

OSMANLI İDARE SİSTEMİNDE BAĞIMSIZ EYALETLER

Osmanlı İmparatorluğu tarihteki *III. Roma* diyoruz; bunun sınırları aşağı yukarı kendinden evvelki iki Roma ile bilhassa Bizans denen ikincisi ile çok benzeşir; fakat görüldüğü gibi çok geniş bir alandadır. Genellikle bu imparatorluğun Fas sınırlarından, doğuda Basra körfezine; kuzeyde Ukrayna steplerinden güneyde bugün söylendiği gibi Habeşistan değil de Somali'ye ve Eritre'ye kadar uzandığını, Tuna havzasını bugünkü Macaristan mansabından aldığını ve Mezopotamya'da Fırat'a kadar uzandığını tekrarlarız. Tekrarlarız da bu geniş alandaki eyalet sisteminin nasıl olduğu, ne okul kitaplarında ne de akademik dünyadaki araştırmalarda fazla ele alınır.

Birinci kategori eyaletlerde merkezî hükümete çok sıkı sıkıya bağlı olarak tayin edilen zabitan ve memurların tımar sistemiyle âdeta bir nevi kontrol altına alındığı ve dirlik düzeniyle de âdeta yeknesak iktisadî ekonomik bir mekanizmanın –tarıma bağlı– kurulduğu bellidir. Burası Orta Anadolu'daki bir eyaleti diyelim Sivas (yani Rum) eyaletiyle Karaman'ı (yani Konya) ve Rumeli'deki bir dönemin Bulgaristanı'nı içerirdi. Gene Temeş-

var ve Budin eyaleti arasında (ki bugünkü Macaristan'dır) sistem itibariyle çok farklılık olamaz...

Osmanlı idare sisteminde ve imparatorluğun hayatında çok önemli rolü olan ikinci bir kategori daha vardır. Bunlar doğrudan doğruya *eyalet-i mümtaze* dediğimiz bir çeşit otonom, seçkin eyaletlerdir. Hangileridir bunlar? Kırım Hanlığı, bugünkü Romanya'nın batısını teşkil eden o zamanlar yoğun Macarca konuşulan Macar ülkesi Erdel Krallığı veya bizim Erdel Beyliği dediğimiz yer, Eflak yani Vlahlar ülkesi ve nihayet bugünkü Moldova Cumhuriyetini oluşturan Boğdan eyaletidir. Kırım Hanlığı hiç şüphesiz ki Kafkasya'nın bir kısmını yani batı tarafını alan Kuban Kazaklarının da yaşadığı, ama esas itibariyle Kafkas eyaletlerinin doğrudan doğruya batı kısmını, Ukrayna'nın güney kısımlarını içine alan yerdir. Bu yarı müstakil Kırım Hanlığı esas itibariyle Kırım Yarımadası üzerinde bulunmakla birlikte, yarımadanın bir önemli kısmı Kırım Hanlığı'nın değildir. Doğrudan merkeze bağlıdır. Merkeze bağlı bu yere Kefe Sancağı diyoruz; ama bu bugünkü Kefe'nin dışında Kırım'ın aşağı yukarı ta Sudak'a, Yalta'ya kadar uzanan ve kuzeyde de Azak denizine ulaşan kısmını içerir.

Güney eyaletlerine indiğimiz zaman, koskoca Mısır kıtası çok ilginç statüde bir beylerbeyliktir ve tabiî Hicaz da önemli konumu dolayısıyla Osmanlı idaresinin kendine özgü bir protokolle idare ettiği bir bölgedir. Her şeyden evvel şunu söylemek gerekir: Hicaz bölgesi, yani Mekke ve Medine'nin etrafındaki bölge, Osmanlı Devleti'ne öbür eyaletlerin aksine hiçbir gelir getirmez. Burası aksine büyük masraflara sebep olur. Bazı halde bu bölgede bir türbenin etrafını çevirmek veyahut hacılar için bir suyolunu, bir çeşmeyi tesis veya tamir etmek o kadar zordur ki yerli ustalar yetişmediğinden, oraya inşaat malzemesi ve us-

ta sevk edilir ve batıdaki bir iskelenin tüm yıllık gümrük geliri buna harcanır. Gene aynı şekilde Mekke ve Medine halkının bir ölçüde refahını tesis etmek, buralardaki konaklama tesislerinin tamir veya yapımına harcamak için Mısır eyaleti gibi zengin bir bölgenin bir kısım parası buraya verilir. Bu bir reprezantasyon yani temsildir. Modern devletlerin de bu gibi harcamaları vardır; çünkü burada iktisadî düşünmekten çok siyasî düşünülür. Zira Osmanlı İmparatorluğu Hicaz bölgesindeki hâkimiyetine çok önem vermiştir. O kadar ki devletin cihan devleti vasfına sahip olduğu 16. asırda Yavuz Sultan Selim Han gibi buraları fetheden bir padişah halife unvanından çok "Hadim-ül Haremeyn-üş Şerifeyn" unvanını yani *Mekke ve Medine'nin, iki haremin hizmetkârı* olmayı tercih etmiştir. Bu unvan hutbede okunur ve öyle dua edilir... Osmanlı padişahı için, bu "Hadim-ül Haremeyn-üş Şerifeyn" Batı'da da çok önemle üzerinde düşünülen bir kuruma *Custodia*'ya tekabül etmektedir. Hepimizin bildiği gibi Batı'nın Hıristiyan devletleri, gerçi çok kısa bir süre ellerinde tutabilmişlerdir, ama Kudüs bölgesinin Custodia'sını yani hizmet ve muhafazasını ellerinde tutmayı bir şeref, bir onur, mistik ve karizmatik bir misyon gibi yorumlamışlardır. Bunu da böyle anlamak lazımdır...

Medine hepimizin bildiği gibi o tarihlerde birkaç bin nüfuslu, iktisadî kaynakları çok kıt bir eyalet şehridir. İkincisi de hiç şüphe yok ki bütün İslamiyet'in merkezi Mekke-yi Mükerreme'dir. Medine ve Mekke'deki sancak beyi rütbesindeki görevlilere sancak beyi denmez. Bunlara *şeyh-ül medine* gibi unvanlar verilir. Gene aynı şekilde buraya tayin edilen kadıların hiç birisine küçük bir rütbe verilmez. *Haremeyn mevleviyyeti* dediğimiz Mekke ve Medine kadılıkları protokolde son derecede üstün bir noktadadır.

Yani Mekke ve Medine kadılığı yapmayanın İstanbul kadısı, payitaht kadısı olması pek istisnaîdir.

Buralardaki memuriyetlerin hepsi son derecede yüksek rütbededir ve isimler de öyledir. Hatta Mekke-yi Mükerreme'de zemzem kuyusunun eminliğiyle, idaresiyle görevli olanlar bile ilmiyyenin çok üst rütbelerinde yer alan memurlardır. Mekke ve Medine yani Hicaz 19. yüzyıl sonuna, hatta imparatorluk yıkılana kadar bu vasfını korumuştur. O kadar ki çok önem verilen bu kıta için Sultan II. Abdülhamid Han, Şam'dan başlamak üzere Medine'ye kadar uzanan bir demiryolunu ön planda Türk mühendislerine tabiî Türk işçilerine yaptırmış ve bu inşaat bizim teknik tarihimizde aşama katettirici, itici bir rol oynamıştır. Sermayesi ise tamamen Osmanlı İmparatorluğu ve imparatorluk dışındaki Müslümanlar'ın verdiği bağışlardan ileri gelmektedir, hatta bunun için de bir Hicaz madalyası ihdas edilmişti.

Fahrettin Paşa, mütarekeden sonra daha beş ay kadar Medine'yi Arap ve İngilizler'e karşı muhafaza etmiş ve buraya gönderilen hazine gibi kutsal emanetleri de geri göndermeyi başarabilmiştir.

Güney'de imparatorluğun zenginliğini, ama zenginliğinden çok, asıl ihtişamını ve denizler üzerindeki kontrolünü sağlayan bir bölge hiç şüphe yok ki Mısır'dır. Mısır, Roma imparatorlarının göğsündeki ziynettir. Onsuz ne Roma, ne Bizans İmparatorluğu olabilmiştir. Bizans Mısır'ı kaybettikten sonra çok çabuk gerilemiştir ve Osmanlı İmparatorluğu için de Mısır bu önemdedir.

Mısır, evvela bir tahıl hazinesidir. Saniyen etrafı kontrol eden bir bölgedir. Üçüncüsü tabiî ki maliyeye bir katkısı vardır. Julius Caesar tarafından Mısır'ın alınması ile Roma İmparatorluğu'nun gerçek bir devlet mesabesine ulaştığını ve Julius Caesar'ın ora-

daki malî sistemi, vergilendirme sistemini öğrenmesiyle Roma hazinesini teşekkül ettiğini tarihçiler tekrarlar.

Yavuz Sultan Selim Han, Ridaniye zaferinden sonra 1517 Nisanı'nda bu kıtayı yani Mısır'ı bir beylerbeylik olarak teşkilatlandırmış ve merkeze bağlamıştır. Aslında burada çok ilginç bir yol güdülmüştür; 17 sancaktan oluşan bu zengin eyalette, üç eyalet yani İskenderiye, Dimyat ve Raşit, ki *Rosetta ve Damietta* der Avrupalılar, donanmanın selameti, üsleri bulunması, geliri ve tahıl varidatını temin etmesi ve kontrol bölgesi olması dolayısıyla Mısır Beylerbeyliği'ne değil, Akdeniz adalarına tabidir; yani Kaptan Paşa'nın gelir kaynaklarına dahildir. Bunun dışındaki 14 eyaletin başında "Yavuz Sultan Selim Han Kanunnamesi ile" yerel Memlûk Beyleri bırakılmıştır. Bunların Türkçe bilmesi de şart koşulmuştur. Zaten bir kısmı Türk, bir kısmı Çerkez asıllıdır. Bu beylerin başına vezir rütbesinde Beylerbeyi payeli bir Mısır defterdarı tayin edilmektedir. Defterdar Osmanlı maliyesinde önemli bir memurdur; defterdarın hesap kitaptan çok iyi anlaması, kaynakları kontrol etmesi gerekir.

Mısır kadısı ayrı bir öneme sahip bir memurdur ve Mısır kadılığı ayrı bir silkin başında yer alır. Çünkü Mısır ahalisi genellikle Maliki mezhebinden olup, çok azı Hanefi olan bir gruptur. Buradaki yerel kadılar üzerinde hâkimiyet kurabilen biri olması lazımdır.

Mısır Beylerbeyi de buradan topladığı varidatı Mısır'a harcamakla mükelleftir. Onun için Mısır'da bir hayli Osmanlı eseri vardır. Maktu bir miktar, belirli bir miktar, Mısır hazinesi diye İstanbul'a yollanır, ki bu "Cib-i Hümayun" hazinesidir, yani padişahın kendi şahsi harçlığıdır. Tabiî ki bu Mısır'ın işgaline kadar devam etmiştir. Ama hepimizin bildiği gibi I. Dünya Harbi çıkıp İngiltere Mısır'ı resmen ilhak edene ve Mısır Hidivi olan Abbas Hilmi Paşa'yı tahttan indirip onun yerine Sultan Kâmil'i

ve nihayet hanedanın öbür kolundan Kral Fuat'ı tahta oturtana kadar Mısır, Osmanlı Hükümeti'ne tabidir. Mehmet Ali Paşa olayından sonra da Mısır'ın başındaki yarı müstakil valilere *hidiv* yani Kral naibi denmektedir. Bu *hidiv* unvanı çok önemlidir.

Mısır zengin bir kıtadır. Zenginliği dolayısıyla 19. yüzyıl Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'nda payitahtta bile görülmeyen bir zenginlik ve burjuva hayatı sergilemektedir. Klasik dönemlerde Mısır, bu zenginliğine binaen Osmanlı İmparatorluğu için çok önemli bir noktadır; her sene Hac yollarını kontrolle görevli bir eyalettir. Süveyş'te oturan Hac görevlisine Mısır Emir-ül Haccı denir. Tıpkı Şam Beylerbeyi'nin yani Şam Valisi, Suriye Valisi olan Beylerbeyi'nin de *Emir-ül Hac* unvanını taşıması gibi...

Demek ki bu bölgedeki Hac işleri buradan idare edilmektedir. Fazladan da Mısır varidatından 24 milyon akçe kadar çok önemli bir meblağ, Mekke ve Medine'nin masraflarına ayrılır. Aksi takdirde Mısır tahılı ve pirinci olmasa Hicaz ahalisi aç kalırdı. Mısır bir salyane eyaletidir, yani yıllık ödeyen eyalettir. Diğer önemli eyaletler de bugünkü Balkanlar ve haliyle Orta Avrupa'ya uzanan Eflak-Boğdan, yani modern Romanya'yı meydana getiren iki beylik, bugünkü Romanya'nın içinde bulunan ama aslen bir Macar toprağı ve devleti olan Erdel ve nihayet Kırım Hanlığıdır.

Bugünkü Romanya ve Romanya'yı oluşturan Eflak ve Boğdan üzerinde durmalıyız. İmtiyazlı eyaletler statüsünü icad edip bu eyaletleri teşkilatlandıran, imparatorluğun gerçek kurucusu diye adlandırılan Fatih Sultan Mehmet Han'dır. Romanya'nın bugünkü güney kısmı yani Bükreş ve Targovişte etrafında oluşan kısım Eflâk'tır. Eflak, Ulahlar ülkesi demektir. Bugünkü Moldova Cumhuriyeti'ni oluşturan ve önce Sucava sonra Yaş şehri etrafında oluşan beylik de Boğdan Beyliği'dir. Şüphesiz ki bu iki beylik birbirine çok yakın iki şive konuşurlar, buna biz Romence diyoruz. Avrupa'da eski Lâtin diline en yakın dil de

Romence'dir. Osmanlı fethinden önce Boğdan Polonya'ya, Eflak da Macar Krallığı'na tabi iki önemsiz devletçik iken Osmanlı hâkimiyetinden sonra yarı-müstakil bir devlet olup yerli boyarlardan yani boyar reisleri dediğimiz yerli aristokratlardan tayin edilen ve değiştirilen iki voyvoda'nın idaresine verilmişlerdi. Bu çok önemlidir.

Romen ulusunun kültürü ve tarihi bağımsızlığı açısından bu rejimin fevkalâde önemi vardır. Nitekim Hariciye Nazırlığı da yapmış olan tanınmış Romanyalı tarihçi *Nikolai Yorga*, Osmanlı hâkimiyetinin Slav ve Germen denizi ortasında kaybolacak bir Lâtin halkı tarihteki yoluna devam ettirdiğini ve Romen halkının varlığını bu hâkimiyete borçlu olduğunu söyler. Burada Constantin Brancievaru gibi Slavyan-Grek Akademisi'ni kuran önemli bir voyvoda sayesinde bir nevi Hellenik ve Lâtin Rönesansı da Osmanlı idaresinde muvaffak olmuştur. 1711'den daha evvel İstanbul'da rehin olarak bulunan Boğdan Prensi Dimitri Kantemir maalesef Çar Büyük Petro'nun tarafında Osmanlılar'a karşı savaşmaya girişince bu ihanetin bedeli ödendi ve bu iki eyalete Fenerli Rum Beyler tayin edildi.

İlk Fenerli voyvodalar da İstanbul'da iken Boğdan Prensi Dimitri Kantemir ile ahbaplık eden Mavrokordata kardeşlerdir. Bu dönemde Romanya'nın çağdaş kültürü hayli inkişaf etmiştir. 1859'da daha fazla özerklik verilen bu iki devletçik doğrudan doğruya birleştirilerek bir nevi müstakil Romen Prensliği ortaya çıkmıştır. Merkez Bükreş'tir ama artık Prens Kral gibidir ve 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi ile de Romanya'nın Rusya Çarı II. Alexandr ile müttefik olduğu görülmektedir.

Klasik Osmanlı devrinde bu eyaletler belirli asker yollarlar, Avrupa savaşları sırasında belirli yıllıklarını öderlerdi. Bunun dışında İstanbul gibi büyük bir payitahtın beslenmesi için gereken kasablık hayvan bilhassa koyun buradan temin edilirdi ve gene

Dobruca'nın buğdayı da buralarda mecburi tekeller sayesinde seçilen müteahhitlere devredilirdi. Bunu temin edemeyen bir voyvodanın idareye devam etmesi mümkün değildi.

Görüldüğü gibi kuzeyde Fatih'in tespit ettiği bu iki yarı müstakil hükümet ile bugün Balkanlar'da aslında Türkiye'nin devamlı müttefiki ve ruhen yakını olan iki devlet ortaya çıkmıştır. Bunların dışında Dubrovnik, Erdel, Kırım Hanlığı ve Kafkaslar'da Kumuk Şamhatlığı gibi kabileleri yöneten müstakil idareler vardır ki, bu yarı müstakillik Osmanlı idaresinin askeri ve dış politikada katiyen taviz vermediği bir büyük birliği getirir, bir imparatorluk yapısını oluşturur.

ASAR-I ATİKA

Hiç şüphesiz ki bizim kültür hayatımızda en önemli meselelerden biri Türkiye'nin Asar-ı Atika yani eski eserler ve harabeler konusundaki zenginliğidir. Şunun üzerinde önemle durmalıyız; Türkiye yeryüzünde yoğunluğu itibariyle eski eserler barındıran en zengin ülkelerden biridir, en zengin değildir. Bugün herhalde Çin'de yapılan kazılar inanılmayacak zenginlikleri ortaya çıkarıyor. İtalya ve Mısır için de aynı şey söz konusu... Ama Türkiye eski eserlerin yoğunluğu yanında bu zengin ülkelerin içinde bilhassa renkliliği bakımından birinci ülke gelir; yani aşağı yukarı M.Ö. 8000'lere uzanan Neolitik yani Cilalı Taş devri dediğimiz medeniyet safhasında Türkiye topraklarında yerleşmeler oluşmuştur. Bunların en önemlisinin Çatalhöyük olduğu ve bu kazının bütün herkesin çok ilgisini çektiğini biliyoruz. Bizzat Ankara'daki Anadolu Medeniyetleri Müzesi de buradan çıkan zenginlikleri barındıran ve teşhir eden önemli bir merkezdir. Türkiye asıl Bronz devrinden itibaren ve yazının kullanılmaya başladığı M.Ö. 2000'den sonra hem tarihî malzeme, hem arkeolojik malzeme olarak büyük bir zenginliği bünyesinde barındırmaktadır. Bu zenginliklerde renk çok önemlidir. Birbirine zıtlık teşkil edecek derecede renkler barındıran medeniyetler bu topraklardadırlar.

Yunan klâsik çağının, Hellenizm'in ve Roma çağının getirdiği zenginlikler bellidir.

Nihayet Türkiye, Bizans İmparatorluğu'nun merkezidir. Selçuklu medeniyeti buradadır. Doğu Anadolu'da çok enteresan Gürcü ve Ermeni kalıntıları vardır. Asıl önemlisi Beylikler devri dediğimiz dönemdir ve 21. yüzyıla kadar uzanan çok uzun bir Türkiye tarihi söz konusudur. En yoğun ve en önemli devir bu bin yıldır. Tabiî ki Osmanlı İmparatorluğu'nun, bu cihanşümul sentezin en önemli parçaları yine bu topraklardadır.

Sadece ibadethaneler, ticarethaneler, kervansaray, bedesten gibi eserlerle değil; hayatın her safhasını teşkil eden eserlerle, mezarlıklarla bile Türkiye çok zengin bir topraktır ve bu zenginlik de hiç şüphesiz ki çok büyük sorunlar yaratmaktadır.

Tarih bilincimiz ve eski eser bilincimizde gerçeğe uygun derecede bir zenginleşme, bir olgunlaşma olmadığı takdirde bu sorunlar büyüyecektir. Eğer yurttaşlar olarak bu zenginliklere sahip çıkarsak sorunlar azalacaktır.

Bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz bir konu da, Osmanlı dönemi boyunca klâsik çağın eserlerinden hiç kimsenin bir şey anlamadığı, bunların yok edildiği ve bu tip bir vandalizmin âdeta bizim eski eser bilincimizi ve zenginliğimizi yok ettiği ve birtakım Avrupalılar'ın bu eserleri gelip yağmalayıp, söküp götürmelerinin âdeta onların medenî bir hakkı ve bir medeniyet misyonu olduğu gibi bir düşüncenin sadece yurt dışında Batı Avrupa'da değil, bazen bizim aramızda da yaşamasıdır. Bu doğru değildir. Eski eserlerin korunması bir dramdır. Bir tezat teşkil eder. Çok trajik, çözülmez bir konudur. Unutmayın ki çağdaş Avrupa medeniyetini yaratan İtalya bile eski eserlerine sahip çıkamamaktadır. Çünkü yağmacı ve koleksiyoncu zihni-

yet karşısında maalesef bizden daha bilgili bile olsa İtalya dahi çaresizdir. Bununla baş etmek son derece güçtür. Buna karşılık daha küçük bir memleket ama tabii tarih ve eski eser bilinci son derece yüksek olan İsrail arkeolojiyi milli bir spor haline getirdiği için kaçakçıların şerrine daha az uğramaktadır. İsrail'de eski eser kaçakçılığı asgaridir ve İsrail, topraklarındaki eski eserleri ve zenginlikleri koruyabilmektedir.

Hiç şüphesiz ki eski eser bilinci ve gereken entellektüel yapısı çok eskiden beri var olduğu halde tıpkı Türkiye gibi Mısır da bugün maalesef kaçakçılığın, kaçak kazıların hedef tahtası olan ülkelerden biridir. Bundan sadece Mısır zarar görmüyor. Aynı zamanda eski Mısır medeniyeti hakkındaki bilgilerimiz de dağılıyor. Çünkü kaçakçılar ve kaçak koleksiyonları zenginleştirmeye hizmet edenler, bu eserleri bilim dünyasının envanterinin dışına çıkarıyorlar. Falanın veya filanın bahçesindeki, konağındaki eseri bilim dünyası bilmez ve bazen tarih yazımı için çok değerli malzemeler bu şekilde heba olup gidebilir. International Herald Tribune'de Souren Melikian, *Christie's Müzayedesi* gibi bir merkezde dahi Şark eserlerinin ne kadar dağınık olduğunu ve mesela Firdevsi'nin dizelerini içeren Nişhabur'dan bazı kâselerin nasıl parça parça gittiğini anlatır.

Nitekim Türkiye'deki Osmanlı dönemi mezarlıkları artık bırakın çok zengin koleksiyoncuları, kendini bilmez turistlerin ve hatta yerli halkımızdan bazı görgüsüz kimselerin bile yağma hedefi haline gelmiştir. Sağa sola devşirilip götürülen bu mezar taşlarıyla tarihimiz hakkında ne kadar önemli biyografik bilgileri kaybettiğimizi tasavvur edemezsiniz.

Türkiye aslında eski dünyaya ilgi duymak bakımından hiç de küçümsenmeyecek bir mirasa sahiptir. Burada bahsettiğim Mısır piramitlerini gezip onlardan söz eden Evliya Çelebi değildir. Evliya Çelebimizin o dâhiyane görüşü, tespit ve tasvir

Müzehane-i Hümayun, Arkeoloji Müzesi.

yeteneğinden söz etmiyorum. Hiç şüphesiz ki 17. asırda Mısır medeniyeti hakkındaki bilgiler; bırakın Evliya'da bütün dünyada bile kırıntılar halindeydi. Çünkü o zaman Mısır'da önemli kazılar hiç yapılmamıştı, söz konusu değildi. Bu eserlerin bilimsel tespiti ve asıl önemlisi Mısır hiyeroglifi dediğimiz beşeriyetin ünlü edebi zenginliğinin çözümü söz konusu değildi. Hepimizin bildiği gibi Mısır'ın ilmi olarak kaydı fotoğraf olmamasına rağmen son derece büyük gravürlerle ve gravürcü heyetlerle oraya giden General Bonaparte'a aittir.

O zaman Mısır'ı işgal edebilen General yani sonraki İmparator Napoleon buraya ilmi heyetler götürmüştü. Mısır'ın bitkilerini, hayvan türlerini ve tabiî eski eserlerini sistematik olarak çizdirip tesbit ettirdi. Bu ilk büyük ekspozisyonlardan, ilmî tetkik gezilerinden, seferlerinden biridir ve bir müddet sonra da bugün Raşid dediğimiz Avrupa dilinde *Rosetta* denen Delta ağzında, İskenderiye'nin civarındaki bir mevkide bir subay aşağı yukarı 50

cm boyunda bir taş kitabe bulmuştur. Bu taşta Hiyeroglif, eski Yunanca ve Dimettiki dediğimiz ahali Koptçasının yeni Yunan harfleriyle yazılmasından müteşekkil versiyonlu bir metin vardı.

İşte bu keşif Champollion'a hiyeroglifi çözme imkânını vermiştir ve Mısır bizim bilgilerimizi, tahayyüllerimizi gölgeleyecek ihtişamıyla beşeriyetin karşısına çıkmıştır. Şimdi bu ülkede hüküm süren, o tarihe kadar hüküm-ferma olan Osmanlı İmparatorluğu dönemi'nde böyle bir keşif olmadığı için, böyle bir merak olmadığı için bütün dünyada olduğu gibi bilgi bulamıyoruz. Gene aynı şekilde bizim hükümranlığımız devrinden sonra İstanbul'da büyükelçi olan Henry Layard'ın tetkikleri ve kazılarıyla Asur medeniyeti üzerinde bir hayli bilgi edinilmiştir. Bu dönemde yani 19. asrın bu döneminde bizim için henüz aktif bir arkeoloji ilmi, kazı söz konusu değildir. Bir yerde şunu unutmayalım; Yemen'de çok çiğnenilen kat yaprağının bile ne olduğunu bizim devletimiz resmen 19. asırda sormaktadır. Yani imparatorluğumuzda coğrafya ve tarih tetkiklerinin hiç şüphesiz Avrupa devletleri ve hatta Rusya ile mukayese edilemeyecek kadar yaya olduğu açıktır; ama hiçbir şey bilinmiyor değil. İnsanların hoş bir yaklaşımı vardır.

Mesela Evliya Çelebi Girit Adası'nda Minos-Miken medeniyetinin kalıntılarını çok iyi gözlemiş ve çok enteresan bir tasvir yapmıştır. "Bunlar Efrikiye'den (Afrika'dan), gelme *Ecine* kavmidir" diyor. Evliya o müthiş zekâsı ve mukayese kabiliyetiyle herhalde Girit'in sanatının üslubunu Mısır'la mukayese edip bağlantısını kurabilmiş. Nitekim hâlâ karanlık bir mevzu olmasına rağmen Girit medeniyetini yaratanların Mısır'dan göç ettiği bugün için en kuvvetli olarak ileri sürülen ihtimallerdendir ve birtakım deliller de bunu destekler durumdadır.

19. yüzyılda bizim *Aydınlanma* dönemimiz demek olan Tanzimat döneminde bu işe merak sarılmış ve 1847'de Tophane

Müşiri Fethi Ahmet Paşa bugünkü St. İrene Kilisesi'ni bir silah müzesi, askerî müze gibi tertiplemişti.

1869 yılında devrin aydın sadrazamı, Mehmet Emin Ali Paşa tarafından ilk *Müze-i Hümayun* yani emperyal müze teşkil edildi. Bundan çok önce bütün vilayetlerden yazışmalar dolayısıyla eski eser gönderilmeye başlandı. Mesela 1847 Aralık ayında Kudüs mutasarrıfı, Gazze'deki Askalan mevkiinde bulunan bir somaki mermer lahidin resmini çizdirmiş ve merkeze yollamış. Çizim ilmî ölçülere uymuyor ama arşivde de eskizi var ve "Bunu merkeze nakledebilir miyiz" diye yazıyor sadarete. Herhalde orada muhafaza edildi, nakledilmedi; fakat bu gibi nâkiller vardır. Mesela Adana mal müdürü Ahmet Ata Bey'in aynı yılın ekim ayında birtakım antik koleksiyonu toplattırdığı ve bunları merkeze gönderdiği görülüyor. Devrin tetkikini yapan tarihçilerimizden de açıkça görülüyor ki, sayısız bir biçimde eser toplanıp merkezdeki bu müzeye yollanmaktadır.

Nitekim 1872 yılında bizim tiyatrocu sadrazamımız ve valimiz Ahmet Vefik Paşa da bu müzeye Alman arkeolog Dethier'yi bilimsel müşavir olarak tayin etmiştir ve bu koleksiyonların tek ilmi envanteri de o zaman yapılmıştır.

1880'de ise bugünkü Çinili Köşk, yani Arkeoloji Müzesi'nin bahçesindeki Fatih devrinden kalma köşkte ilk müze teşkil ediliyor. St. İrene'deki silahlar bu tarafa nakliyeliyor ve Suphi Paşa da 36 maddelik ilk Asar-ı Atika Nizamnamesi'ni neşrediyor.

Şunun üzerinde ısrarla durmamız gerekiyor. Bu dönemde çıkmaya başlayan devlet yıllıkları, salnameler ve vilayetlerde çıkan salnamelerde o bölgelerin eski eserlerinden uzun boylu bahsedilir. Meselâ dönemin Aydın vilayeti salnemelerinde, ki Aydın; İzmir, Manisa, Denizli ve bugünkü Muğla bölgelerini içeren bir vilayettir, Bergama ve Efes için nefis izahatlar yapılır.

Hiçbir şey anlamadığımızı söylediğimiz eserler için izahat verilir. Bazı yarım bilgili arkeologların eski nesiller hakkında böyle eksik ve yanlış bilgi nakletmeleri ayıptır. Nitekim bu salnamade hiçbir şey anlamadığımızı ve bu yüzden Almanlar'a teslim ettiğimizi söylediğimiz *Bergama Sunağı* da pek iyi tarif edilmektedir. Bergama Sunağı'na Almanlar göz koymuştur, söküp götürmeye çalışmışlardır. İzmir valisi buna mani olmuştur; fakat sonradan devletlerarası ilişkiler dolayısıyla bu sunak teslim edilmiş görünüyor. Almanya'nın Osmanlı Devleti ile kurduğu iyi ilişkilerden bu şekilde istifade ettiği açıktır; bizzat İskender lahidi istenmiş, ama yetkililer tarafından önlenmiştir. Sunak problemi yüzünden galiba o zamanki Müze-i Hümayun Müdürümüz Osman Hamdi Bey o kadar sinirlenmiş ki hafif kalp spazmı geçirmiştir. Maalesef, Osmanlı devlet yönetimi de Avusturya elçisi Baron Prokesch von Osten'in taleplerine de müspet cevap vermiştir. Kırım Savaşı sırasında Avusturya'nın İstanbul'daki elçisine bazı sikkelerin verildiğini ben de tespit etmiştim. Avusturya'nın tarafsızlığından dolayı Baron Prokesch von Osten'e bir rüşvet veriliyor. Çünkü bu âdeta devletlerarası iyi ilişkilerin bir bedeli olarak istenmiştir.

Mesela Rusya veliahdının Çanakkale'yi gezerken hoşuna giden bir kitabenin ona verildiği veya oradakilere pek hissettirmeden Nur-u Osmaniye Camii avlusundaki eski bir lahit kapağının önce başka yere naklettirilip sonra Britanya Büyükelçisine verildiği gibi evrak buluntularımız hep var. Demek ki arkeoloji tarihi pek ciddi çalışılmamış.

Bu nedenledir ki Osman Hamdi Bey 1880'lerde bugünkü *Asar-ı Atika Nizamnamesi*'nin temelini teşkil eden bu konularda taviz vermeyi ve kaçakçılığı önleyen ünlü nizamnameyi çıkarmıştır. Osman Hamdi Bey, 1881'de Sultan Abdülhamid Han tarafından Müze-i Hümayun yani Emperyal Müze Müdürü tayin

edildikten sonra 1891'de Topkapı Sarayı'nın hemen altında Gülhane Parkı'nın üstündeki Müzehane-i Hümayun (İmparatorluk Müzesi) dediğimiz bugünkü muhteşem bina *İstanbul Arkeoloji Müzesi* yapılmıştır. Bunun mimarı İstanbullu bir İtalyan olan ünlü mimar Alexandre Vallaury'dir ve Osman Hamdi Bey'in Sayda'da bulduğu Ağlayan Kadınlar Lahidi'nin modelini oraya tatbik etmiştir. Vallaury zaten lahitleri çok seven ve anlayan bir mimardı. İstanbul'da yapılan eski İtalyan Sefareti de (şimdi Maçka Kız Sanat Enstitüsü'dür), bir Rönesans lâhiti biçiminde yapılmıştır, mimarı âdeta bu ekolü izlemiştir.

Osman Hamdi Bey bizzat bugünkü Lübnan'da, Suriye'de kazılar yapan ve bu kazılardan bulduklarıyla, neşrettiği raporlarla meşhur olan bir ressamımız ve arkeologumuzdur. Osman Hamdi Bey Viyana ve Paris'te okumuş, Vali Midhat Paşa'nın maiyetinde imparatorluğun Bağdat vilayetinde çalışmıştır. Nasıl Fenike dilinin incelenmesini ve yeniden öğrenilmesini ünlü Fransız filozof ve filologu Ernest Renan'a borçluysak, o medeniyetin maddî eserlerini tanımayı da, Sayda nekropolünü yani Krallar Mezarlığı'nı kazıp tanıtan Osman Hamdi Bey'e borçluyuz.

Osman Hamdi Bey; Aziz Bey gibi, Efes kazılarını yapan, bir ara Topkapı Sarayı Müdürü olan Tahsin (Öz) Bey gibi uzmanlar yetiştirmiştir. Ayrıca kendinden sonra da gene bildiğimiz gibi Halil Ethem Bey müzenin müdürü olmuştur. Bu çok ünlü meskûkât ilmi sahibi bizim tarihimizde önemli bir yer edinir ve dolayısıyla 19. yüzyılın son çeyreğinde maarif inkılâbımızın yanında Türkiye'de *Asar-ı Atika* kazıları yapılır. Bu kazıların bir kısmı bizim bugünkü sınırlarımızın dışında yapıldı ve oralardan gelen eserleri de Arkeoloji Müzesi'nde görebilirsiniz. Artık pasif olarak yağmalanan değil, arkeoloji ilmi yapan ülkeler safına girdik. Eğer hâlâ kaçakçılık yapılıyorsa, hâlâ bazı şeyler tahrip

ediliyorsa bu anlayışsızlık ve cehaletten değil imkânsızlıktandır. İmkânsızlık da halen devam etmektedir.

Kuvvetli bir yurt sevgisinin, eski eser anlayışının ve kültüre sahip çıkma bilincinin yerleşmesinde sakıncalar görüldüğü takdirde kaçakçılık vs. kaçınılmazdır. Bunu bugünkü İtalya'da da görüyorsunuz. Bu sırf cehaletle de ilgili değildir.

Burada halkın ve devletin yeterince işbirliği halinde örgütlenememesi söz konusudur, ki örgütlendiği takdirde kaçakçılığın önlenebileceği bazı örneklerle sabittir. Unutmayın Asar-ı Atika'dan çok anlayan ve medeniyetine çok sahip çıkan Rusya da bile on sene evvel kriz anında müzelerden birtakım eserlerin alınıp satıldığı ve yurt dışına çıkarıldığı malumdur. Demek ki bu bilincin yaşatılması da öyle çok kolay değildir.

Burada söylemek istediğimiz şudur: Türkiye mirasına sahip çıkmıştır, çıkmaktadır; ama maalesef organizasyon ve insanlarımızın bu konudaki işbirliği yeterli değildir. Sorunu kısa zamanda halletmemiz gerekmektedir.

ENDERUN

Osmanlı sarayının 18. yüzyıla kadar devlet idaresindeki en temel müessesesi *Enderun*'dur ki Farsça anlamıyla "iç kısım" demektir. Bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde, Bâbüssaade'den girince arz odasının sağ ve solunu ve oradaki avluyu içeren kısma *Enderun avlusu* diyoruz. Burada kapıdan girince hemen sağımızda kalan yer Enderun'un ilk odalarıdır. Enderun odaları nedir? Bir anlamda sınıftır; fakat bu okul sınıfları anlamında anlaşılmasın.

Gerçekten de Enderun, sarayın içinde en merkezde yer alan bölümdür. Bâbüssaade dediğimiz bölümden sonra sarayda padişahın özel mekânı başlar. Burada devlet hayatı biter. İşte o kapıdan girdiğiniz an Enderun, sivil Saray ağalarının yetiştirildiği, hizmet gördüğü bölümdür. Onun bir kapısı da Harem'e açılır. Enderun'a alınanların, devşirme çocukların beden ve zekâca en seçkinlerinden oldukları bilinen bir gerçektir. Aşağı yukarı büluğ çağlarında, 14–15 yaşlarında, Edirne Sarayı ve Galata Sarayı gibi müesseselerden seçilen çocuklar buraya gelir. Bâbüssaade'den girince sağa döndüğünüz vakit *büyük* ve *küçük* odalar yer alır. Buradaki gençlerin Enderun ağaları olarak alındığı bellidir. Yalnız bu ağalar henüz acemi ve adaydır. *Dolamalı* denir. Bunlar ancak belirli bir hizmet ve imtihan döneminden sonra *kaftanlı*

yani kıdemli ve yükselmeye aday memurlar olacaklardır. Bu aşamayı geçemezlerse kapıkulu ocaklarına, sipahi bölüklerine gönderilirler.

Enderun çetin bir hayatın yaşandığı yerdir. Saray okuludur; ama bizim anladığımız anlamda bir okul değildir. Buraya gelen çocuklara Türk kültürünün, İslâmiyet'in derinlikleri hocalar tarafından öğretilir. Bunlar bildiğimiz kimselerdir. Nitekim Osmanlı tarihinin musiki dallarında yükselen devlet adamlarının bu ocağında Ali Ufki Bey diye bildiğimiz Albert Bobovius de vardır. Kendi başına yaşamıştır. Nasıl öldüğünü, hayatının son safhasını bilmiyoruz. Ama Enderun yılları üzerine kaleme aldığı eser okunmalıdır. Enderun sistemi üzerinde birtakım bilgiler verir.

Küçük ve büyük odalarda hem saray hizmetlerine bakan, hem adab-ı muaşeret öğrenen, hem de biraz ilim ve sanat öğrenenlerin değeri ve liyakati anlaşılınca, onlar bizzat padişahın emri üzerine üst düzeye geçerler.

Ağalar sabah ezanıyla uyanır; eğer gerekiyorsa hamama gidilir, sabah namazı mutlaka kılınır ve daha sonra günlük hayata başlanırdı. Yemek sofrasında dikkatsiz ve usulsüz bir davranışta tekdir veya ele kepçe vurmak gibi bir mukabele görünürdü. Ağaların laubali hitaplarda bulunmaları, edepsiz tavırlar göstermeleri, serkeşlik etmeleri, sıkı giyim kurallarının dışına çıkmaları şiddetle cezalandırılırdı.

Enderun mensuplarının birbirleriyle temaslarında disipline ve lâubalilikten uzak bir tavra çok dikkat edilirdi. Bütün bu sert yaşayış adeta 16. asırdaki Cizvit tarikatının prensiplerine benzer ve Enderun hakkında cehalet göstergesi, bazı lâubali rivayetlerin çok yaygın olamayacağını gösterir.

Enderun'un ilk iki odasından sonra terfi edilen *Seferli Koğuşu*, 17. yüzyılda IV. Murat'ın koğuştaki ağaları sefere götür-

mesinden sonra ortaya çıkmıştır. IV. Sultan Murat bir harbin zor şartları içinde, ona hizmet edecek gençleri bu bölümden almıştır. Onun için adı seferliler koğuşudur. Baştan beri bugünkü hazine dairesinde olan ve II. Mehmet tarafından yaptırılan bölümler, Enderun'un "Kilerliler" ve "Hazinedar" koğuşlarıdır. Sol tarafta bulunan Kilerli koğuşu hem kilere, hem padişaha hizmet etmeye bakan bölümdür ve burada çok yakın muteber saray mensupları vardır. Bugün burada Topkapı Sarayı Müze Müdürlüğü bulunmaktadır.

Enderun'dan çıkan insanlar eğer kaftanlı sınıfına girmişlerse, saray dışına hizmete tayin edildiklerinde en aşağı tuğgeneral rütbesiyle bu hizmetlere giderler. Mesela Kilerli koğuşunda böyle bir durumdaki ağa, Beylerbeyi rütbesini almaya açıktır. Hiç şüphesiz, sarayın mareşali yani vezaret rütbesindeki *has odabaşı*nın yönettiği "has odalılar", Enderun ağalarının en seçkin zümresini oluştururlar. Hiçbir yerde görülmeyecek sembolleri vardır. Mesela, Enderun'daki Ağalar Camii'nin (bugün yazma eserler kütüphanesi olarak kullanılmaktadır) çini panolarla donanmış kısmında padişahla birlikte vakit namazlarını kılarlar. Caminin düz badanalı diğer kısmında ise öteki koğuş ağaları namaz kılar. Rütbenin kılık-kıyafet ve hitabet dışında ibadet mahalline kadar yansıması belki ancak burada görülür.

Has odalılar seçkin konumlarından dolayı çinilerle kaplı bölümlerde, "Emanat-ı Mukaddese" dediğimiz peygamber ve halife emanetlerini de muhafaza ederlerdi. Has odabaşı saray mareşali derecesindedir. Kendisinden sonra gelen silahtar ağa saray başyaveri derecesindedir, törenlerdeki protokol şefidir ve bu rütbe böylece gider.

Enderun bir müessesedir. Buradaki eğitimle imparatorluğun yönetici sınıfı yetiştirilir. Büyük kısmı itibariyle Balkanlar'ın, Kafkaslar'ın ücra köylerinden devşirilen gençlerin, burada

eğitilip nasıl üstün bir sınıf meydana getirdiğini görürsünüz. O kadar ki hem fizikleri, hem duruşlarıyla etrafı etkileyen bu devletlilerin, kendilerinin bir devlet imajını meydana getirdiğini söylemek hiç mübalâğa sayılmaz. İstanbul'a gelen her yabancı ve seyahatname yazarı onların katıldığı bir resmî geçidi resmetmekten ve onları uzun uzadıya tasvir etmekten kendini alamamıştır. Törenlerde ve sarayın dışında kılıç alayı, cuma selâmlığı gibi merasimlerde Enderunluların zaten buraya gelmelerine neden olan fizikî heybetleri dışında kılık-kıyafetleri ve özellikle "peyk" denen refakatçilerin sorguçları sadece etraftaki halkı değil, başkente gelen ecnebileri bile çarpmıştır. Seyahatnamelerde, Osmanlı törenlerindeki devletlûların bakır baskı gravürleri bulunmayanları pek azdır. Tevekkeli değil, meşhur nüktedir; bu mutantan alayı seyreden fakir Bektaşî dervişi göğe bakmış: "Hey Allah'ım, bir padişahın kullarına bak, bir de şu fakir kulunun haline..." demiştir.

Enderunluların içinden Bobovius yani Ali Ufki Bey gibi müstesna müzisyenler çıkmıştır. Rekorları itibariyle tarihe geçen sporcular çıkmıştır. Pekâlâ, edebiyat sahasında, felsefede ismi geçenler çıkmıştır. Ama her şeyden evvel Osmanlı tarihinin en az üç asrında etkili olan mareşaller Enderun'dan çıkmadır. Hiç şüphesiz hiç Enderun'a uğramayan devşirmeler de vardır ve çoğunluğu Acemioğlanı olarak ayrılan ve İstanbul'a de civar köylerde, köylülerin yanında dini de, dili de öğrenenler vardır ki, onların içinden de böyleleri çıkmıştır. Ama Enderunlunun tavrı ve havası başka idi. Enderun, gerçekten aristokrasinin ırsî olmasa da eğitimle, liyaketle başarılabileceğini gösteren bir okuldur. "İmparatorluk okulu" unvanı buraya çok yakışmaktadır. Enderun üzerindeki tetkikat hemen hemen tamamen ecnebiler tarafından yapılmıştır. Çünkü Osmanlı Yönetimini esasından kavramak istemişlerdir.

19. yüzyılda ise Enderun çok kıyı köşe bir okuldur. Çünkü artık böyle bir sistemin yerini bildiğimiz muasır okullar; Mülkiye, Hukuk, Harbiye gibileri almıştır ve 20. yüzyıl başında da Enderun kalıntıları itibarı ile fiilen lağvedilmiştir.

Bugün Topkapı Sarayı'nın bu bölümünde padişah elbiseleri koğuşu ve hazinenin dört odası vardır. Kilerli koğuşu müdüriyettir. Saatler bölümü Hazinedar koğuşundadır. Portreler ve Mukaddes Emanetler, Has odada yer almaktadır. Meydanın ortasındaki Enderun Ağalar Camii de yazma eserler bölümü olarak ününü korumaya devâm ediyor. Bölüm sonunda da bir kapı, avludan Harem'e açılıyor. Orası da bir ölçekte kızların, bu yeni sınıf için, yönetici sınıf için eğitildiği bir yerdir. Çünkü Harem mensupları sadece padişahın eşleri veya müstefrişesi olsun diye değil, bir ölçekte kısmetini iyi kapılarda, daha başka yerlerde bulsunlar diye yetiştirilen ve bir yerde devşirilen, satın alınan kızlardır. Enderun'un üzerinde durmalıyız. Burada Osmanlı hazinesi, iç hazine yer alırdı ve o hazine her zaman Yavuz Sultan Selim Han'ın mührü ile kapatılırdı. Çünkü galiba hazinenin en zengin zamanı onun devrinde olmuştur. Enderun'un ortasında zarif bir bina; III. Ahmet'in, bu hattat ve okumayı seven padişahın, adına yapılan kütüphane yer alır. Bugün kütüphanede hemen hemen hiçbir yazma saklanmıyor. Onlar Ağalar Camii'ndedir.

Osmanlı eğitimi hepimizin dikkatini çekeceği üzere îrsiyyete dayanan, bir seçkin zümre yaratmaktan çok liyakat sahibi ve buna sahip olabilecek kabiliyetteki gençlerin seçilip, yetiştirildiği bir sistemi ifade eder. Bu bakımdan Enderun bütün tarihte çok özgündür. Tarihte *kul sistemini* kullanan tek devlet Osmanlılar değildir; Memlûklar da kullanmıştır. Orta Asya hanlıklarında da kul sistemi görülür. Batı'da da Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi buna benzer bir sistem görülür. Ama bunların içinde en özgün teşkilatlanmış olanı Enderun'dur.

Talebe nasıl yetiştirilir? Daha önce *Osmanlı'da Devşirme* başlıklı yazıda sözünü etmiştik. Devşirme sisteminin üç veya beş senede bir Balkanlar ve bilhassa Kafkasya'dan getirilen devşirme eminlerinin seçtiği öğrencileri; Galata Sarayı, Edirne Sarayı ve Sultanahmet'teki İbrahim Paşa Sarayı'na alınırdı. Bu okulların işlevi 17. yüzyıl sonuna kadar devam etti. Esasen ondan sonra da devşirme sistemi bizim bildiğimiz yapısından çıktı ve Enderun'a başkaları geldi.

Acemioğlan kışlaları kadar Enderun'daki ağaların yani genç talebelerin birbirlerine taktıkları lâkap da hayat boyu üzerlerinde kalmıştır. "Tabanıyassı", "Boynueğri", "Semiz" gibi vücut kusurlarını, "Öküz", "Kalaylıkoz", "Yahnikapan" gibi karakter çizgilerini gösteren lâkapları taşıyan vezir ve vezir-i azamları hatırlarız. Bu anane Galatasaray'da ve Mülkiye'de de devam etmiştir. Öküz, Boynueğri gibi lâkablar bu okuldan kalma isimler değildir. Bazıları bu lâkabları, örneğin Kemankeş gibi, kendi mesleklerine göre alır. Okullu değil, sporcu olduğunu gösterir. Sokullu'ya verilen "tavil" yani uzun lakabı Enderun'dan kalmadır.

Talebelerin bazıları alındıkları Edirne Sarayı ve Galata Sarayı gibi okullardaki hizmet ve öğrenim kabiliyetlerine göre 15–16 yaşlarında Topkapı Sarayı'na getirilirler. Bu saraydaki eğitim yanında hizmetle yükselenler bir üst odaya alınır. Görünüm böyle devam ederdi. Hiç şüphesiz ki Enderun'a geçtikten sonra bütün hayatı bu avluda geçen ve sarayda kalanlar olduğu gibi, Has Odabaşı, Hazinedarbaşı, Çuhadar ağa, Silahtar Ağa gibi görevlerle Beylerbeyi olanlar hatta vezaret rütbesine ulaşanlar vardır.

Enderun'un bugün modern dünyadaki karşılığını anmayalım. Bizdeki Mülkiye Mektebi ile mukayese etmek hem doğrudur hem yanlıştır. Bilinmelidir ki bu klasik anlamdaki feodal bir okul değildir. Bireyleri çok sıkı bir seçmeye, gözleme, izlemeye tabidir. O hizmet içinde yükselirler. Yani işin esası hizmet etmesini

bilen bu zümre belirli bir etiketi, belirli bir anlayışı ve zihniyeti zarafetle de götürebilmiştir. Yine o yüzdendir ki burada ayrı bir iklim ve zümre teşekkül etmiştir. Bu yüzden doğuşu itibari ile muhtelif mıntıkalardan, Slav illerinden, Yunanca konuşulan, Arnavutça konuşulan yerlerden gelen insanların bir sarayın dili, üslubu, ritüel ve icraatı etrafında birleştikleri yer Enderun'dur.

Saraydan çıkan insanın dilinde, kökenlere özgü bir telâffuzu vardır. Bu çok yakın zamana kadar görülebilirdi. Hatta o kadar ki Topkapı Sarayı'nın müze olarak kurulduğu ilk 25-30 yılda bile buralardan kalma memurlar vardır. Enderun'dan çıkan insanın eski dili ile imanı ve kabilesi ile alakası zaman içinde kesilir. O yeni bir kültür çevresine ait olur. Bu haremdekiler için de söz konusudur ve onların ait olduğu hatta bazı halde o yeni kültür çevresi içerisinde sadakat gösterdiği bir tek unsur vardır: Bellekleri. Onun dışına çıkamazlar. Üç tuğlu vezir olur, İmparatorluğun uzak vilayetlerinde çalışır. Tıpkı Sokullu'nun yeğeni Mustafa Paşa'nın Budin Beylerbeyi olması gibi... Günün birinde de bir atlas torba içinde çavuşbaşı ile gelen idam fermanını boyun eğerek kabul eder. Çünkü devletten başka Enderun'un güveneceği yer yoktur. Bu nedenledir ki Osmanlı Enderun takımının içinden çıkanlar hem maharetleri, hem orada birbirleri ile rekabetleri ve bazı halde de kendilerini haklı gören metodları ile diğer üyeler tarafından sevilmezler. Acemi oğlanlar onlara saray faresi derler. Hatta medreselerden yetişen ulema ve yine o şekilde kaleme giren kalemiyye memurlar sınıfı da Enderunlu hasımlarına böyle bakar.

Unutmamak gerekir ki imparatorluk kendini yönetecek sadık komutanları bu ocakta yetiştirmiştir. İşte bu çok önemli bir vasıftır. Buradan çıkan insanlar; vezir olmuştur, Yeniçeri ocağı ağalığı yapmıştır, devlet kademelerine hatta birçok memuriyete dahi ağırlığını koymuştur; ama her zaman için padişahın kulları,

padişahın hizmet sınıfı olduklarını unutmamışlardır. Devlet fikrini, devletin bütünlüğünü çok iyi kavramışlardır. Bu nedenledir ki 16. asırda Kanunî devrinde imparatorluğumuza gelen Avusturya-Alman İmparatoru Büyükelçisi *Ogier Ghiselin von Busbeck*, bu durumu biraz idealist bir üslub ve biraz da kıskançlıkla şöyle anlatmaktadır: "Türk devletini, Osmanlı-Türkleri'nin devletini, imparatorluğunu liyakat sahibi, zengin, güzel insanlar, çalışarak, yükselerek, gayretle elde ettikleri rütbelerle yönetirler. Bizdeki gibi irsî bir aristokrasi yoktur. Bu yüzden kabiliyetsiz insanların elinden değil, kabiliyetlilerin elinden yayılan ve yükselen, istikbali fetheden bir imparatorluk söz konusudur."

Gerek devşirme sisteminin gerek Enderun'un 18. ve 19. yüzyılda yavaş yavaş ortadan kalkmasında sistem aynıdır. Tanzimat devri boyunca halkın kabiliyetli gençlerinin girdiği Bab-ı âli kalemlerinin tercüme odası büyük insanlar yetiştirmiştir. Sadrazam Mehmet Emin Ali Paşa gibi, Midhat Paşa gibi...

Enderun, Osmanlı'da devlet adamı yetiştirme geleneğinin özgünlüğünü temsil ederdi. Bu yaratıcılık, 19. yüzyılda Galatasaray gibi, Mülkiye gibi idareci mekteplerinin yanında Tıbbiye Mektebi, Baytar Mektebi, Mühendis Mektebi gibi yatılı burslu kurumların yaratılmasını da kolaylaştıran bir ananedir. Osmanlı İmparatorluğu, Enderun ve Harem'de kan asaletine değil liyakate sahip ve yükselme yeteneği olan insanlardan oluşan bir yönetici ve saraylılar zümresi yaratmıştır ve bu topraklarda Osmanlı hanedanından başka hanedanların yükselmesine müsaade etmemiştir. Bu en önemli meselelerden biridir. İşte Enderun mektebinin daha çok değerlendirilmesi gereken yönü budur.

SON ROMA İMPARATORLUĞU

Osmanlı İmparatorluğu, tarihin son Roma İmparatorluğu'dur. Bu tabir bizim literatürümüzde, bizim siyasi hayatımızda çok münakaşa yaratmıştır. Çünkü çok açık bir şekilde Roma mevhumu nedir, bilinmemektedir. Bu çok ilginç bir şeydir; çünkü Roma, çağdaş medeniyetin, hukuk ve idari yapımızın temelini teşkil eder. Roma sistemine rağmen dünyadaki ulusların çoğu bunu anlamazlar. Batı Avrupa için Roma anlaşılmış, hakkı verilmiş bir dönemdir. Ama mesela çağdaş Yunanlılar, yanlış bir tarihyazıcılığı ve tarih eğitimi dolayısıyla Roma'yı bir inhitat, bir vahşet, bir sefahat ve rezalet dönemi olarak görür, öyle öğretirler. Bu tip yorumları benimserler. Bu görüşün de Batı'da bir kaynağı vardır; fakat Yunanlılar Roma'yı bir şekilde kendi medeniyetlerinin dejenerasyonu olarak görürler.

Maalesef çağdaş Türkiye'de de hiç yeri ve lüzumu yokken Roma İmparatorluğu hakkındaki düşünceler bundan ileri gitmez. Hatta çok anlamsız bir tartışma da yer almaktadır. Bu da imparatorluk deyiminin bir tabu biçiminde kullanılmasıdır. İmparatorluk, *emperyalizm* gibi bir kavramla bağdaştırılmaktadır. Oysaki emperyalizmle imparator gibi iki kavramın, hele Roma çağlarında çok az alâkası vardır ve o zamanlarda, emperyalizm

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u Kuşatması.

kötü anlamda kullanılan bir terim olmaktan da çok uzaktır. O kadar ki bazı yanlış sosyoloji eğitimi dolayısıyla imparatorluk modeli olarak III. Napolyon Fransa'sı, yani 19. yüzyıldaki kolonyalist Fransa, anlatılmakta ve Osmanlı Devleti böyle bir günah ve böyle bir rezaletle(!) alakası olmayan bir devlet şeklinde tanıtılmaktadır. Devlet kavramının tarihini çok iyi veremeyen kişiler, devlet ve imparatorluk ayrımı yapmaya gitmektedirler.

Bütün bunlar bize çok açık bir şeyi göstermektedir: Bizim tarih ve siyaset düşüncemizde imparatorluk, Roma zihniyeti ve Roma yapısı iyi anlaşılmamaktadır. Oysaki ecdadımız için bu böyle değildir. *Roma* demek, cihanşümul bir imparatorluk demekti. Bu bir misyondu ve bu siyasî yükümlülükten çekinenler veya taşıyamayanlar yerini yeni gelene bırakırlardı.

Nitekim bizim ecdadımız için Roma ve Roma hâkimiyeti, Diyar-ı Rum'a, İklim-i Rum'a sahip olmaktı ve bu misyon artık, Yunanca konuşan, Orta Anadolu'daki, Batı Anadolu'daki, Kü-

çük Asya'daki toplumun işi değildi. O misyonu artık yüklenecek olan Selçuklu'ydu, Osmanlı'ydı. Osmanlılar bu misyonu üstlerine almışlardı ve hiç endişe etmeden de Roma'nın başkentini, yeni Roma'yı, yani İstanbul'u almak lazımdı ve alarak o hedefi gerçekleştirdiler.

Türkler'in hükümdarı hem Türk Hakanı'dır hem Müslümanlar'ın halifesidir ve Kayzer-i Rum'dur yani Roma Kayzeri'dir. Şunu da ekleyelim: *Halife* tabiri öyle Yavuz Sultan Selim'le Hicaz'daki ve Kahire'deki emanetlerin devriyle gelmiş bir şey değildir. O, bizde 18. yüzyıla ait bir efsanedir. Yaratılmış bir efsanedir. Yavuz Sultan Selim Han'dan evvel de padişahlarımızın halife unvanını kullandığına, bu unvanın zikredildiğine dair kayıtlar vardır. En azından vakanüvisler bunu böyle yazmaktadırlar. Kaldı ki ne Yavuz Sultan Selim ne Kanunî, halife unvanını mesela II. Abdülhamid Han kadar, Sultan Abdülaziz kadar kullanmamışlardır.

Şunu ifade etmek gerekiyor: Bu tarihin son Roma İmparatorluğu bir temel aktöre yani Müslüman Türk'e dayanmaktadır. Bunda hiç şüphe yoktur. Nitekim ordunun dili Türkçe'dir ve ordu Türk müessesesidir. Devşirme çocuklar alınmıştır; fakat o çocuklar Türkçe konuşuyorlar, Osmanlılaşıyorlar ve o unsurlardan meydana gelen Kapıkulu Ocakları, merkezî ordunun çekirdeğidir. Asıl sayıca kalabalık eyaletler ordusu için bu durum söz konusu değildir.

Tarihi boyunca bu Türk devletinin ana unsuru askerlik olmuştur ve orada Türkçe korunmuştur, Türkçe devamlı kullanılmıştır. Bunun hiçbir devirde istisnası yoktur.

İlginç bir biçimde bu imparatorlukta kançılarya dili de Türkçe'dir. Yani Türkçe hâkim olarak kullanılmasa bile her devirde kullanılmıştır, zannetmeyiniz ki herhangi bir Türk devletinde bir tarihte bir Türkçe müracaat veya arzuhal reddedilecek, anlama-

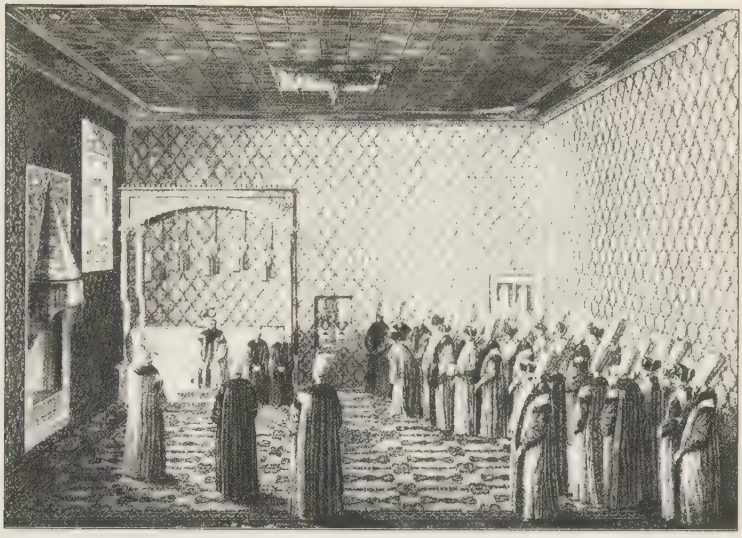
yız denilecek; böyle bir şey sözkonusu değildir. Tabiî ki İran'da hükmeden Büyük Selçuklu Devleti'nin, kançılaryada Farsça'yı kullanması kadar kaçınılmaz bir olay yoktur. Ama o ülkede, o devlette Türkçe'nin bürokraside, yürürlükte olmadığına, kullanılmadığına dair bir delil var mıdır? Hayır yoktur. Kaldı ki ordudaki komuta dili bu devletlerde Türkçe olmuştur.

Önemle üzerinde durmamız gereken bir mesele daha var. Tarih boyu devlette Türkler'in yanında başka unsurlar bir arada olmuştur ve bu unsurlar bir arada oldukça da onların kültüründen, tarihlerinden esintiler her zaman kültürel hayatımızda, kültürel dokumuzda var olacaktır. Hatta çok enteresan, folklorda, sosyolojide bir Almanca tabir kullanılır: "Volksfrömmigkeit", "*Halk İmanı*" demektir: İlginç bir şekilde bazen Hıristiyan, Yahudi, Müslüman geleneklerinin birbirine karıştığını, birtakım Hıristiyanlar'ın birtakım Müslüman evliyaların mezarını ziyaret ettiğini, birtakım Müslümanlar'ın da adet olduğu üzere İstanbul'da mesela Meryem Ana Yortusu'nda Hıristiyanlar ile birlikte bulunduğunu, birtakım Yahudi adetlerinin rahatlıkla Müslümanlar tarafından alındığını görürüz. Demek ki bu söz konusu olduğu gibi devlet hayatımızda da birtakım müesseseler, unsurlar için geçişkenlik söz konusudur.

***

Osmanlı Tarihi, açıkça söyleyelim biz Türkler'in tarihidir, Türk devletinin tarihidir; ama aynı zamanda etrafımızdaki yirmi küsur devlette yaşayan onu aşkın milletin, çok dinli, çok dilli kavimlerin ortak bir tarihidir.

Bunu böyle kabul etmemiz gerekiyor. O takdirde ne Balkanlar'da, ne Orta Şark'ta, ne de Kafkasya ve Güney Rusya'da Osmanlı tarihsiz ve Türkçesiz bir tarih eğitimi yapmanın, tarih şuuru elde etmenin imkânı yoktur. Yani Türkçe bilmedikleri,

Topkapı Sarayı arz odasında Avrupalı bir bakanla görüşme.
De l'Espinasse.

Türk kaynaklarına inmedikleri takdirde hiçbir şekilde kendi millî tarihlerini yazamazlar. Bunu bir şekliyle Macarlar ve İsrailliler (ki onlar bu bölgeye en geç gelen unsurdur) anlamışlardır. Öbür Osmanlı milletlerinin bu konuda maalesef yeterince uyanık olduğunu söylememiz mümkün değildir. Bu keyfiyet onlar için böyle de bizim için farklı mı? Yani sadece Türkçe-Osmanlıca kaynaklara bakarak bu mutantan imparatorluğun tarihini, yaşamını, içindeki halkların ideolojisini, dünya görüşünü kavramak mümkün müdür? Hayır.

Acaba Arapça, Farsça'yı bir parça bilmeden, Osmanlıca'yı çok iyi bilmeden *Osmanlı tarihçisi* olmak mümkün değildir de -ki doğru bir söz bu- Yunanca bilmeden, Bizans'ı tanımadan, Slavlar'ın Balkanlar'daki orta zamanlardaki devlet ve yaşam kültürünü bilmeden bu devletin temellerini ve karakterini anlamak mümkün müdür? Hayır. Acaba orta zamanlardaki Orta Şark'taki

Arap kültürünü tanımadan bu devleti anlamak mümkün müdür? Yine hayır!

Gerçi, "Osmanlı Devleti 16. yüzyılda Araplaşmıştır" diyor birtakım insanlar. Ezbere ve "olsa olsa" metoduyla bu sözü söylüyorlar. Hakikaten öyle midir? Böyle bir Araplaşma var mıdır? Öyle bir olağanüstü Araplaşmayı sağlayacak unsurlar meydana çıkmış mıdır? Nedir onlar? Nasıl oluyor da Fatımîler ve Memlûklar devri Arap dünyasını, o zamanın Suriye'sini, Bağdat'ını, Şam'ını, Filistin'ini incelemeyen bir Türk tarihçi ve sosyal bilim düşüncesi, böyle bir iddiayı çocukça ortaya atabiliyor? Bütün bunlar çok ciddi sorunlardır ve bilim adamlarının, yüksek ilim müesseselerimizin araştırma güzergâhının çok doğru olduğunu söylemeyeceğimiz gibi, bu gibi bilgileri özet halde gençlere sunmayan bir tarihyazımının da millî tarihin anlaşılmasına yardım ettiğini söylemek çok güçtür.

Bugün Osmanlılar'ın fethettiği Arap dünyasında ne olup bittiğini, Fransa'da ve hatta Rusya'daki tarih talebesi, üniversitedeki tarih talebesi okuyup biliyor; ama biz bilmiyoruz. Bu doğrultuda küçük bir paragraf bile yazılmamıştır. Osmanlı'dan önceki Balkanlar nedir, kitaplarda bir paragraf yoktur ve oralarda nasıl bir hayat değişikliği olmuştur, örnek yoktur. İvo Andriç'in *Drina Köprüsü*'nü, Nobel alan bu romanı, okuduğumuz zaman hepimiz şaşmıştık, heyecana gelmiştik. Düşünün en hafif bir bilgi verilmiyor ve aslında pek de hoşlanmış sayamayacağımız, oldukça önemli bir Hırvat milliyetçisi İvo Andriç'in yazdığı Drina Köprüsü etrafında gelişen tarihi roman bizi heyecana düşürüyor. Çünkü hiçbir şekilde o dünyadan haberimiz olmamış.

Çok ilginç bir olaydır: Osmanlı Tarihi'nin büyük sentezini, ne 18. asrın ne de 19. asrın Türk âlimleri yapmıştır. Bunu bir Avusturyalı bilgin olan *Joseph Hammer von Purgstall* yaptı ve onun yanında biri daha vardı, onu birçok kişi bilmez; bu kişi

tarihçi *Johann Wilhelm Zinkeisen*'dir. Hepimizin bildiği gibi, Joseph Hammer Avusturyalı'dır, Zinkeisen de Alman'dır.

Hammer ve Zinkeisen, Türkçe arşiv (hatta Zinkeisen Türkçe bilmez) kaynakları okumadan, tamamıyla cihanşümul bir imparatorluğun Venedik, Avusturya, Almanya, Fransa arşivlerindeki kayıtlarını takip ederek oldukça hacimli Osmanlı Tarihi sentezi meydana getirmişlerdir. Kime sorsak bunların geçtiğini, eskidiğini söylüyor. Eski pabuçların yerine yenisini koymadığımız sürece karda kışta eskileri giyiyoruz. Bu çok açık bir gerçektir. Dolayısıyla Hammer'siz şu anda hiç kimsenin bir şey takip ettiğini söylemek çok zordur. Bunun üzerinde durmamız gerekiyor. Kaldı ki böyle cihanşümul bir imparatorluğun ilmî sentezinin halka nakledilmesi gerekir. Halka mal olacak bir popüler edebiyat, tarih edebiyatı lazımdır. Bunun da çok yakın zamanlara kadar mevcut olmadığını söylemek lazım. Şunu unutmayalım ki, bizim kuşak, bu tip bir tarihi "Hayat Tarih Mecmuası" ile okuyordu, Yılmaz Öztuna'nın kıtalarıyla okuyordu. Ondan evvel geniş kitlelerin, lise-üniversite öğrencilerinin okuyup merakla izleyebilecekleri bir değişik yorum bile söz konusu değildi.

***

Osmanlı Tarihi kaynakları bir muammadır. Bu imparatorluğun 1300'lerde yani 14. asrın başlarında (Halil İnalcık Hoca bu tarihi birkaç sene daha ileri götürmektedir) ortaya çıktığı malumdur. Ne var ki aşağı yukarı 150 sene boyu, yani 1450'lere yaklaşan döneme kadar, biz bu imparatorluğun hikâyesini Çağdaş Türkler'den dinlemiyoruz. Yani Âşık Paşazade, Oruç Bey, Mehmed Neşri gibi ilk devir kroniklerinin hepsi 15. asrın ortalarından sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Tabiî yazdıkları tarihte, malûmat bakımından eskiyi duydukları kadar nakliyorlar. Hangi yazılı kaynakları kullanıyorlar ve daha da ilginci

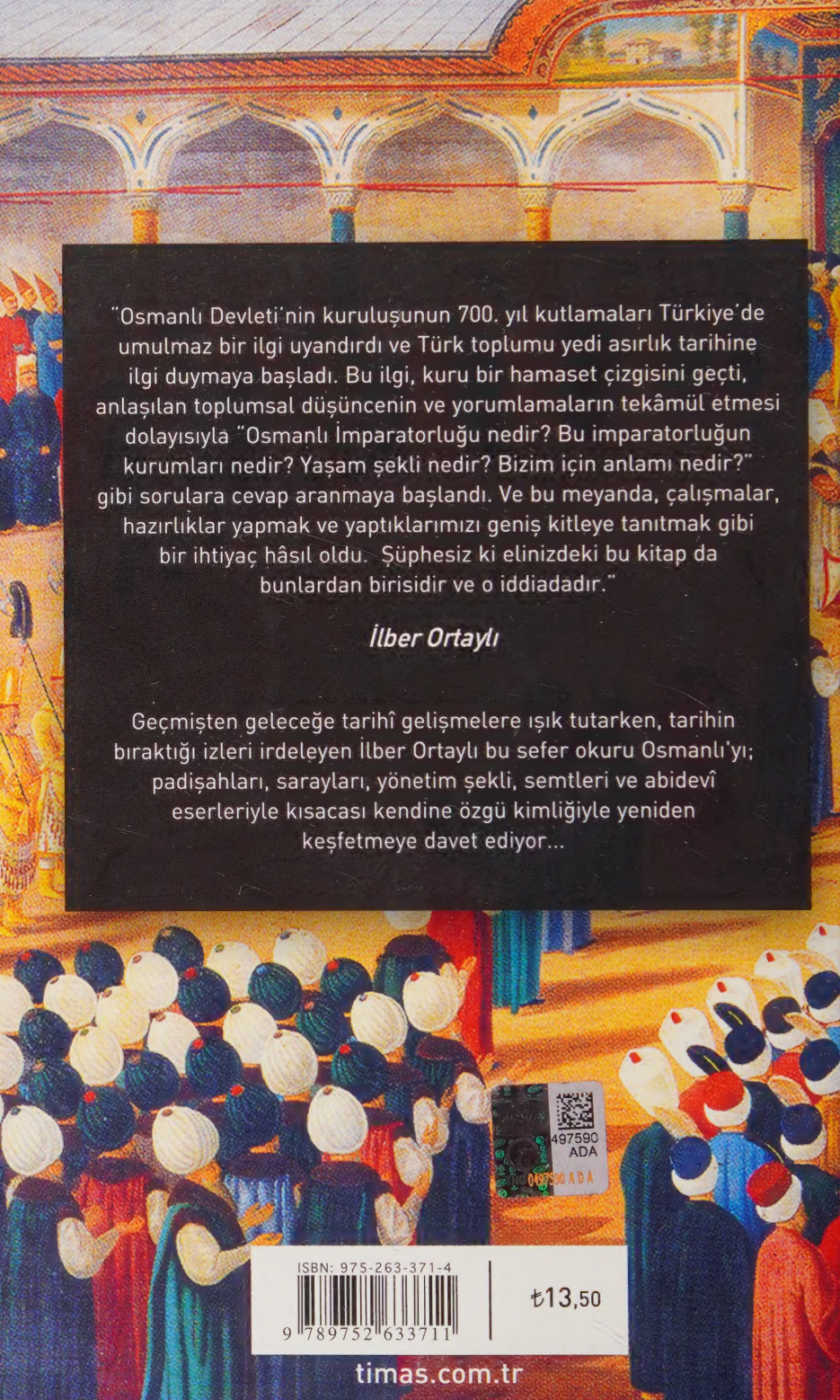
Şeyhülislam ve Ortodoks patriğinin buluşmaları. *Smeeton.*

bunlar nasıl bir dünya görüşüyle tarihi olayları anlatıyorlar, tam manasıyla bilemiyoruz. Mesalâ Aşıkpaşazade'nin söz ettiği kaynak kişi Yahşı Fakih'den elimize geçen bir nüsha yok. Yani, 1350'de yazılan bir tarih kitabı, herhalde bize başka bir bakışla olayları nakledecekti. Hâlbuki bu tarihçilerimiz, yani bizim bugün ihtiramla ismini andıklarımız, bir imparatorluk atmosferinin tarihçileridir.

Çok güzel Almanca bir tabir var bu vakanüvisler için; *Reichshistoriker* yani "devlet tarihçisi", "imparatorluk tarihçileri"... Fatih'in Bosna'yı aldığı, Arnavutluk'u aldığı, İstanbul'u fethettiği ve bir dünya gücü olarak çıkan büyük devletin başında, o büyük Osmanlı Devleti'ni yönettiği çağda bu vakanüvisler Devlet-i Aliyye'nin kuruluşunu yazıyorlar. O kuruluşu bambaşka bir havayla, yani olduğundan başka bir havayla vermemeleri mümkün mü? Menkıbe gerçekle karışabilir. Çok olasılıkla olmayan şeyler ortaya çıkabilir. Çağdaş tarih maalesef daha güvenilir bir

dal değildir ve öyle zannediyorum ki önümüzdeki zamanlarda muasır devletlerin Memluklar'ın, Venedik'in, Floransa'nın yani Toskana devletinin, Cenova'nın arşivleri iyice karıştırılmadıkça, bizim yeni bilgiler elde etmemiz de oldukça güçleşecektir. Filolojik bakımdan bir çetinceviz daha var; 15-16. asır Moskova arşivleri. Zengin fakat kullanılmadı.

Kuruluş devrimizdeki bu historiyografik zorluklar, başka alanlarda da ortaya çıkmaktadır. Hangi tarih defterine baksanız arazi ve vergi kayıtlarının 15. asırdan aşağıya gideni yoktur. İlk yayınlanan tahrir defterleri ve resmi kançılaryanın kayıtları olan ahkâm defterleri'dir ki bunların bir dizisini artık Başbakanlık devlet arşivimiz başarıyla ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca bu defterleri Edebiyat Fakültesi'nden Mehmet İpşirli, Feridun M. Emecen ve İlhan Şahin gibi dostlarımız ele almaktadır ve kaynakların daha eskiye gitmediğini size zaten yazarak bildirmektedirler. Dolayısıyla biz ortada varlığıyla objektif olarak bulunan büyük bir bölgenin, cihanşümul bir imparatorluğun karanlık tarihini keşfetmek ve anlamak zorundayız. Oysa hem yazarlar, okumuş yazmış kimseler olarak; hem de halk olarak bunu ters anlamakta, ters yorumlamakta ve buna ters inanmakta birebiriz. Gelecek zamanlarda İnşaallah bunu telafi edeceğiz.

"Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yıl kutlamaları Türkiye'de umulmaz bir ilgi uyandırdı ve Türk toplumu yedi asırlık tarihine ilgi duymaya başladı. Bu ilgi, kuru bir hamaset çizgisini geçti, anlaşılan toplumsal düşüncenin ve yorumlamaların tekâmül etmesi dolayısıyla "Osmanlı İmparatorluğu nedir? Bu imparatorluğun kurumları nedir? Yaşam şekli nedir? Bizim için anlamı nedir?" gibi sorulara cevap aranmaya başlandı. Ve bu meyanda, çalışmalar, hazırlıklar yapmak ve yaptıklarımızı geniş kitleye tanıtmak gibi bir ihtiyaç hâsıl oldu. Şüphesiz ki elinizdeki bu kitap da bunlardan birisidir ve o iddiadadır."

İlber Ortaylı

Geçmişten geleceğe tarihî gelişmelere ışık tutarken, tarihin bıraktığı izleri irdeleyen İlber Ortaylı bu sefer okuru Osmanlı'yı; padişahları, sarayları, yönetim şekli, semtleri ve abidevî eserleriyle kısacası kendine özgü kimliğiyle yeniden keşfetmeye davet ediyor...

497590
ADA

ISBN: 975-263-371-4
9 789752 633711

₺13,50

timas.com.tr